ՈՒՐԱԽԱԼԱՑՈՒԹԻՒՆ ԻՆՉԱՅԱՍԻՐԱԼԱՆ

Ազգային
Գրադարան
Հանձնատուն — Գրադարան

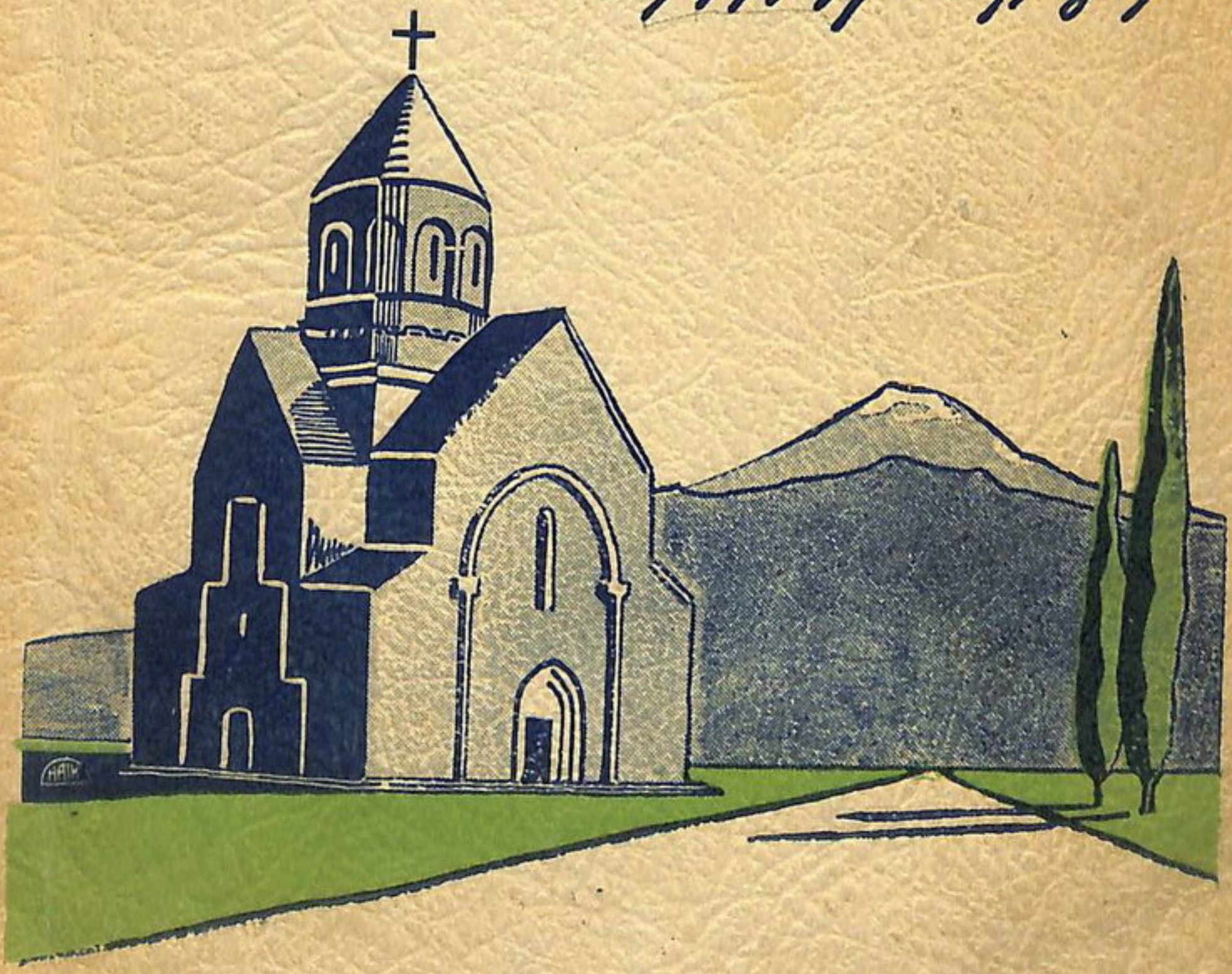

493

ՈՒՐԱԽԱՑՈՒՄԸ ԻՆՉԱՅԱՐՈՒՄ

742

ԴԵՐԵՆԻԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՊԱՍԿ. ԷԿԵՂ. ՊԱՐԹ., ՄԼԳԻՍՏ. ԼԵԶՎԲ. և ՄՆԿՎՐՃ., ՏՕՔԹ. ՓԻԼԻՍՈՓ.

Ա.Ա.Կ
999

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ ՏԵՍՉԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ՏԵՂԻ Դ Ի ԴԱՐԱՆ ՍԿԱՎ Ս

ՊԷՅՐՈՒԹ 1947

Տպագրված «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱՏՈՆ»

20 Յունուար 1948

20Ն

ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ՆՈՐԱՀԱՍ ՍԵՐՈՒՆԴԻՆ

ՇՆՈՐՀԻԿԻՆ, ԴՇՆԱՒԻՀԻՆ, ՎԵՀԱՆՈՑՇԻՆ, ՆՈՒԱՐԴԻՆ,

ԵՒ

ԼԵՒՈՆԻԿԻՆ, ԱՐՍԷՆԻՆ, ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻՆ, ՓԷՈՐԴԻՆ

ՈՐՈՆՑ ՄԻՇՏ ՔԱՂՑՐՈՒԹԵԱՄԲ ԵՐԱՋԱԾ ԵՆ

ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆՆ ՈՒ ՎԱՅԵՄԱԿԱՆ ԱՐԱՐԱՏԸ

Հետագայ էջերուն մէջ ամփոփած ենք մեր յուշերը Հայասացնէն՝ ուր այցելեցինք Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութեան առթիւ 10 Յունիսէն մինչեւ 21 Յուլիս 1945:

Այս էջերը դրական տեղեկութիւններու ամբողջ մը չեն կազմեր, այլ ճշմարիտ, տպաւորութեանց եւ խոհրդածութեանց շարք մը, որոնց կ'ուզենք հաղորդ ընել սիրելի մեր հայրենակիցները, որպէս զի աճոնք աւելի սիրեն Հայց. Սուրբ Եկեղեցին եւ Հայ Հայրենիքը, ծառայեն ու նուիրուին աճոնց պայծառացումին, բարգաւաճման եւ վերելքին:

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ե Ս· ՕՄՈՒՔԻՆ
Տ·Տ· ԳԱՐԵԳԻՆ Ա· ՀԱՔՈՊԻԿՈՄՔ
ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ՆԻԼԻԿԻՈՑ

Էջմիածնի Եկեղեցական Ազգային ժողովը ամբողջ գրականութիւն է ստեղծել, ինչպես սպասելի էր: Աշխարհի չորս կողմերից դէպի Հայրենիք եւ Ս·Էջմիածին գացող պատգամաւորները նախ ի պատճառ պէտք էր իրենց տեղեկագրերը պատրաստին զիրենք ուղարկող հասարակութեան համար եւ ապա իրենց տպաւորութիւնները հաղորդէին Սիւնեաց հայրենաբաղձ հատուածներին յօդուածների շարով եւ գրեթով: Ուրախ ենք, որ Աբբիլիասի Կաթողիկիսարանն էլ իւր բաժինը կ'ունենայ այս աշխատութեամբ:

Հանոյով կարդացինք նորընծայ Գերեգին Եպիսկոպոսի այս գիրքը, յոյսով ենք հանոյով պիտի կարդան եւ միւս ընթերցողներն առհասարակ: Որովհետեւ սովորական հանապարհորդական նկարագրութիւն չէ այն, այլ շատ յաճախ ճշմարական զեղումների եւ համապատասխան խորհրդածութիւնների մի ծաղկադաշտ, լինի այն իճիճաբուխ եւ ներհայեցական, թէ պատմական եւ սրբազան վայրերի տպաւորութեան տակ: Ճանապարհորդական նկարագրութիւն լինելով հանդերձ, գիրքը առաւելապէս բանաստեղծական վերարտադրու-

քիւն է սեացած տպաւորութիւններէն, երանգաւորութեամբ, յուզումով եւ երեւակայութեան թռիչքներով ընդելուզուած։ Հեղինակն էլ իւր տեսածն ու լսածը, լեռներն ու դաշտերը, ծաղիկներն ու բոյսերը, երիտասարդներն ու աղջիկները, պառաւներն ու ծերունիները սովորական աչքով չէ որ տեսնում է եւ նկարագրում, այլ կենդանի յուզումո՛վ եւ հայրենաբաղձ սրտով որ առանձին հրապոյր է տալիս գրուածքին։

Սակայն ուր պէտ է, տալիս է եւ առարկայական նկարագրութիւններ պատմական, լուսաբանող տեղեկութիւններ դէպքերի եւ այցելած վայրերի մասին, սահուն, գողտրիկ եւ կենդանի ոճով։ Հեղինակը իրեն հետաքրքրող եւ աշխոյժ բնաւորութիւն լինելով, շարունակ հարց ու փորձի մէջ է, իւր ծանօթութիւնները ճշդելու կամ ընդարձակելու, երբեմն դիմելով եւ գրքերի օգնութեան, մեղուի նման ամէն ծաղկից հիւթ քաղելով եւ իւր գիրքը դարձնելով հաճելի եւ ընթերցանութիւնը զբօսեցուցիչ։

Գիրքը բաժանուած է իրը հատուածների եւ իւրաքանչիւրը նոցանից իւր յատուկ հրապոյրն ունի, եւ երբեմն նոյնիսկ յուզիչ կտորներ, ինչպէս «Առաւօտ մը էջմիածնի մէջ» այցը իւր ուսուցիչ Շահէ Արեւպիսկոպոսի դամբարանին։ Գեղեցիկ կերպով համադրել է եւ գաղափարի լուսաւոր օդակներով իրար կապել ժողովի եւ ժողովականների կողմից արտայայտուած մտայնութիւնն ու հոգին եւ այնքան ամփոփ եւ ցայտուն կերպով, որ հաւատացած եմ ընթերցողներն էլ պիտի համակուին նոյն մտայնութեամբ։ Հեղինակի մեծ առաւելութիւնն է այս, որ պէտ է շեշտուի։ Նոյնը կարող եմ ասել «Ուխտագնացութիւն ի Գեղարդ» հատուածի մասին, ուր ակնարկուած առաւելութեան վերայ աւելացնում է երբեմն եւ տեղին *հումորը*։

Վերջին երկու հատուածների մէջ հեղինակը խօսում է Պատմական թանգարանի, Մատենադարանի եւ Թատրոնների մասին, որոնք հետաքրքրական կը լինին եւ հաճելի, ինչպէս պատմական եւ հինաւուրց վայրերին

տուած այցելութիւնները: Զարմանալի է, որ չի խօսում քանգարանի նկարչական բաժնի մասին, որ մեր նոր ստեղծագործութեան պարծանքն է:

Լեզուն հարուստ է, պատկերաւոր եւ սահուն, ունի բազմաթիւ նորաստեղծ կամ ոչ շատ գործածելի բառեր եւ արտայայտութեան ձեւեր, որ առանձին գեղեցկութիւն են տալիս, հեղինակի գրութեան ոճին: Մէջ եմ բերում պատահաբար մի քանի երեսից օրինակներ աւելի հասկնալի դարձնելու համար մեր նկատողութիւնը.

Ա. եր. 117 դարձեալ սկսան հնչել մեծատանին հնամեայ զանգակները *լեռնատոյգ ղօղանջներով*:

Բ. Այդ ժայռափոր հազարամեայ ու *խորհրդաշող կամարներուն* տակ, ուր աղօթեր են մեր հայրերը, համակուեցայ անսահման վեհութեան զգացումով:

Գ. Անոնք (ժողովուրդը) կը ձայնակցէին եկեղեցականներու եւ տիրացուներու երգեցողութեան, *որ արձագանգ կու տար Ազատ գետի հովտին և լեռներուն մէջ*:

եր. 118.«Բայց կը հաւատամ որ Աստուծոյ նախախնամութեամբ, *քայր, լոյս ու ժպիտ մանուկի հանգոյն պիտի իջնեն* մեր երկրի եւ ժողովուրդի վրայ»: Այս խօսքերն է դրել մեր բերանում Գեղարդում խօսած քարոզի բովանդակութիւնը յիշած ժամանակ: Կարելի է նման միտք արտայայտել եմ, բայց ոչ այդպիսի գեղեցիկ պատկերաւորութեամբ:

Գերեմիկ Եպիսկոպոսի այս գիրքը ոչ միայն օգտակար կը լինի ընթերցողներին, այլ եւ վայելի կը պատճառէ, ինչպես գեղարուեստական մի վէպ, մանաւանդ որ զարդարուած է բազմաթիւ պատկերներով:

25 Մայիս 1947
Անթիլիաս

ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՑ
ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ
Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ

Ամենայն Հայոց Հայրապետի ընտրութեան համար 5 Յունիս, 1945, կիլիկեան Թեմի պատգամաւորներու առաջնորդութեամբ Մեծի Տանն կիլիկիոյ կաթողիկոս Տ. Գարեգին Ա.-ի, Պէյրութէն մեկնեցանք դէպի Ս. Էջմիածին: Ես՝ ինչպէս Ամերիկայէն Լիբանան՝ նոյնպէս ոսկէ ալ Հայաստան կ'ուզեկցէի Նորին Ս. Օծութեան որպէս անձնական քարտուղար: Մեզ հետ ընկերացող պատգամաւորներն էին.— Տ՛Տարք Մկրտիչ Մարգիսեան, Արշակ Գալէմքեարեան, Գէորգ Գապոյեան և եփրեմ Էլէզեան: Եկեղեցական և միւս պատգամաւորները ուղիղ ուշ ցամաքի ճամբայ պիտի մեկնէին:

Մեր առաջին հանգրուանը եղաւ Գազեաանթի Լիւզ օդակայանը, ուրկէ Անգլիական իշխանութեան կարգադրութեամբ պատեհ պիտի առնէինք դէպի Թեհրան. բայց մեքենայի խանգարման պատճառաւ մէկ օր յետաձգուեցաւ մեր մեկնումը:

Յունիս 7-ի առաւօտեան՝ նոյն օդակայանէն՝ Անգլիական զինուորական փոքր ուղեռնակով մը ճամբայ եղանք դէպի Թեհրան: Գատգամաւորներ, որ առաջին անգամ օդային ճամբորդութիւն պիտի ընէին, առանց երկիւղի չէին: Անոնցմէ մին ինձ դառնալով արտասրեց ըսաւ.

—Հայր Սուրբ, աս երկու տախտակին ի՞նչպէս պիտի վստահինք մեր հոգին:

—Նախ Աստուծոյ, յետոյ «երկու տախտակին» և մեքենավարին, պատասխանեցի:

Ուղեռնակը արձակեց իր ահարկու թռիլռայը, կայսրանի ընդարձակ դաշտին վրայ արագօրէն պտուտքեցաւ, թողուց զինքը ու բարձրացաւ օդին մէջ:

Հիմա այլեւս այլեւայլին էակներ էինք...:

Կը թռինք քաղաքներու, տափաստաններու, ձորերու և լեռներու վրայէն. աշխարհ մեր նայուածքներուն առկն է՝ շատ

վար: Երկար ժամանակ չ'անցնիր և ահա արդէն Եփրատը որ լուրթ կապարագոյն գօտիի մը պէս կ'երկարի ու կը հեռանայ զուի մարգերու խորը:

Շափիւզայ ղերտին մէջ աւերացոյց կէտ մը ըլլալու ենք միայն. մեր աչքերը թափառասայդ՝ կը դիտեն անջրպետը, ուր

Կիլիկեան պրոն պատուիրակներր. ձախեն աջ՝ Առշակ Գալեմ-
եարեան, Եփրեմ Էլլեզեան, Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, Մկրտիչ Մարլեան, Գերեզիկ Վարդապետ, Գեորգ Պապոյեան եւ Պաղեսթինի պատգամաւոր Պեռնօ Ճուեան:

քշուող ամպերու զանգուածներ ընդառաջ կու գան մեզի ու արտորանքով կը սահին կ'անցնին մեր քովէն: Անոնց խոժ բացուածքներէն կը նայինք վարը՝ ցամաքին՝ որուն վրայ հանդարտ կ'անցնին իրենց ստուերները:

Ամպերը հեռանալա՝ խոզապուճուճ մեղմութեամբ կը ծաւալին. երկիրը կը կարծուի մեր ներքեւ. մինչ մենք մեզմէ վար ունինք գոլորշոյին ապխտակութիւնները, մեր վերեւ մոյգ գըմբէթն է թթերնէն համոյքով, ջինջ լուսապայծառ:

Լուռ են ամէնքը... մտամփոփ՝ վերնաչխարհի այդ տեսարաններով թերևս համակուած. մխայն սուսառնակի մխօրինակ, յարատև թռռոցը կը խանգարէր անջրպետային լռութիւնը:

Բոպէները կ'անցնին... արուգաթիա մեքենան կը շարունակէ իր ներքոյին ուղին: Ամպուղէն մխակուռ սուսանը հեռագնաց կը սկսի փոթփոթիլ, ուռիլ, և անկէ կատարեր կենդանիներու կերպարանք կ'առնէին: Ա.Ջ կազմը կը թուի թէ ոչխարներու հօտ մը մտաղած է. ձախիկ՝ սալթ են՝ կը քալեն: Հետուն՝ ուր արեւը թեքուած է մեծ դաստակութեան մէջ՝ խայտաղէտ, երկնաթոյր, կը վազվռտեն: Երեսին կը պատուի ամպուղէն լոյնատարած պատառը ու լուսազգեստ կենդանիներէն ոմանք կը ճնան առկախ՝ ոմանք կը գոհամիմին: Պահ մը ետք բլորն ալ կը չքանան և մխացին ծածկոյթը հարթ հաւատար կը պարզուի: Մեծապատիւ անատնմանութեան մէջ կը զգաս յաւիտենութեան չքեղանքը ու հոգիդ անըմբռնելի երջանկութեամբ զեղուն՝ ապրելու, սիրելու և յաւերժութեան մաս կազմելու ըղձանքը կ'աւնեննայ:

Յամրօրէն կ'անգոյանան... կը հալին ամպերը... Ջիւնասփիւռ լեռներու արտեւանններուն վրայ հասած ենք: Ինչ մը անդին Տէմաւէնտ է իր արուծայր ալեփառ գլխով: Ձամբորդներէն ոմանք արտ արտիւնը մը կ'աւնենան այն զգայութեամբ թէ սուսառնակին թևերը պիտի բախէին կապոյտին մէջ ցցուած լեռնագագաթներուն. բայց ո՛չ, օդանաւը մռունչ մը կը ձգէ, կը վերթևէ անդ՝ դէպի բարձրերու անծիր պարապութիւնը: Կու գայ ուրախութեան րոպէն. Տէմաւէնտի գերագոյն կատարը մեր ներքեւն է. պիտի ծիծաղէինք իր վրան:

Քանի մը վայրկեան ետք՝ ինքնաթիռը՝ կը սկսի իջնել. կը ծանրանայ գետին... լեռները հետս և վերատին բարձր կ'երեւին: Սուսառնակը չուրջանակի կը դառնայ. անիւները կամաւոր մը կը զգէին դաչտին. հասած ենք Թեհրան Իրանի մայրաքաղաքին օդակայանը:

Վհոը բազմաթիւ ինքնաշարժներով առաջնորդուելու ևկեղեցի: Պատգամաւորներս՝ գոյքերու և անցագրի կարգադրութեամբ զբաղած՝ քիչ մը ուշ մնացինք ու հազիւ կարողացանք ժամուն բակը մտնել, որովհետև հոծ բազմութիւն մը փութացեր էր կաթողիկոսը դիմաւորելու: Թեհրանի ամբողջ հայութիւնը հոն էր ու կ'աւնկնդրէր Հայրապետի ողջոյնի խօսքերուն:

Հոս՝ Հայ ժողովուրդը ազնուական ապրումակցութեամբ

պատուեց վեհը և իր հետեւորդները։ Յունիս 9-ին՝ չորեքշաբթի առաւօտ՝ ակամայ հրաժեշտ առնք իրենցմէ ու դարձեալ օդային ճանապարհով— այս անգամ սովետական դիւանագործական առաքելակ մը— մեկնեցանք Դաւրէժ։ Մեզ ուղեկցեցան Թեհրանի Ռուսական վոխ—հիւպատոսը՝ Տիար Մելքոնեան— երիտասարդ, առաքինի, ժպտադէմ անձնաւորութիւն մը— ինչպէս նաև Եղիշտոսի «Արեւ» և «Սուսանոկ» թերթերու խմբագիրները, Տիարք Յակոբ Աբրահեան և Երուանդ Մարկոսեան, որոնք ո՛չ իրր պատգամաւոր, այլ նոյնոնուն թերթերու վարչութեանց կազմէ իրր ներկայացուցիչ և Թրմակից կ'երթային Հայաստան։

Ջինջ միջոցին մէջ մեր թռիչքը չատ հաճելի անցաւ։ Սուսանոկի լուսամուտներէն կը դիտնք անջրպետը։ Հորիզոնը՝ մեծ կապոյտին և ցամաքին միացման գիծը՝ կլոր չրջանակ մըն է որ միշտ կը մեծնայ ու կը լայնայ։ Բարձրութենէն տարբր իրենց լերկ ու խրոխտ արտեւանները խոնարհեցուցած՝ կարծես վարէն մեզ կը նային։ Անոնց կանանչ լանջերուն վրայ՝ բնութեան պայծառ ծոցին մէջ խրուած են գիւղերը։ Բայց կը Թոզուն պիրնք մեր ետին։ Ժամանակ մը եւս և ինքնաթիռը վերատին կը ցածնայ բլրակներուն ու ստիւտաններուն վրայ։

Մեր աչքերուն կը յայտնուի Աճի գետը, որ օձապատյտ կ'երկարի կը հասնի մինչև հորիզոնը։ Բայց խլացուցիչ Թռվռոցով մը մեր օդանաւը նորէն կը վերթևեփ լուսափայլ անեզրութեան մէջ ու իրրև ոսանելով մեր դէմ ցցուած լերան գագաթէն՝ կրկին վար կը սահի դէպի լայնատարած դաշտը։ Հետևն՝ վարն է օդակայանը։ Սուսանոկը չոմբօրէն բարակ գառնալով կը գոնդակեցնէ իր արշաւը։ Մեծ բազմաթիւն մը ինքնաշարժներով ակընկառոյց մեզ կը նայի։ Երթևեկն անոնց եռին կ'անցնինք, երթևեկն անոնց դիմաց և կամ ալ ու ձախը. կը պտինք գետնին։ կը լռէ օդանաւին անոխարժ ոռմուկը, կը լացուի անոր գաւռը, որուն սեմին վրայ կ'երեւայ կիլիկիոյ Հայրապետը։ Ծափահարութիւններ և հետևանքներ կը Թնդան օդին մէջ։ Դաւրէժի Հայ ժողովուրդն է։

կառքերու, ինքնաշարժներու երկարաձիգ չքոխառքով մը կը մտնենք Աթրպատականի մայրաքաղաքը։ Կ'ուզեւորինք դէպի Հայոց եկեղեցին։ Բակի մուտքին առջև՝ Մելիք-Թանգեան ներսէս Արքեպիսկոպոս՝ Թեմին Առաջնորդը, կ'ողջագուրուի վեհին հետ։ Գեղագլխա պատրնեու երկար չարք մը կը պաշնորդէ

«Հրաչափառ»ը։ Փոզոցները, բակը լիքն են ժողովուրդով։ Տաճարի դրան առջև կանգ կ՚առնենք. ներսը հաւատացեալներու հոծ դանդաւածը սեղմաւած է. չարժելու տեղ չունի։ Ներսէս Սրբազան առաջ կ՚անցնի ու մեծ դժուարութեամբ անցք մը կը բանայ. յամրաքայլ կը հետեւինք իրեն։ Խաւարն բազմութիւնը կը ձայնակցի դպիրներուն. տաճարի վերատեց դմբէթը կը թնդայ անոնց ձառ երգով։

Ներսէս Արքեպիսկոպոսի ծանօթացման հակիրճ խօսքերէն ետք վկայափառը ներշնչիչ պատգամ մը տուաւ։ Դարձեալ չքախաւամբ՝ այս անգամ աւելի առատացած՝ կը մեկնինք Առաջնորդարան։ Հետեւէն չրջափակի մուտքի ճակտին խաչոր վերատառութիւնը՝ «Առաջնորդարան Հայոց Ատրպատականի» կը դրաւէ ուշադրութիւնս։

Ատրպատական հին Հայաստանի հարաւ-արեւելեան սահմանը կը կազմէր. իր մէջ կը պարունակէր Փայտակարան նահանգը և վատպուրականի մէկ մասը։ Ուրմիոյ հողը, որուն վրայ կոխած ենք, երբեմնի Հայաստանի մաս կազմած է։ Ու մխքս կ՚երթայ Հայոց Պատմութեան էջերուն։ Արշակ Պարթև թագաւոր իր վաղարշակ եղբօր տուաւ այս նահանգը երբ դինք Հայաստանի վրայ թագաւոր դրաւ։ Հայկական Աւանդութեան համաձայն Դաւրէժ հիմնուած է Գ. դարուն՝ Խոսրով Մեծի կազմէ, իր Արտաւան եղբօրորդիին վրէժը առնելու համար, զոր սպանած էր Արտաշիր Սասանեան։ Խոսրով՝ տասը տարի Պարսկաստանը աւերելէ ետք, երբ թէ այս քաղաքին տեղը կոյնած ըլլայ և բացագանչած «Դա ի վրէժ Արտաշրի», որմէ կը կարծուի ծագած պէտք է ըլլայ Դաւրէժ (կամ Դաւրէժ) անուանը։ 321 թուին Տրդատ թագաւոր Ատրպատականի վրայ քալելով, Շապուհ թագաւորի ձեռքէն դրաւած է քաղաքը։ Ժէ. դարու հայ մատենագիր Առաքել վարդապետ հոս ծնած է և գրած իր պատմութիւնը։

Ընդարձակ բակի նախադաւէն մինչև Առաջնորդարանի դահլիճը նաչխաւն գորգեր կը ծածկեն գետինը։ կ՚անցնինք անոնց վրայէն, մինչ ուրախ ամբոխը ծաղիկներ կը թափէ մեր վրան։

Ի պատիւ վկային և պատգամաւորներուն՝ Ներսէս Սրբազան փառաւոր սեղան պատրաստել տուած էր։ Առաջնորդ Հայրը՝ ութառնամեայ պարթևատոհմիկ տղայ ու վաւելուն եկեղեցականի մըն է։ Ան իր հառնդակ, աւիւնով և արագաշարժութեամբ քառնհինգամեայ երիտասարդի մը ապաւորութիւնը կը թողու

մեր վրայ։ Անոր անձին մէջ կը տեսնենք մարմնացումը հայ հոգիին, իր ըղձանքներուն ու խէաչներուն։ Աստուած օծեր է պինք բարի, զուարթ ու չէնչող բնաւորութեամբ մը։

Թամատայի դերը ինք կատարեց. ո՞վ պիտի յանդգնէր իր ներկայութեան այդ պաշտօնը ստանձնել։ Իւրաքանչիւրիս պնակն ու բաժակները ինք անձամբ լեցուց հայկական համադամ կերակուրներով, գոռնեպազով ու դինիով։ Սեղանին ապատարկեցին իր երկու պարմանի թռունիկները, կրակատ և. լեզուանի աղջիկները։ Երբ ոևէ բան խնդրէինք իրենցմէ, «էս բոպէիս» բառերը հոգիս արատասանած՝ արդէն մեր փափաքը գոհացուած կ'ըլլար։

Սրբազանը խանդավառ՝ բարձրացուց իր բաժակը ու բարի գալուստ մաղթեց կիլիկիոյ կաթողիկոսին և պատգամաւորներուն։ Ան իր գոռ ձայնով կենացներ առաջարկեց Մեծն Սիսլիի, Ռուս և Հայ ժողովուրդի յաւերժական բարեկամութեան, կարմիր Բանակի, Հայաստանի, Հայ կառավարութեան, Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետական աթոռներուն և աշխարհի խաղաղութեան համար։ Բոլորս հոգեւին ձայնակցեցանք իրեն։

Պատգամաւորներ ճաշեցին, խմեցին կուշտ ու կուռ. այսպէս էր հրամանը Ներսէս Սրբազանի. և ո՞վ կարող էր դէմ կենալ իր հրամանին։ Հին Մելիքներու տոհմէն այս պատուական եկեղեցականը մօտ քառասուն տարիներ իր պարտականութեան գլուխն էր եղած իբր Առաջնորդ Ատրպատականի։

կէսօրէ վերջ երեքն էր արդէն։ Գիշերուան ժամը տասնի. գնացքով պիտի մեկնէինք Հայաստան. պէտք էր ուրեմն օգտագործել այս կարճ ժամանակամիջոցը։

Շուտով կը ծանօթանամ Դաւիթի ազգային իշխանութեանց անդամներուն, որոնց հետ քաղաք պտըտելու։ Անոնք առաջնորդեցին ինձ հայ արհեստաւորներու խանութները՝ ևիքը արծաթեզէն նուբը և զարդարուն անօթներով։ Հոս տան զարդարանքի վերաբերեալ բազմատեսակ սպասներ աժան գիներով կը ծախուէին։

Ուսուցիչ Հայկ Աճէմեանի ընկերակցութեամբ կ'երթամ տեսնելու Հայոց Ս. Աստուածածին եկեղեցին։ Հին փոքրիկ մատուռ մըն է այս և ուխտատեղի։ Անոր հովանիին տակ կը հանգչի Անգլիացի Մըք Քարթնէ ընտանիքը։ Հոս յիշենք նաև որ Թեհրանի Հայոց Ս. Թադէոս-Բարթողիմէոս եկեղեցին նոյն իր նիւթը և բանկին մէջ ունի Անգլիացի զօրավարներու և կառավարական մարդոց պերճամաններ, ընդ. որս Թագուհւոյ է նաև, 1841-ին, Սկավ-

տիտղի նշանաւոր վիպասան և քանաստեղծ Սըր Ուոլթըր Սքոթի արդին։

Սուրբ Աստուածածին ուխտատեղիէն քիչ մը անդին Հայոց դերեզմանատունն է, որուն այս տեղի ժողովուրդը հանգստարան կ'ըսէ։ Ոմանք իրենց սիրելիներու հոգեկայտերուն վրայ խաչնակ կը ձխէին և կու լային։ Շատոնց օրերու յուշակ սովորութիւն մըն է այս Դաւրէժի Հայոց համար։ Մօտերս չիրիմներուն, հոգւոց մը արտասանեցի ու քանի մը մխիթարական խօսքեր։ Մինչ կը վերադառնանք Աստղնորդարան՝ Աճէմեան կ'ըսէ ինձ. «Փարաւազի կարօտ այդ հոգիներուն երջանիկ օր մը եղաւ այսօր»։

Աստղնորդարանի չրջափակը ընդարձակ պարտէզ մըն է։ Ծառերու հովանիին տակ կայ ուռզան մը ցայտաղբիւրներով։ կանուչ մարգերու մէջէն՝ ներքուզիներու վրայ՝ կարմրայտ երանիներ՝ ուրախ կը կայտան։ Պարտէզը ամբողջ լեցուած է Հայ ժողովուրդով։ կը հարցնեմ թէ արդեօք այսօր բացառիկ երեւոյթ է մեր տեսածը։ «Չէ», կը պատասխանեն, «այլ ամեներեայ սովորութիւն մը», ու կը հասկնամ որ հայութեան պարտէզն է այս, ժամադրավայրը Դաւրէժի Հայոց։

Գիշերաւան ժամը 9.30 է. մօտեցած է մեր մեկնումի պահը։ Ամբողջ Դաւրէժի հայութիւնը խռնուած է Աստղնորդարանի պարտէզին և փողոցներուն մէջ։ Մարդկային այդ հեղ՛ղը կը ծաւալի, կ'ընդարձակուի, կը հասնի մինչև կայարան։ կը մեկնինք հոն ու քիչ հաքը կառուչարի խցիկներուն մէջ դրուած ենք մեր տեղերը։ Ժողովուրդի խռնդաւոտ ծափողջոյններուն մէջտեղ գնացքը կը դղրդայ. ու հիմա ճամբան ենք. կը սեւնանք դէպի մեր երազները՝ մեր հոգիներուն ըղձակէտը՝ Մայր Հայաստան...։

կառախտաբի մէջ մտանդամին մը յուզուած էր պատմաբանութիւն։ Ես ուսանձնացայ իմ խցիկս ու սուզուեցայ երազանքի մէջ...։

վԱԳՂ պիտի տեսնեմ մեր հայրենիքը—Արտրատեան դաշտը, Մասիսը, Երեւանը, Էջմիածինը—, պիտի համբուրեմ անոր հողը, պիտի ծծեմ իր դրախտային օդը ու պիտի փարիմ մեր հազարամեայ արդութիւններուն...։

վԱԳՂ. . . . . .

Անհամբեր կը սպասեմ որ արշալոյսը բացուի, քայց կը թուի ինձ թէ գիշերը աւելի կը խորհունկնայ... ոտքի կ'ելլեմ, պատու-

հանին վարագայրի բացուածքին կը նայիմ. սեւաթոյր աղջամուղջ է։ վերաւին կ'երկարիմ անկողնիս վրայ. աչ ու ձախ քանիցս կը դառնամ. ետքէն ոտքի եմ, կը բանամ վարագոյրը. նայն է եւ խաւարը։

Ինչ անտարբերութիւն...։

կառաչարը չարունակ կ'ազմկէ, կը տատանի, խաւարամած մեքենական երաժշտութիւն մը յօրինելով։ Անքնութեան ու անհամբերութեան տագաւակ... խաւարն դառը կը բանամ, ու կը սկսիմ դրսի երկայն նեղ անցքին մէջ քալել։ Շատ պակղ կ'ընէ. սարսուռ մը կ'անցնի մարմինէս։ կը վերադառնամ խաւարս ու կծկուած կը մնամ վերմակիս տակ։

Ցեղակարծօրէն կը բանամ աչքերս. գորչագոյն է խցիկս. կը նայիմ լուսամուտէն. գիշերը սկսած է հալիլ արդէն... կիրակիի արշալոյսը կը բացուի. ու գուբսը չատ հեռու չեն Հայաստանի հողը, երկինքը. յանկարծ ներսէս կու գան «Զարթիք»ը, «Առաւօտ լուսոյ»ն։ Ինչ աչխոյժով կ'երգեմ։

Պատգամաւորներ արթնցած են արդէն. ուրիշ, ժպտալէմ կը դիտեմ յամրայայտ արեգակը։ Ամէն մէկը հարցում մը ունի.

—Ո՞ւր հասած ենք։

—Ե՞րբ կանգ պիտի առնենք։

—Արտքաը տեսա՞ք։

Մինչ կը ջանանք մեր հետաքրքրութիւնը գոհացնել, դնացքի Հայ պաշտօնեան՝ բարեկիրթ, ժպտադէմ երիտասարդ մը՝ կը յայտնէ թէ Խորհրդային Միութեան սահմանը հասած ենք։

Մեր առաջին կայանն է Ձուլֆա կամ Ջուղա՝ Նախիջեւանի մէջ, երբեմնի Հայաստանի նահանգ, բայց հիմա Ադրպէյճանի մաս կազմող։ Հոս առաջին անգամ տեսանք Մայր Արտքաը երկնային ցոլացումով մը՝ առաւօտի պայծառութեան մէջ։

Ջուղա և Արտքա Հայ պատմութեան մէկ տրտում էջը կ'ոգեկոչեն մտքիս մէջ։ Շահ Աբաս ժէ. դարու սկիզբը Հայերը բռնի գաղթել տուաւ Պարսկաստան։ Աւերից դիզելիկ և մարդաչատ Ջուղա քաղաքը. սոխակ գաղթականն ժողովուրդը որ լզլզալով Արտքաը անցնի՝ Օսմանցիներու հալածող բռնակը նեռէն չհատած։ Բիւրաւոր Հայեր գետամոյն եղան։ Մեր կառավարութիւնը հիմա կանգ է առած այդ եղերական վայրը. ու մինչ միտքս կ'երթայ մեր ցեղին անասելի կսկիծներուն, հոգիս կ'ողջունէ նոյն տանն մեր լուսաւոր ապագան։

Ջուզայի կայարանին մէջ մեզ դիմաւորեցին «Ինաւբխան»ի հրաւիրակները, որոնց հետ նախաճաշէն ձոխ սեղան վայելեցինք, Հայաստանի հաց, պանիր, հաւկիթ և խաւեար ուտելով, և դինի ու գինեպտղ «կանձելով»։ Հրաւիրակներէն մին բարձրացուց իր բաժակը և բարեզուարճաբար սա մաղթանքը ըրաւ.

—Ընկերնե՛ր, բարով եկաք, հազար բարով. մեր գլխուն վրայ տեղ ունիք. մեր երկիրը ձերն է. դուք արտասահմանի Հայերէ մեր հարազատ եղբայրներն էք. մեզ համար գերագոյն բախտաւորութիւն է ձեզ ունենալ. խմե՛նք մեր վերածնեալ հայրենիքի և ժողովուրդի և նորհրատարակ Միութեան Մեծ Ազգնորդի կենաց։

կը բախենք բաժակները իրարու. կը տանինք մեր շրթունքներուն, ու մեր կարգին կը պատասխանենք իր կենացին։

Նոր դնացքով մը շարունակեցինք մեր ճամբան Մայր Արաքսի ափերով, երկելով համառօտ երգը։ Պզտոր, մանուածապատ Արաքսն է, որ գարնան ժպիտն ու վիշտը չափած «Գարիւ գարիւ խմելով» կը շարունակէ իր ճամբան։ Ազատասնիչ գետը հոս՝ կարծես զժգոհ իր նոր շուրջին՝ կը կռանի եղերքի խութերուն տակ։ Երբեմն՝ լերկ լեռներու երկու զուգահեռական շղթաներու մէջէն կ'անցնի մեզի հետ, որոնք կը սեղմեն զայն իրենց մէջ։ կը կտտայ Արաքսի ճորտակ մէջքը, կը զոռայ, կը փրփրի ու ամենքին կը զոհամիջի ապտակներէն։ Լեռներ կը հետանան մեզմէ, կը բաժնուին իրարմէ, ու Արաքսը կը ծաւալէ իր ջուրերը ընդարձակ տարածութիւններուն վրայ՝ իր ընթացքը ազ ու ձախ թեքելով. մեզմ, նազանի, գանգուզիտա կը հասի իրրև քնքուշ երանութեան յանձնուած։

Հիմա, քիչ մը անդին կ'երեւի կիսակործան կարմիր վանքը, ուրկէ սկիզբ կ'առնէ Արտաշատի դաշտը։ Մեր հարուստ արեւելեան կողմը Օձաքեան է, զազաթը բարակ ամպերով չղարչուած, ու մթագոյն երկնքի դիմէ թին։ Հոն է Ապրակունեաց գաւառը, ուր երբեմն կար Ապրակունեաց վանքը։ Վայոց Ձորը՝ իր բազմաթիւ վանքերով այդ լերան անդրակողերուն է։ Նախկին գարերուն Սիւնեաց Աշխարհը մինչեւ հոգ կը հասնէր։ Օձաքեաի արեւելեան կողմին են Երնջակ բերդի աւերակները. հո՛ն է պատմաբիթիները նսեմն... Ամբառ Ս. Բագրատունի արքան 914-ին հոն գերի բնակուեւ և նահատակուեցաւ։ Մեր արեւմտեան կողմը՝ կոնակներու մէջ՝ Աստապատ գիւղն է՝ հին վանքերու մնացորդնե-

Հայկ
999

րով։ Ամէն չաս վար Տղմուտ գետը՝ Մոկսի մօտ։

Մեր կառաչարը կանգ կ՚առնէ. վար կը ցատկենք. մեր ոտքերը Հայաստանի հողին վրայ են։ Երազի մէջ կը կոխենք արդեօք... Ուրնմն ա՞յս է այն հողը, որուն վրայ քալած են մեր նախնիք։ Ա՞ռ վրայ թափած են իրենց արտօսրն ու արիւնը։ Մեր քաջերուն և սուրբերուն ոսկորները ա՞յս հողին վրայ կը հանգչին։

կը փարինք անոր... կը համբուրենք...

Ինչպէ՞ս ըսել մեր հրճուանքը։

Բայց նորէն ճամբան է մեր կառաչարը։ կ՚անցնինք Արտաշատի դաշտի անվերջ ու դիւթիչ կանանչութիւններու մէջէն։ Անոր բոլորը՝ գարնային սիւքին հետ՝ մինչև մեզ կը հասնին և դգուանքի մը պէս կը պարուրեն մեր էութիւնը։ Անպատում անդորրութիւն մը կը ծաւալի անսահման դաշտին վրայ։ Հայրենիքի դիւթանքը կը տարրանայ մեր էութիւններուն մէջ։ կը ծծենք Արտաշատի դաշտի օդը, սատուածաշնչական նախատահղձ մարդուն օդը, մեր նախնիքներուն անմահական օդը։

Մեծ ու Փոքր Մասիսները

Մէկէն՝ չատ հեռուն, կ՚անդրադառնանք եթերի կապոյտին մէջ գոյգ մը սպիտակափառ գոգաթներու յայտնութեանը։

—Մասի՛ս... կը բացագանչէ մէկը։

—Արարա՞տը, կը հարցնէ ուրիշ մը։

—Այո՛, «Մասիսը, Մասի՛ս, դարձեալ Մասիսը» կ՚ողողակեն ձայները։

—«Ամէն տեղ ինքն է ալեւոր հսկան», կ՚ուխլցնեմ։

Բոլոր նայուածքները հիմա իրենց կը ձգեն Արարատեան լայնածիր գաշտի պորտէն՝ հեռարձակ անբաւութեան մէջ ժայթքած երկու կատարները։

...Մեր ճամբու ամբողջ երկայնքին հոն կը մնայ Մասիսը, բայց ան չատախ իր կերպարանքը կը փոխէ։ Մերթ առորտէն ճերմակ ամպեր կը բարձրանան իր կողերուն՝ պահ մը հոն գաղտ առնելով։ Անոնց ծոլ սպիտակութենէն չատ վեր Մասիսի գոյգ գագաթները կը դմբեթանան։ Քիչ ետք կ՚անհետանայ փոքր Մասիսը, մինչ Մեծը կը շարունակէ իր յաղթապանծ ահեղքը փայլեցնել մեր աչքերուն։ Հիմա ամպերը կը բարձրանան ու կը պատեն խրոխտ ճակատը. այս անգամ իր առորտէ պայծառ։ Բայց անոր արեւը կը հալածէ մէգը. ան գանդաղօրէն կը սկսի խայտալ եւ լուծուիլ։ Գարշապարի ամպի ծուէններ կը յամենան առկայն դեռ ու կը ծփան իր կատարին, ու իրենց երերուն չուքը կը ձգեն հաս-հոն լերան փէշերուն. ապա կ՚անցընեն իրենց առուները լայնատփեաւ գաշտէն, կը սահին մեր վրայէն ու կը կորսուին կապոյտի անբաւութեան մէջ։ Մասիս իր ամբողջ պերճանքով կը պարզուի մեր նայուածքներուն։

Ճանապարհի վրայ հանդիպեցանք չատ մը կայարաններ—Ախուրեան, Արարատ, Գամարլու եւայլն։ Ամէն տեղ մեծ բազմութիւններ կը դիմաւորեն մեզ։ Կիլիկեայ վիհը գնացքի մեծ պատուհանէն խռնդավառ եւ ներչնչուած կը խօսի անոնց։ Նոր սերունդը ապչած՝ զարմանքով կը դիտէ պինք. հիներուն աչքերը կը տամկանան։ Զրուցած, անուշ խօսքեր կը զրնուին մեր ականջներուն։

—Ձեր տեղն մեռնիմ.

—Դարպան լինիմ ձեր հողուն։

—Բարով, խէրով, հազար բարով եկաք։

կը խառնուինք անոնց մէջ. կ՚ուզենք խօսիլ անոնց հետ, գրկել, համբուրել... չէ՞ մի որ հզբայր ենք մենք։ Երբ կ՚իջնենք

մանան թէ պատգամաւորներ ենք, ամէն մէկուն մտքին մէջ հարցում մը կը ծագի։ Անոնցմէ չատերը ունին սիրելիներ արտասահման. մեր մը ելեր՞ծ ենք անոնցմէ. մինչ կը սպասեն հարցնելու...։ Դարերու լռժանութիւնը խո՞րհրդ կը ցուցնէ զմեզ իրենց։ Բայց չէ. անոնց աչքերուն մէջ կը կարդանք մեր և իրենց հետաքրքրութիւնն և քաղքերուն հանդէպ իրենց սէրն ու կարօտը։ Վայրկեաններ ապրեցանք մեզ կը կանչէ։ Գնացքը կը վերսկսի իր ուղին. ձեռքի ու թաշկինակի ճօճումներով հրաժեշտ կ'առնենք։

կը մօտենանք Հայոստանի մայրաքաղաքին. անհամբեր կը դառնանք հետզհետէ։ Մեր ձախին Երեւանի օդակայանն է. ապա՝ քաղաքի գործարանը, ուրկէ սև ծուխը վեր կը բարձրանայ։ Քիչ մը անդին հայկական զօրանոցն է. որքա՜ն կը հրճուին մեր հոգիները. որքա՜ն հպարտ կը զգանք հայ երիտասարդ ու կայտառ զինուորները տեսնելով։

Քանի մը վայրկեան ևս ու Երեւանի կայարանն ենք արդէն։

Երեւանի համայնապատկերը

Էջմիածնի միաբանութիւնը՝ գլխաւորութեամբ եպիսկոպոսի Առաջնորդ Տ. Մամբրէ եպիսկոպոս Սիրունեանի, կրօնական

Գարձերի Նախագահ Տիար Սաբէն Ներսէս Յակոբեանն, և «Ինտուբիտա»ի ներկայացուցիչներ մեզ դիմաւորելին։ կայարանի հիւրանոցին մէջ Մամբրէ Արթոզան, յանուն Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան և Էջմիածնի Միաբանութեան՝ Գարեգին կաթողիկոսի և պատգամաւորներուն բարի գալուստ մաղթեց. իսկ Յակոբեանն՝ յանուն Հայ ժողովուրդի և Հայ կառավարութեան։ Գանձագ հրամցուելուս ու վինը սրտագին մաղթանքներ ուղղեց Խորհրդային Իշխանութեան, որուն բարեացակամութենէ չնորհիւ կրցեր էինք այնքա՜ն հանդիսաւ և սպառնալ ճամբորդել։ Մաղթեց որ մեր փոքրիկ Հայաստանը ալ աւելի ծլի, ծաղկի ու բարգաւաճի։ Հոյցեց նոյնպէս որ Առաւծոյ օրհնութիւնը ըլլայ բոլոնդակ Հայ ժողովուրդի և Հայ եկեղեցւոյ նաւթատէտական սթռանները վրայ։

Երբ հիւրանոցէն դուրս ելանք, նկատեցի որ կայարանի ընդարձակ շրջափակին մէջ, քովի վագոններուն ու դիմացի տանիքներուն վրայ կառատուած էր բազմահազար և ցնծագին ժողովուրդ, որ մեզ տեսնելով խնկարկեցաւ ծափահարեց։ Հոյ պիոներներ բարեւի կեցած էին։ Ինքնաշարժներով դանդազօրէն բանեցինք մեր ճամբան դէպի Էջմիածին, համատարած ամբոխի բուռն ծափերուն տակ, մինչ մեզ ընկերացող աշխարհական պատգամաւորներ հիւրասիրուելցան Երեւանի ԻՆՏՈՒՐԻՍՏ պանդոկը։

Մայրաքաղաքի բնակիչներուն կարգապահութիւնը հիանալի էր։ Չէի կրնար հաւատալ որ Հայ ժողովուրդը այսպիսի խաղար պանդուածով կրնար ա՛յդքան կարգապահ ըլլալ։ Երեւանի լայն ու մաքուր պողոտաներու մէջէն կ՚անցնինք. մեր երկու կողմերն ալ քարաշէն հակայ չէնքեր կանգնած են։ Ահա՛ կը թեքինք ձախ՝ դեղեցիկ ծառուղիներու մէջ։ Երեկոյեան զով օդին ամբողջ Երեւանը փողոց և հանրապարտէզ թափուեր է։ կառավարական մարմարակերտ չէնքին մօտ՝ Լենինի հրապարակին վրայ՝ մեծ ձայնասփիւռ մը օրուան լուրերը կը հաղորդէ, որունց հետաքրքիր ակռանջ կու տայ մայթերուն վրայ ճեմող ժողովուրդը։

կը չեզինք դէպի ա՛ջ. նոյնուածքս միշտ չարս դին. կ՚ուզեմ ամէն ինչ տեսնել, ոչինչ թողուլ որ խուսափի աչքէս։ Սա մեծ ծառերու տակ կարուած չէնքը Հայկական Թատրոնն է, ձախերնիս՝ Արտաշատ դինիի գործարանը։ Հասած ենք քաղաքին եզերքը. ճամբան յանկարծ կ՚իջնէ դէպի ձոր։

—Սա Հրազդանն է, հա՛յր սուրբ, կ՚ըսէ չարժավարը՝ քալէս։

—Հապա դիմացի մարդիկը ո՞վ են, կը հարցնեմ։

—Գերման գերիներ, կը պատասխանէ, որոնք կ՚աշխատին և մեր երկիրը կը չէնցնեն իրենց մէջ հաստատած վնասներուն փոխարէն։

—Գերման գերինե՞ր... կը բացագանչեմ զարմանքով։

—Այո՛, Հայր սուրբ Ջան, դուն չե՞ս իմանար որ մենք յաղթող և հերոս ժողովուրդի զաւակ ենք։

Պանդուխտ հոգիս կը լեցուի ազգային հպարտանքի զգացումով, որուն նմանը չէր ունեցած երբեք։ Հանդիսատես ենք իրողութեան մը, որ դեռ երէկ անհաւատալի ցնորք պիտի թուէր մեզ։

Արևգակը կը կարմրի հորիզոնին՝ ու Ալագեազը իր չուքը կը ձգէ Արարատեան դաշտի վրայ։ Որ կողմ որ դառնանք՝ Մա-

Ս. Հռիփսիմէի Տաճարը

սխալ մեր դիմացն է, վերջալոյսի ոսկեգոյն ամպերէն Թագը դէմին։

—Ընկե՛ր, երբ պիտի հասնինք Էջմիածին, կը հարցնեմ մեքենավարին. ես լոյս աչքով կ՚ուզեմ տեսնել զայն։

—Ես ըսպէիս, կը պատասխանէ։ կը նայիմ չորս կողմս. բայց տաճար չեմ տեսներ. Արտաւանդ գաշտն է իր իրիկնամուտի խաղաղական թովչութեանը մէջ։

—Մի քիչ էլ համբերիր, կը ձայնէ վահը՝ եռեւէս, ու մատով ցոյց կու տայ Զուարթնոց Տաճարի աւերակները։

—Րոպէ մը միայն կը կենանք՝ ու հետուէն սրտագ՚ակնարկ մը կը նետենք անոնց վրայ։

—Անդին՝ դիմացդ Հռիփսիմէի տաճարն է, կը չարունակէ Սրբազան Հայրապետը, Հայ Ճարտարապետութեան գլուխ-գործոցներէն մին, իսկ անոր քով Շողակաթը։

Հիմա ալ Հռիփսիմէի առջևն ենք՝ ասֆալտէ ճամբան վրայ. ինչ գողտրիկ սիրուն տաճար։ Շողակաթի սրածայր գմբէթին վրայ դեռ արեգակի հուսկ ցոլքերը կը խաղան, կարծես իրօք չուզ կաթկթցնելով անոր լուսափայլ խաչն ի վար։

Վազարշապատ մտած ենք արդէն։ Զանգակներուն զօրանոցը վերջալոյսի խաղաղութեան մէջ կ՚ներկարի, կը ծաւալի դէ՛ հեռուները, աւետելով առաջին անգամ Հայ պատմութեան մէջ կիլիկիոյ կաթողիկոսի մը ժամանումը ի Մայր Աթոռ։

Խաժամուժ ամբոխ մը՝ մեծ մասամբ կիներ և մանուկներ՝ կը վազէ մեր առաջ. ինքնաշարժը դէպի ձախ կը դառնայ. կը կարէ կ՚անցնի նախկին Ճեմարանի բակը ու կը կենայ հինաւուրց պարիսպի մեծ մուտքին առջև։ վար կ՚իջնենք. կը սկսինք յառաջանալ. ամբոխը կը սուրարանայ, կը կուտակուի. ան իր ցնծութեան և խանդավառութեան մէջն է։

—Գարեգին Սրբազանն է... Գարեգին Սրբազանը...։

—Ա՜հ, ծերացել է...

—Հոգուդ մեռնեմ Սրբազան։

—Ղուրպան լինեմ քեզ հայր պատուական։

Վահը խաչանշան կ՚օրհնէ զանոնք, իր վերարկուին փէշերը անոնց չրթունքներուն վրայ։ Ոմանց աչքերը՝ գուցէ ուրախութենէ՝ կը տամկանան։ Ծփացող բազմութեան ալիքը կը քշէ գրեթէ զմեզ դէպի տաճարին դուռը. ներս կը մտնենք. Իջման Սեղանի առջև ծնրադիր՝ երկիւղածօրէն կը կատարենք մեր ուխտը...։

Հաստած ենք մեր գերագոյն ըղձակէտին, մեր Սրբութիւն Սրբոցին... ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆ։

Ս. Էջմիածնայ տաճարը

ԱՌԱՒՕՏ ՄԸ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՄԷՋ

16 Յունիս 1945։

Մթնշաղին առաջ եմ արդէն ու կը ճեմեմ խուցիս առջեւ՝ Ղազարոսպատի—վանքի արեզակոտի— ամենքին վրայ՝ դէմքս դեռ գրեթէ աներեւոյթ Մասիսին։ Գիշերէն ասկաւին առաւերներ կը յամենան ծառուըն՝ Ս.Գրիգորեան գաշտի վրայ։ Լուսապօտ անջրպետին մէջ մելանոյշ անդորրութիւն մը տարածուած է։ Վեհարանի ծաղկանոցէն այգոյին թարմ չունչ մը մերթ բուրմունքներ կը բերէ մինչեւ իմ առ կառուրը։ Կը շնչեմ, կը ծծեմ զանոնք անհագեմ էութիւնս յագեցնելու։

Բայց չատ չ'անցնիր անո՞ր կը ծագի Հայոց Աշխարհի լոյսը ու առաջին անգամ կը համբուրէ չափիզայ անբաւութեան մէջ արձանացած Մասիսի երկնամոյն կատարը. կ'իջնէ

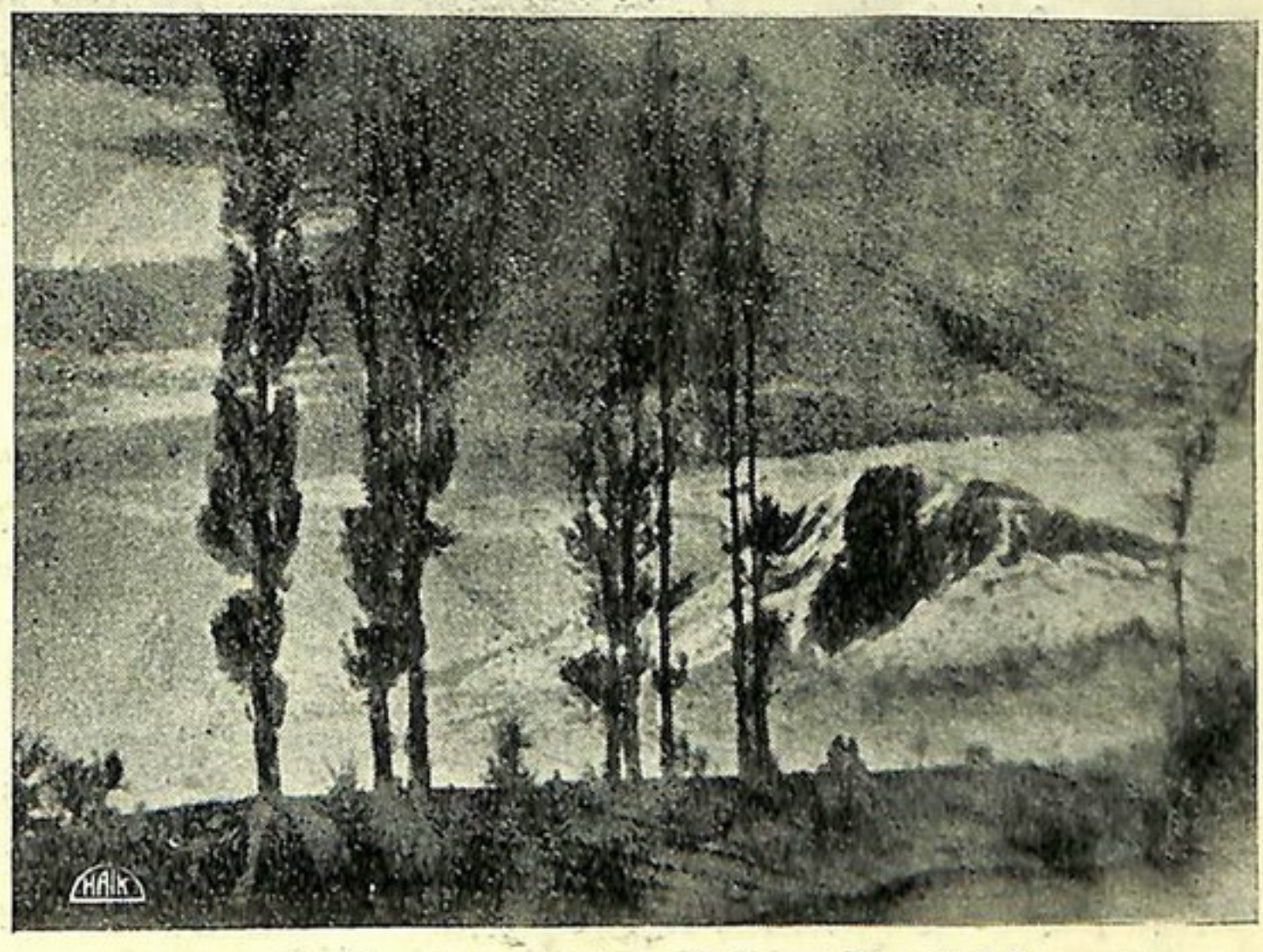

«Գեղեցիկ դեռ գրեթէ աներեւոյթ Մասիսից»

յետոյ տակաւ սփռուելու հարթավայրին տարտամօրէն լոզուարթ տարածութեան վրայ։ Գորշագոյն հորիզոնը ոսկի ժապաւէնի մը կը փոխուի, ու մէկէն իրմէ դուրս կու տայ ոսկի գունտը, որմէ գանակներ կը նետուին և կը չտապին չոլացնել Սուրբ Էջմիածնի և Գայիանէի քարևզէն վիզտրնեերուն խաչերը։

Հիմա լոյսի մէջ հայկական աշխարհը կը յայտնուի հրաշագան։ Մասիսի առտուտէն մինչև կոզերը և ամէն վեր մէզը կը պատէ. բայց գագաթը չոլարձակ վերուզէ անհուն միջոցին մէջ կը ցցուի՝ տիտանական ու մեծազօր։ Անշին՝ հարթող լեռնաշղթան է այգայինի իր կանուչ գուարթութեան մէջ։ Եւին՝ Արագածը քառագագաթ, որ գիշերն ի բուն աւերը ու անպարան կանթեղին տակ հակեր էր ու հիմա մեղմօրէն կը լուսերանգուէր արևելեան առաջին ցոլքերուն տակ։

կը հնչեն Էջմիածնի զանգակները քաղցր առաւօտին մէջ։ Անոնց օրհնաբեր ձայնը, թռչուններու բազմատոչ ճառաղիւնին խառնուած, մեղեդիի մը պէս կ'անցնի արտիս վրայէն։

Առաւօտեան ժամերգութեան պահն է. կ'իջնեմ վար. տաճար կը մտնեմ աղօթելու...։ Ուրիշն ես ալ պիտի աղօթեմ եղեր առաւօտ մը կանուխ այսպէս, գարուար Էջմիածնի մթնշաղ կամարներուն տակ՝ Մասիսի արշալուսոյին տեսիլքը մէջս։ Ինչպէս պատմել յուզումը որ կը տիրէր հոգիիս...։ Հինաւուրց կաթողիկէն գրեթէ լեցուած է ժամուորներով։ Վազարշապատցի 12–14 տարեկան պատներ, մեսրոպեան դպրոցէն չոպիկներ հագած, յատակ և գաչն առոգանութեամբ— որուն նմանը չեմ յիշեր թէ լսած ըլլամ— Իջման Խորանի առջև կը կարդան սաղմոսներն ու քարոզները։

Առաւօ՛տ լուսոյ, արեգակն արդա՛ր... ամէնուրեան գոռէն արտագրաւ ձայն մը, քիչ մը բնկերակ, կ'երգէ Հայոց Աշխարհի վրայ ծագող լոյսը։ Հաւատացեալներու աննեղոչնակ, բայց արտաբուխ չեչտերն ալ կու գան կը խառնուին իրենին հետ, ապա բոլորը միասին կը զարնուին կամարներուն, կ'արձագանգեն ու կը բարձրանան գմբէթին ի վեր ազդունելու Ծագող Լոյսը։

Աղօթաւորներ ամէն վայրկեան ներս կը մտնեն. ծնրադնոց կը մօտենան երկիւղած՝ տաճարի ամէնուրեան կամ ձախակողմեան խորաններուն, կ'երկրպագեն, կը հաճբուրեն քարերը ու կը վերադառնան, կը կենան ժողովուրդին մէջ։

կը ճօճի տարկուսագին արծաթ բուրվառը. խառնկի ծուխը

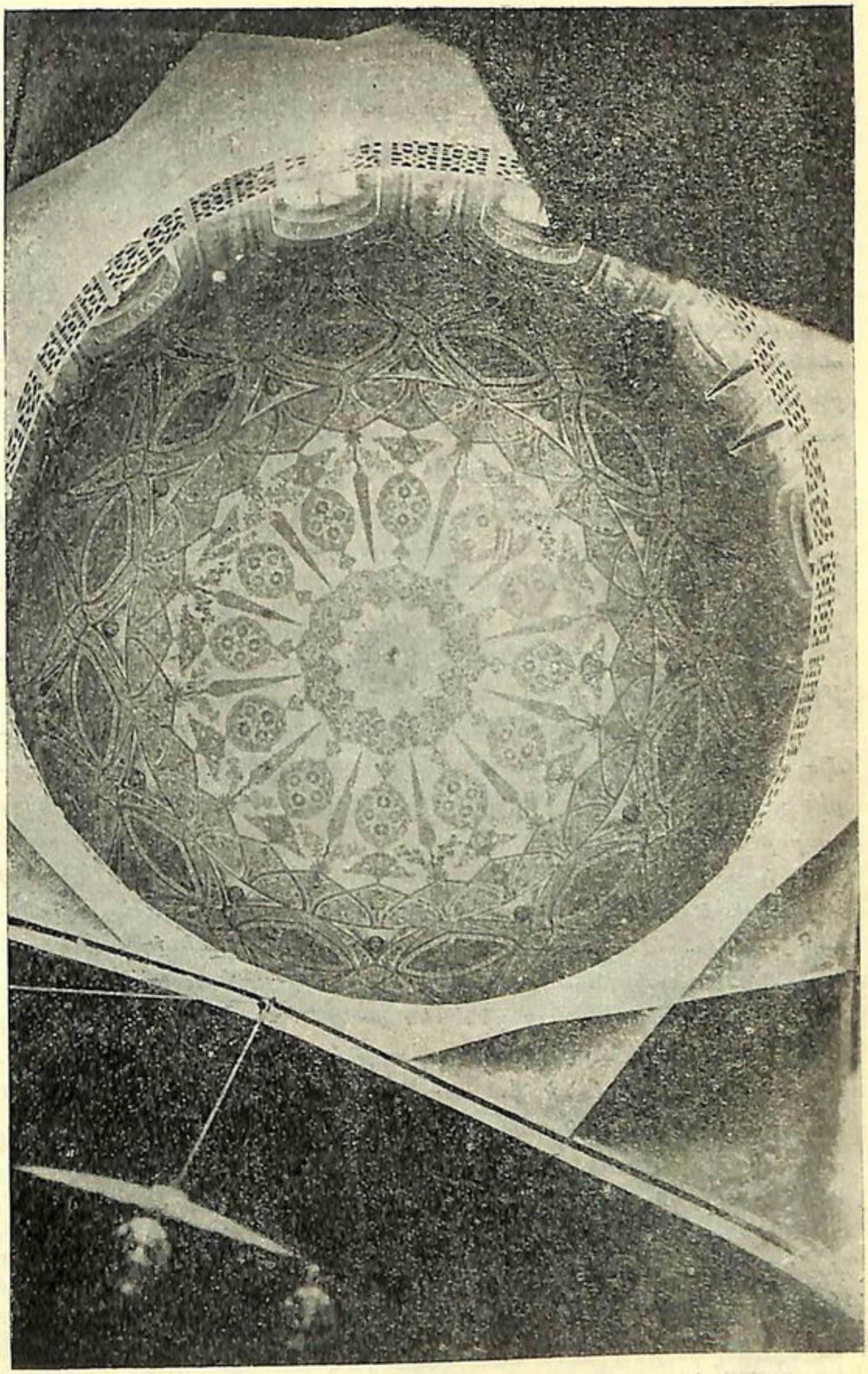

Էջմիածնի Տաճարից Գմբեթը

կ՚ուզեմ անոր մասին ի վեր, կը յամենայ եղիածուի՝ վերը կամարներու խորհրդաւոր անջրպետին մէջ։ Խորաններէն՝ մութեր և կերոններու պլպլուքն է…։ Վերը՝ շա՜տ վերը՝ կամիկէի նեղ ու գեղնագոյ ապակիներով լուսամուտներէն՝ նորածագ շողեր ներս թափանցած են ու մարմար երփներանգ. անձրեւի մը պէս վար կու գան։ Շողերը հետզհետէ կ՚երկարին, կ՚իջնեն մինչեւ խորաններն ու սիւները, խաչվէմները, Հայրապետական Աթոռը։ Անոնցմէ ամէն մէկը երփնին կը տարածուի պատկերի մը կամ արձանագրի մը վրայ ու կը լուսաւորէ մարդու մը դէմքը, որ կը կենդանանայ անոնց հպումին տակ։

Անզգալաբար ծունկի եկած եմ…։

Տաճարը անպաճոյճ երեւոյթ մը ունի, որքացած իր երքնէնի չքեղանքէն. բայց կանգուն են անոր պատերն ու սիւները. հաստատուն է լոյսի Իջման խորանը. ու չի՞ բաւեր այդ։ Այս քարերը ինքնին անհաւօրէն արտառուչ խօսք են յաւերժական։

Մէկէն կ՚անդրադառնամ որ աւարտելու վրայ է ժամերգութիւնը։ կ՚աւարտի։

Խոչ ու Աւետարան Իջման խորանի առջեւ դրուած են։ Հիմա ամէնքս՝ եկեղեցական և աշխարհական՝ ծնրադիր կը համբուրենք զանոնք ու դարձ կ՚ելլենք արքեպիսկոպոսին մեր հոգիները աւօրհնելու։

Տէր Նիկոլ քահանայի հետ, որ դպրապետն է Իջմիածնի տաճարին և համբաւաւոր իր ձայնովը ու երգեցողութեան արուեստով, պահ մը մտածկոտ կու գամ Իջմիածնի ծաւալով եկեղեցական-պարտէզին մէջ։ Աբեգաւկին տակնայոյզ ճառագայթները կը լուսաւորեն զայն, բայց դեռ չեն տաքցներ։ Օրուան խայտանքը կ՚իջնէ ամէնուրեք։ Ծաղիկներ կ՚արթնանան իրենց քունէն։ Առաւօտեան ջրաւէրի ժամն է. առուները կը վէմավէմին լայնալով՝ նեղնալով. կանաչը կը կենդանանայ։ Ծաղիկներ՝ ու անոնց բոյրը ամէն կողմ։ Ծառերի կու գամ կազմելու փառնջ մը, զոր քիչ վերջ պիտի զետեղեմ հոգեծնողիս՝ Շահէ Արքեպիսկոպոսի չիրմին վրայ։

Վանքի պարիսպէն դուրս կ՚ելլենք. կը թեքինք դէպի ա՛լ փաղեմեաձ ու անհարթ ճամբէ մը, ուրկէ կուլտպներ Մայր Հայաստանի բնութիւնն պէս ուրախ և ժպտուն, արտորանքով կը դիմեն դէպի դաշտ ու պարտէզ, ուր օրուան աշխատանքը իրենց կը սպասէ։

Քանի մը վայրկեան քալելէ յետոյ կը մտնենք միաբանու-

Թևան դերեզմանոցը։ Սրտակեղե՛ք տեսարան...։ Փշրուած, խորտակուած աստղանաքարեր, լքուած դամբաններ, իրական մահուան մը ու ժամանակն ու եղերական դէպքերը իրենց աւերներուն յիշատակը թողեր են։ Արդեօք ո՞յս է վարձքը, կը հարցնեմ մտովի, ևկեղեցւոյ և ազգի ընտիր, հաւատարիմ և նուիրուած հոգեւոր մշակներուն։ Ուշադրութիւնս կը գրաւէ կամարակիզ խաչոր յուշարձան մը՝ դեղակերտ խաչքարով. եփրեմ Ս. Ծարագեղցի կամարկուռի դամբարանն է։ Տխրութեան սարսուռ մը անդիմադրելի վրդովումով մը կ'անցնի հոգիէս՝ զոյն ազգութեանդ մէջ լքուած տեսնելով։

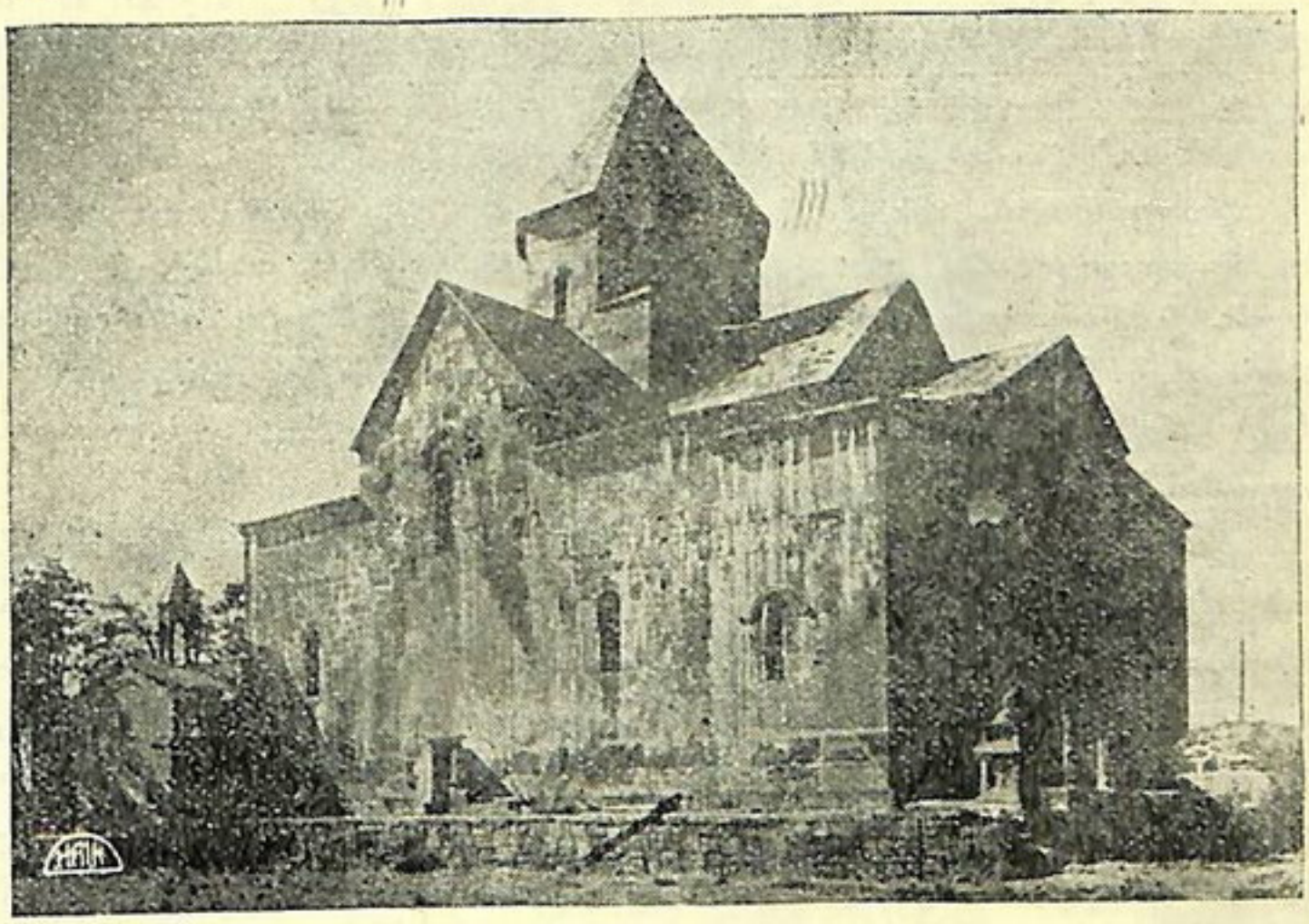

Ս. Գայիանեի Տաճարը

Քիչ մը անդին՝ մեր դիմաց՝ կանանչութիւններու մէջ՝ վեհաշուք հպարտութեամբ մը կամարացած է Ս. Գայիանէի վանքը։ Հոն կը փութամ Տ. Նիկոլի հետ՝ ուխտադնացութեան արտապին առնչով մը այցելելու հոգեծնողիս՝ Տ. Շահէ Սրբազանի հոգատկոյտը, որ կը գտնուի տաճարին հարուստ պատին տակ։ Մինչ կ'անցնինք կխտաւեր ճամբէն ու կը մօտենանք սրբավայրին՝ սիրտս լեցուն է հոգեւոր Հօրս նուիրական ու մաքուր պատկերով։

—Հա՛յր Սուրբ, հոս թողեցինք մեր սիրելի Շահէ Սրբազանը՝ իր անմահութեան դափնիներուն հետ, կը ձայնէ ընկերակիցս

ու ցայց կու տայ ինձ Թոնգր պատին տակ կանուչ և տամուկ խոտերով ծածկուած Թեսդոյն տապանաքար մը. անոր վրայ կը գեսնեցնեմ քիչ առաջ կտրուած ծաղկեվտակները։ կը խոնարհիմ, կը փարիմ անոր...։

կը անհնչամ ճնալ հան, երազելու այնքան յիշատակներու գառնաղոյշ ապրումին մէջ։

Մինչ շրջանակները կը համբուրեն իր նշխարները պահող տապանաքարը, երեւակայութիւնս անդադարար կու կ'երթայ, ձիշդ տասը տարի առաջ այս օրուան, 16 Յունիս 1935։ Երկու պատանիներ, Զարեհ և Գերենիկ իր առջեւ ծունկի եկանք դինք իրը մեր կեանքի մատեանը և յարգանք ընդունելով ու երկնք մեր ուխտը՝ նուիրուելու և ծառայելու քոյէ քոյ կեցուած երկու անգոններուս՝ Հայոց եկեղեցիին ու ազգին։

Տասը տարի առաջ այսօր... Սրտագին, քեզմէ առատօրէն օծուելու արբանեան. քու շրթներէդ ըմպելիներ «Հուսկ Բանք»ը՝ «Իրրեւ ի հրահատոն ազգերէ հոգւոյն»։ Գարնանքներ և ապրումներ անոնք։ Այն հոգեկան կայծերը, զորս քեզմէ առինք, ո՛չ միայն պիտի մնան մեր մէջ, այլ ուժգին պիտի բորբոքին, արծարծին, ատրճանակը և՛ ուրիշներու մէջ։

Բայց ան պահուն քեզմով կը խորհիմ մահուան։ Այս կանդուն մը գետինը և երկու թիլ հողը մինչ կրնա՞ն քու յաւիտենականութեանդ կամարիչը հանդիսանալ։ Անշուք ան Թոնգր քոները, որուն վրայ առաւօտը արցունքի մը պէս իր ցօղը գերեր է, կը ծածկէ վոշխացող մարմինէ միայն։ Բայց դո՛ւն, բանիրուն վարպետս, քու հոգիդէն էութեամբդ հոս չես, այլ քեզ ճանչցողներու հոգիներուն մէջ՝ ու բոլոր հոգիներու յաւերժական երկնքին մէջ։

Ահա՛ անձիդ ակխանոնները ու ցամաքները կարած եկած եմ իրեւ ուխտաւոր՝ գործելու ըմպելու մեռանողդ չրթներէդ յաւիտենական կեանքի խօսքը. անգամ մըն ալ լսելու «Հուսկ Բանք»դ։ Ժպտէ՛ ինձ, ո՛վ մեծ ճգնող, նահատակ վարպետս, մարգարէդ հոգի։ Ժպտէ՛ ինձ նորէն օծութեամբդ լուսաւորուած դէմքիդ։ Ժպտէ՛, գուն որ հոգուկ սէր էիր, բարութիւն, իմաստութիւն խնդութիւն։ Գուն՛ն, որ մահկանացուին մէջ անմահանալին ու այս անցաւոր կեանքին մէջ քաղցիր անունդ ծաղիկներու ու գեղ չհասած երկրաւոր վերջակէտիդ, լեցուցիր կեանքիդ բաժակը անկորնչելի լոյսով։ Ժպտէ՛ ինձ։

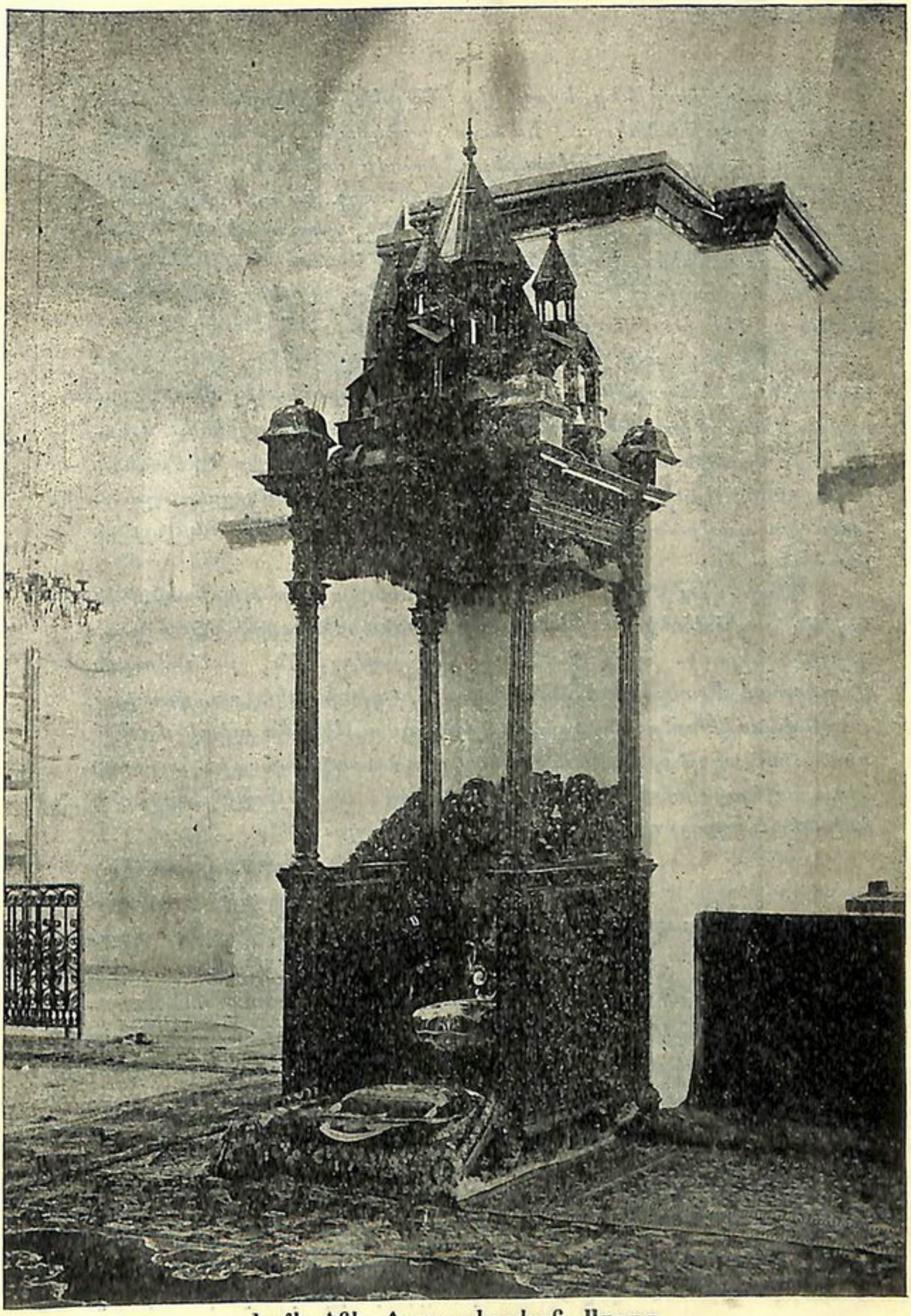

Էջմիածնի Հայրապետական Աթոռը

Յիսուն տարիներ երազելիր հայրենի աշխարհն ու անոր հնաբույր արքունիները։ Ու անա՛ բարեբախտ օր մը գանոնք տեսնելու, դրկելու և համբուրելու իղձովը ապրեցաւն, եկար իբր ջերմեռանդ ուխտաւոր։ Բայց ի՞նչ խորհուրդ էր այն որ յատենական հանդիսաւոր գաստր այն հոգին մէջ, զոր այնքան սիրեցիր ու պաշտեցիր։ Էաւթիւնդ, որ մեզի համար հայրենասիրութեան ու կրօնասիրութեան մարմնացումն էր, արդեօք չէ՞ր կրնար բաժնուիլ մեր հայրենաբոյր նուիրականութիւններէն։

Տուիր ինչ որ ունէիր. երիր ինչ որ կրնայիր. հիմը դրիր արքայոն ու մեծ գործի մը. մեզի կը մնայ չարունակել գայն, քու և մեր միւս անզուգական ուսուցչին, Բարսղէն կաթողիկոսի մատծումովը առաջնորդուած. մատծում, որ ցոլացումն էր Օրմանեան և Դուրեան Սրբազաններուս առաքինիին ու մաքրամաքուր չունչին։ Քու գամբանդ այլեւս մեզի համար պիտի մնայ ներշնչման բարձունք մը։

Պիտի գայ ժամանակ, երբ քեզ ճանչցողներ պիտի անցնին երթան յաւիտենականութեան ծոցը. անծանօթ պիտի մնաս դուն նոր սերունդներուն. բայց Ս. Գայիանէի կաթողիկէն, յաւերժական Մասիսի ու Արագածի հովանիին տակ, պիտի հակէ քու վրադ ու բարի վանական մը անշուշտ քեզ համար ալ երգեցողութեան պիտի մրմնջէ սրտառուչ աղօթքը. «Լուսաւորեալ պայծառացար՝ զհոգիս համօրէն հաւատացելոց յուսով ի քեզ ննջեցելոց և այնոցիկ որք ընդ հովանեաւ արդոյ տաճարիս են հանդուցեալ»։

* * *

Գայիանէն հինաւուրց հայկական տաճար մըն է, հայ ճարտարապետական արուեստի լաւագոյն նմոյշներէն մին։ Եկեղեցիին արեւմտեան կողմը սրբազան հայրապետներու հանգստարանն է։ կաթողիկէին չուրջ եկեղեցականներէ զատ ուխտաւոր ալ թաղուած են։ Խոշոր տապանաքարի մը վրայ՝ «խնթը» արձանագրութիւնը կը գրաւէ ուշադրութիւնս։

—Ո՞վ է տիկոս, կը հարցնեմ։

—Բաֆֆիի «խնթը», կը պատասխանէ Տէր Նիկոլ։

Գաւթին ալ կողմը՝ դրան մօտ կը հանդչի տարտարախտ խարէն կաթողիկոսի մարմինը՝ ճերմակ մարմարիոնէ չիրմի մը տակ։ Սրտաբեխ հոգւոց մը արտասանելէ յետոյ կը մտնենք տաճարէն ներս։ Ցուզիչ է տեսարանը, որ կը պարզուի մեր աչ-

քերուն առջեւ։ Հակառակ, հոյակապ կառուցուածքին պատերը կարգ մը տեղերէ վնասկոտուած են։ Ագռաւիններ և ճնճղուկներ իրենց բոյնը շինած են կոնաձեւ գլանին և պատերու խառնէներուն մէջ։ Խարանը և բեմը ծածկուած են անոնց ծիրտով։ Հոս-հոն նետուած են խաչքարեր՝ եղծուած, կտրտուած։ Խարանին վրայ կը հակէ Աստուածամօր ջախջախուած պատկերը. դէմքը միայն անապատա մնացած է ու նամէտ աչքերուն Թախիծը մեր սրտերն ալ կսկիծով կը լեցնէ։

Տարիներէ ի վեր տաճարը Պետութեան կողմէ իբր չառեմատրան գործածուած է։ Նոր վերադարձեւեցաւ Մայր Աթոռին՝ միա վանքերու և չէնքերու հետ միասին։ կը հաւատանք որ չուտով Ս. Էջմիածնի հայրապետին նախաձեռնութեամբ, հաւատացեալներու նուիրատուութեամբ և պետութեան աստիրով նորոգուի պիտի և վերադառնայ իր նախկին վայելչութեանը։

Աստիճարեայ մթին խուցի մը մէջ կը մանանք. Ս. Գայիանէի վկայարանն է։ կը վառեմ մոմ մը. ծնրադիր կ'աղօթեմ կոյսին դամբանին առջեւ...։ Վկայարանն ալ տաճարին նման անշուք է։

կը թողունք արեւակայրը ու անոր համբուրելի չիրխիները։ Նորածիլ արտերու մէջէն կ'ուղղուինք դէպի Ներսէսեան անառուը. փոքր, բայց սիրուն պուրակ մը։ Փլիլած պատերու վրայէն կը բարձրանանք Աշտարակեցիի յորդարուղ տուած լճակը, որուն ափին՝ բարտի ծառեր՝ կը ձգեն իրենց չուքը ջուրերուն մէջ։

Առաւօտը անցած է. արեւը հարիւրանին և գեղիթին մէջտեղն է արդէն։ Ետ կը դառնանք։ Էջմիածնի պարսպի մեծ մուտքէն մինչեւ վեհարանի բակը, ծաղկաստան-պարտէզը, ամէն տեղ բազմութիւն կայ՝ կենսուրախ ու խանդավառ։ Հոն են եկեղեցական համագումարի պատգամաւորները, պետութեան ներկայացուցիչները, եկեղեցական դասը, վաղարշապատցիներ և ամէն կողմէ եկած հաւատացեալներ։ Տարիներէ ի վեր չտեսնուած, չապատուած, աննախընթաց եռուզեռ մը կը տիրէ ամէնուրեք։ կ'անցնիմ ժողովուրդին մէջէն. կը հասնիմ վեհարան, որուն բակը, սանիճանները, պատշգամը և դահլիճը ընտրանի բազմութեամբ մը կը յորդին։ Ամէնուն դէմքին վրայ բերկրանքի և յոյսի հրայրքը կը փայլի։ Անանցմէ՝ կտրտացոլայ Հայց. եկեղեցւոյ վերականգնումի վճռական կամքը։ Պահ մը հաք ազգային-եկեղեցական համագումարի բացումը պիտի կատարուի։

Սիրուն, համբուրվի չրթներէ հոգիաբուխ, չքնաղ արտայայտութիւններ կու գան, կը զարնուին ականջիս.

—Փա՜ռք քեզ Աստուած, դու անատան պահեցիր մեր Մայր Աթոռը՝ Ս. Էջմիածինը։

—կանգուն է Լուսաւորիչ Հօր գահը։

—Մեր ազգին ու եկեղեցիին համար ահա կը սկսի վերակենդանացման և վերածագման շրջան մը։

—Հայրապետական աթոռը ալ թափուր պիտի չմնայ։

—Արտասահմանի մեր եղբայրները մեզ չեն մոռցած. ծովեր ու ցամաքներ կտրած եկած են հաս՝ Լուսաւորիչ Հօր արժանաւոր յաջորդ ընտրելու։

Յոյսի ամբոխն է որ կը խօսի...։

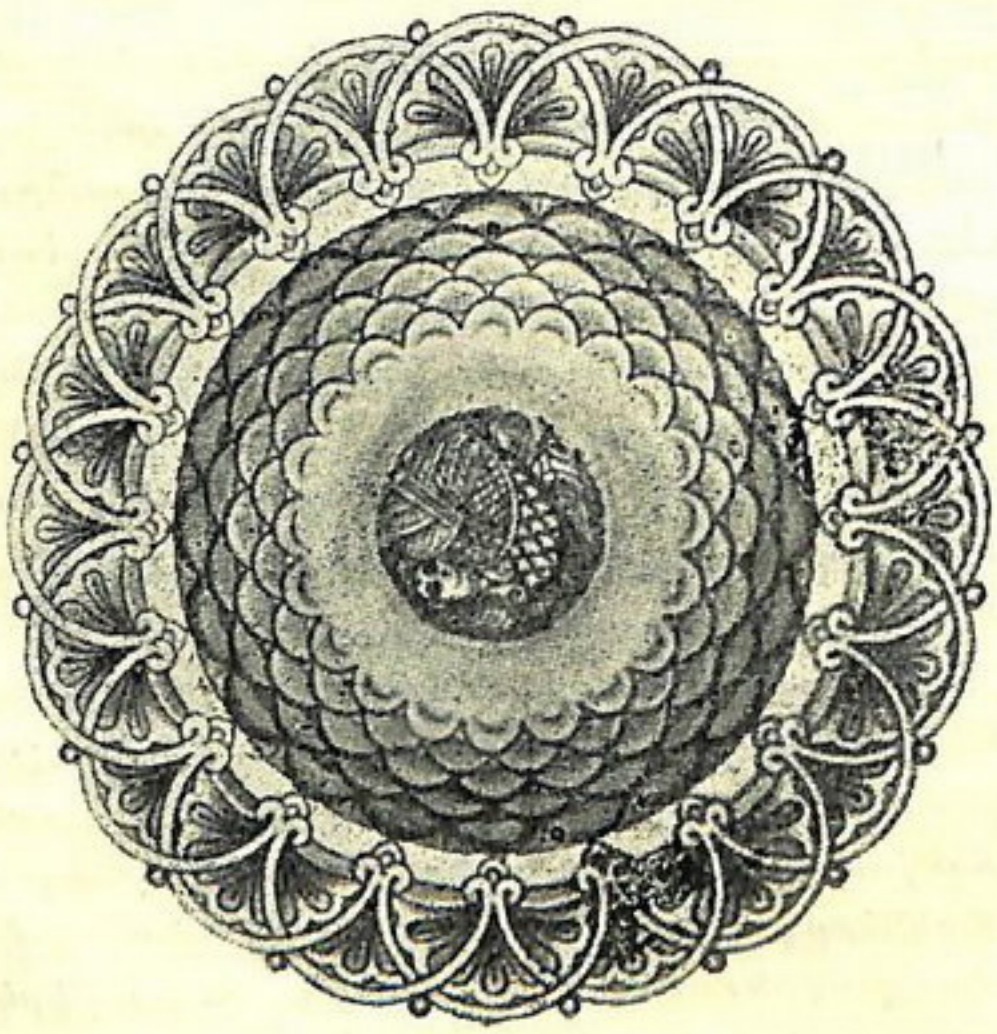

ԱՋԳԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ

Համազգային եկեղեցական ժողովը, որ գումարուեցաւ Ս. Էջմիածին՝ 16-25 Յունիս, 1945, բացառիկ երեւոյթ մը կը ներկայացնէր մեր ազգային—եկեղեցական պատմութեան մէջ։

Ամէնէն առաջ՝ համագումարը կը զուգադիպէր հայրենական մեծ պատերազմի լրումին, երբ Միացեալ Ազգերը յաղթող հանդիսացան ընդդէմ բռնակալութեան։ Ուրեմն մեր եւս ազգային յաղթանակի նախատօնակն էր։ Ու դարձեալ՝ մեր պատմութեան ընթացքին մ'է մէկ տանն կաթողիկոսական գահը այնքան երկար տարիներ թափուր մնացած էր եւ անչքացած՝ որքան վերջին տարիներու ընթացքին։ Ուրեմն՝ նախատօնակն էր նաեւ մեր հոգեւոր վերականգնումին։ Համագումարի բացման նիստին մէջ Տեղակալ Գէորգ Սրբազան այս երկու պարագաներն ալ շեշտեց. «Ազգ. Եկեղեցական այս մեծ եւ պատմական ժողովը, *յորոմարթիցն*, կը գումարուի երկու խոշորագոյն դէպքերու համընթաց, առաջինը հայրենական պատերազմի աւարտն է եւ երկրորդը՝ Ս. Էջմիածնի վերականգնումը(*)»։ *Ան դրուատեց Ռուս մեծ ժողովուրդի մատուցած ծառայութիւնը համաշխարհային պատերազմի ընթացքին՝ խաղաղութիւնը վերահաստատելու և քաղաքակրթութիւնը փրկելու գործին մէջ։ Նշեց հայ ժողովուրդի տոկունութիւնն ու հերոսութիւնը սոյն անհաւասար տիտանեան պայքարի ընթացքին։* «Դարեր կ'անցնին, չարունակեց Գէորգ Սրբազան, եւ մեր օրերու հերոսութիւնները չեն մոռցուիր, թէպէտ մենք մեծ կորուստներ տուինք, բայց նիւթական կորուստը փոխանակուեցաւ հոգեկան վարձատրութեամբ»։

Բացառիկ երեւոյթ էր անոնք, որ հակառակ պատերազմական վիճակին և ճանապարհորդութեան դժուարութեանց՝ աշ-

---

(*) Այս եւ հետագայ մէջբերումները մեր նօթագրութիւններն են, գրի առնուած մեր կողմէ եւ վերածուած արեւմտահայերէնի։

խարհիս չորս կողմերէն — հիւսիսային և հարաւային Ամերիկա, Անգլիա, Ֆրանսա, Ռուսաստան, Պաւկարիա, Յունաստան, Եգիպտոս, Պաղեստին, Լիբանան, Սուրիա, Թուրքիա, Պարսկա-Հնդկաստան, Աւարպատական, Խարհր. Միւթեան երկիրներ և Հայաստան — 122 պատգամաւորներ — որոնցմէ 35 հոգեւորական և 87 աշխարհական (*) էին — ի լուր Ս. Էջմիածնի կոչին եկան համբուրելու իրենց հայրապետական օրհնութիւնները ու յիշատակարանները, ընտրելու արժանաւոր յաջորդ մը Ս. Լուսաւորիչ Հօր Թափուր գահին, ու ակնառուկս ըլլալու նաև իրենց հայրենիքի չինարարական և մշակութային վերելքին: Ամբողջ Հայութեան հոգին և կամքը հոն էր, Էջմիածնի վեհարուք կոմարնեռուն և սպիտակափառ Աւարտոի յաւերժական նոյառածքին ներքեւ:

Կիլիկիոյ կաթողիկոսը Յունիս 16ը յայտարարեց բազդաւորութեան և ցնծութեան օր, որովհետեւ ինք ա՛յդ օր իրականացած կը տեսնէր հայ ժողովուրդի երկար տարիներէ ի վեր տեւցած յոյսերն ու ակնկալութիւնները: «Այս ժողովը, յարեց ան, արտաքոյ կարգի երեւոյթ է մեր պատմութեան մէջ. ծովեր եւ հեռաւոր տարածութիւններ ոչինչ եղիր համարեր եւ եկեր եղիր զոյգ տալու, որ մի է Հայ Եկեղեցին եւ մի է Հայոց Հայրապետութիւնը»: կաթողիկոսը իր այս յայտարարութեամբ իւրաքանչիւր պատգամաւորի զգացումներուն և մտածման թարգման կը հանդիսանար:

Ս. Պատարագի մատուցմամբ սկսաւ հանդիսաւորը: Որքա՜ն խորհրդանշական էր այս պարագան, մա՛նաւանդ մեզի համար, որ նոյնիսկ պատերազմներու նախօրեակին — վկայ վարդանանց հերոսամարտը — չենք դադրած հոգեւորը նախապատիւ սեպելու և չենք վարանիր յայտարարելու որ առաջ մէջ է մեր յաւերժութեան գաղտնիքը: Բոլոր պատգամաւորներ կրօնական բարձր և վսեմ զգացումներով համակուեցան և ոգեւորուեցան այն գո-

---

(*) Առնցմէ երկուքը կին պատգամաւորներ էին, Օր. Մարգրիտ Ռոմանի Ղամբարեան — վրաստանի Թեմէն — եւ Տկն. Աստղիկ Սերովբի Գոչիկեան — Հիւսիսային Կովկասի Թեմէն —: Առնց ներկայութիւնը ցոյց կու տայ Հայ եկեղեցւոյ յառաջդիմական ոգին եւ լայնախոհ ազատամտութիւնը, երբ հիւսիսի ուներնանք որ Արեւելեան այլ եկեղեցիներու մէջ կղերական դասակարգն է, որ տիրական ձայն ունի եւ աշխարհականներ՝ քիչ թուով կը մասնակցին համագումարներու, իսկ հոն պատգամաւորներ՝ ամենեւի՛ն: Գալով կաթոլիկ եկեղեցիին՝ ծանօթ է արդէն ամէնուն անոր կղերապետական ոգին:

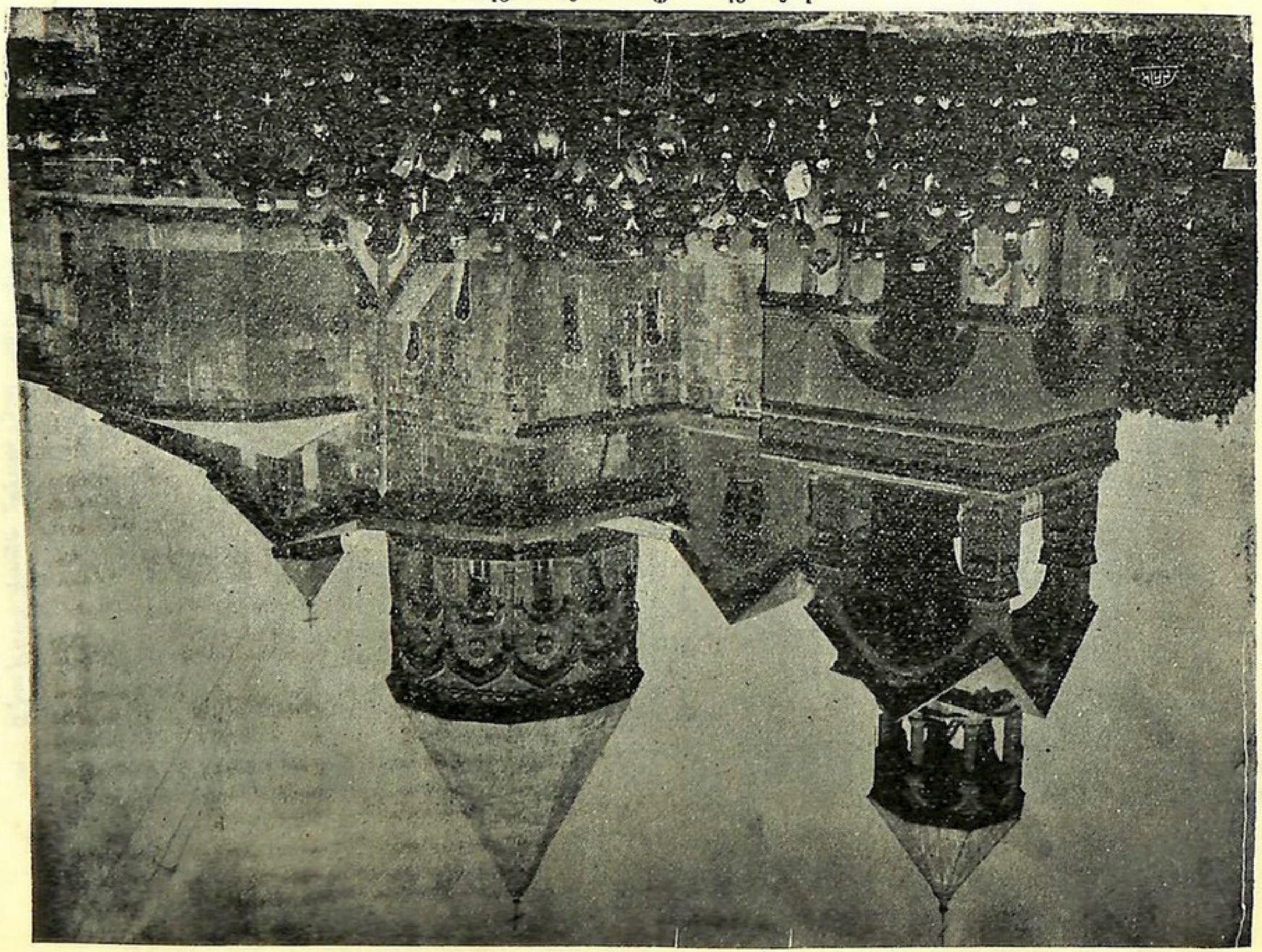

ภาพที่ ๑ พระสงฆ์ในพิธีเจริญพระพุทธมนต์

զափարով թէ իրենք կոչուած էին կենսական և արթուն դարձերու և խնդիրներու կարգադրութեան և լուծման։

Սուրբ Պատարագին՝ զոր Եկմալեան քառաձայնով երգեց Երեւանէն 80 հոգինոց Օփերայի երգչախումբը, ներկայ էր Բէնթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսարանի աւագերէց Տոքթ. Հիւլըթ Ճոնսըն, համաչխարհային համբաւ վայելող Անգլիքան եկեղեցականը, որ ի տես և ի լուր Հայց. Եկեղեցւոյ արթուն արտաքսութեանց և զմայլելի երգեցողութեանց՝ չկրցաւ իր հոգեւոյն յուզումը զսպել. տոմկացան իր աչքերը։ Յաւարտ պատարագի, երբ ան վեհարան Տէզոկալ Հօր քով եկաւ, պատմեց անոր իր կրած տպաւորութիւնները։ Մեր պատարագը երբարդ և Ջորրարդ դարերու պատարագներուն նմանցուց. թեպետ ան նշանախեց մ՚իսկ չփոխած մեր ծէսէն, վարպետութիւնէն և աւանդութիւններէն։ Մեծ դաս մը կար մեզի համար դիտնական եկեղեցականի այս խօսքերուն մէջ, մանաւանդ անոնց՝ որոնք մերօրեայ զանազան հոսանքներէ տարուած ամէն գնով ու անպայման բարեկարգութիւն կ՚ողողակեն։

Հայոց պատմութեան մէջ քիչ անգամ կը հանդիպինք այսպիսի Ազգային—Եկեղեցական համագումարի մը, ուր տիրած ըլլան այնքան ներդաշնակութիւն, փոխադարձ հասկացողութիւն և համերաշխութեան հոգի, որքան այս ժողովին մէջ, հակառակ այն իրողութեան, որ պատգամաւորներ այնքան այլազան երկիրներէ կու գային, անոճ ու մեծցած տարբեր օրէնքներով, աւանդութիւններով, լեզուներով, հայեցքներով և գաղափարներով։ Ո՞ւր էր ատոր գաղտնիքը. ինչո՞ւ ամէնքն ալ հայրենի հողին վրայ և Մայր կաթողիկէին հովանիին ներքեւ իրենք զիրենք զգացին մէկ տիրա, մէկ հոգի, մէկ ամբողջութիւն։ Գաղտնիքը Հայ Քրիստոնեային — կ՚ընդգծենք այդ նուիրականացած յորջորջումը — Հայց. Եկեղեցւոյ և հոյ հայրենիքի պաշտամունքի հաւնող սիրոյն մէջն էր։ Հայը՝ որ աստղի տակ ալ ապրի, երբ հաւատարիմ մնայ իր Մայր Եկեղեցիին, նա արտեւանդն կապուած կը մնայ Ս. Էջմիածնի և Մայր Հայրենիքին։ Հոգ կը զգայինք թէ ո՛չ մէկ այժ չէր կրնար դարերով քով քովի կցուած այդ զոյգ մը սեղանները իրարմէ բաժնել կամ խորտակել։

Միութեան կապը չեչաւելցաւ նաև այն հանգամանքով որ Հայ եկեղեցւոյ նուիրապետական բոլոր պաշտօններու ներկայացու-

ցիչներ — Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը, Երուսաղէմի և Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնները — միևնոյն սրբազան կամարներուն տակ մէկտեղուած էին։ Մեր պատմութեան մէջ առաջին անգամն էր որ Կիլիկիոյ կաթողիկոսը էջմիածին գումարուած համազգային ժողովին կը մասնակցէր (*), ոչ միայն ինք առանձինն, այլ նաև իր եկեղեցական և աշխարհական պատգամաւորներով։ Ու այսպէս կը վերահաստատուէր Հայ եկեղեցւոյ միասնականութիւնը։ Համագումարի առաջին նիստերը, ընտրութիւնը և օծման արարողութիւնները կատարուեցան իր նախագահութեամբ։ Ան՝ որպէս մեծ մասնաւորական և որպէս մէկը՝ որ յիսուն տարի ծառայած է Մայր Աթոռին իբր միաբան, ժողովի եկած բոլոր խնդիրներուն լաւագոյն լուծմանը մեծապէս նպաստեց։ Զգալի էր անոր հմայքը բոլոր պատգամաւորներուն վրայ։ Երկու կաթողիկոսութեանց կապերու ներդաշնակ սերտացման մէջ առաջնա-

---

(*) Գէտք է յիշենք հոս որ պատմութեան մէջ առաջին անգամ ըլլալով Բաբգէն Կաթողիկոս՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Հայրապետը՝ Արտաւազդ Արքեպս. Սիւրմէեանի հետ պատրաստուեցաւ Ս. Էջմիածին մեկնելու, 1932ի Հոկտեմբեր ամսուն, այնատեն հոն տեղի ունենալիք համագումարին ներկայ ըլլալու համար։ Իր ծրագիրը ձախողեցաւ դժբաղդաբար հակառակ իր պատրաստութեանց, որովհետեւ այդ տարիներուն Սիւրիոյ եւ Լիբանանի քաղաքացիներուն համար սկզբունքով արգիլուած էր Խորհրդային երկիրները ճամբորդել։ Արտաւազդ Սրբազան իր «Դէպի Հայաստան» յօդուածաշարքին մէջ այս առթիւ կը գրէ. «Մայր Աթոռ իր ճոր գահակալը պիտի ունենար, հայրենի ազատ հողի վրայ ու առաջին անգամ ըլլալով Կիլիկիոյ Հայրապետ մը պիտի մասնակցէր Ընդհանուր Հայոց Հայրապետի ընտրութեան։ Աթոռակից Բաբգէն կը խայտար. հայրենասէր հոգեւորականին յոյն ճակտին, դէմքին ու լուսաւոր աչքերուն մէջ կը ճառագայթէր հոգիին բովանդակ հրճուանքը...։

— Մինչեւ քանի մը օր պատրաստուէ՛, *ըսաւ Բաբգէն Կաթողիկոս*, միասին մեկնելու համար Հայաստան։ Կիլիկիոյ մեր պատմութեան համար մեր մեկնումը մեծ *ակտ* մը պիտի մնայ ու առաջին անգամ ըլլալով Կիլիկեան Կաթողիկոս մը պիտի ճախագահէ եկեղեցական համագումար-ժողովին ու օծէ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը...։

«Դիւանագիտական մարմիններու ինչ անգամ միայն անհատները ճալի մնացող տրամադրութիւնները կարող են մէկ րոպէի մէջ խանգարել բոլոր ծրագիրները, ու այդպէս ալ եղաւ»։

կարգ դներ կատարեց այն պարագան, որ Գէորգ և Գաբրիէլ կաթողիկոսներ վաճառն տարուան գաղափարակից, մտերիմ և հաղորդ եղբայրներ եղած են։ Անոնք Գէորգեան ձեմարանի մէջ դասընկերներ էին և նոյն հաստատութեան մէջ ընդունելի չըլլանալու պարանները և նաև ձեմարանական առաջին տարիները եղած են։ կարծես այս խորհրդաւոր ու նշանակելի զուգադիպութիւնը նախախնամական կարգադրութեամբ մը տնօրինուած էր։

Միաբանականութեան գաղափարը, ընդունելով հանդերձ վարչական տարբերութիւններ նաև իրատեսական սխալներու մէջ, ունի զարգացում։ Բոլոր պատգամաւորներ ապրեցան այն զգացումով և հաւատքով թէ մի և անբաժանելի է Հայոց Եկեղեցին և անոր նուիրատուութիւնը։ Ամենուն Հայոց կաթողիկոսի ընտրութիւնէն յետոյ, ընթրիքին՝ բաժակաճառներու պահուն, կիլիկիոյ կաթողիկոսը Հայ Եկեղեցւոյ նուիրատուական Ամառներու պետերուն ձեռքերը սեղմեց և մոգթեց որ բոլոր Ամառներ միշտ սիրոյ, եղբայրութեան և միաբանականութեան հոգիով ոգին ու զարգանան։ Որքա՜ն յուզիչ և միաժամանակ ուրախալի էր պարզուած տեսարանը։ Այս չունչը Համազգայինին մէջ միշտ միայ ու տարածուելու բոլոր պատգամաւորներուն վրայ։ Անոնցմէ շատեր Ազգային—Եկեղեցական ժողովի վերջին նիստերուն դէմ եւ հրճուալից կատարուած աշխատանքներէն, քանիցս կրկնեցին ըսելով որ «Հայ ժողովուրդը թէ՛ Մայր երկրի եւ թէ՛ Արտասահմանի մէջ բլայ միաս միասնական, ինչպես միասնական հաճոիսացաւ այս մեծ Պատգամաւորական ժողովը»։ Ամենուն Հայոց Հայրապետը, օծումէն ետք՝ իրեն ի պատիւ տրուած ճաշկերոյթին՝ իր բաժակաճառին մէջ յայտարարեց. «Հայ հոգեւորականութեան տօնն է այսօր. 500 տարի է որ Աբոռը իր սկզբնական ու նախկին վայրն է։ Մեր Աբոռնիստուն նպաստակն է եղած հոգեւոր կեանքի մեսակում եւ Հայ ժողովուրդի յաւերժութեան ապահովութիւն։ Աբոռներ ունեցած ենք անցեալի մէջ, ունինք այսօր եւ անոնք պէտք է ապրի զօրանան»։ Միաբանականութեան այս ոգին ո՛չ միայն կրօնական, այլ նաեւ ազգային բոլոր մարզերու մէջ տարածուելու և զարգանալու է։ Ու կը խորհինք թէ այսքան տառապանքէ վերջ ի սիրեւս տարածուած հայութիւնը մոխիկ պիտի ընէ էջմիածնէն հնչող այդ պատգամին։

Հայոց եկեղեցւոյ միաբանականութիւնը չհշտուելու նաեւ նորահաստատ Սահմանադրութեամբ, ըստ որում Ազգային—Եկե-

ղեցական ժողովի անդամ են «Տաճճ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսճ իր եպիսկոպոսճերով, Երուսաղեմի ու Կ. Պոլսոյ Պատրիարքճերը. Հայոց եկեղեցւոյ բոլոր առաջնորդճերը եւ բոլոր եպիսկոպոսճերը»։

Նոյնպէս Հայ Եկեղեցւոյ միաբանականութիւնը ապագայնալու համար մասնակի ժողովի մը մէջ փոխադարձ յարաբերութիւն Հայց. բոլոր եկեղեցիներու մէջ յիշել Ամենայն Հայոց Հայրապետի, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին, Երուսաղէմի և Կ. Պոլսոյ Պատրիարքներուն անուններն ի ժամ Ս. Պատարագի(*)։

Ազգային—եկեղեցական ժողովի գումարմամբ Մայր Աթոռը նիւթապէս ապահովուելու։ Թեմերու և անհատ պատգամաւորներու կողմէ եղան խոստումներ վերաբացուելիք ճեմարանի քառասուն անձերու ծախքի հոգացման համար։ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը, Ամերիկայի, Եգիպտոսի և Իրանա-Հնդկաստանի թեմերը մեծ գումարներ նուիրեցին Մայր Աթոռի պայծառացման համար։ Մայրավանքի ապարանին բոլոր աշրքաւորուած յանձնառու Կիլիկիոյ թեմի պատգամաւորներէն Տիար Մ. Մարկոսեան։ Որոշուեցաւ նաև իբրեւ մշտական հաստիք թեմերու հսկամատին հինգ առ հարիւրը յատկացնել Ս. Էջմիածնի պահպանութեան։ Ժողովի վերջաւարութեան Ամերիկայէն հեռագրաւ լուր առացուեցաւ թէ բարերար մը կը փափաքի գիանալ Էջմիածնի Տաճարի նորոգութեան և վանքի պահպանութեան համար ըլլալիք ծախքերուն գումարը։

---

*(*) Ցիշենք հոս այն պարագան որ երբ 1935 Դեկտեմբերին, Գարեգին Կաթողիկոս, իբր Ամենայն Հայոց Հայրապետի նուիրակ Անթիլիաս կը գտնուէր, Տ. Բաբգէն Կաթողիկոս թելադրեց որ Ս. Պատարագի ընթացքին յիշուի Կիլիկիոյ Հայրապետին անունը Էջմիածնի Կաթողիկոսէն ետքը։ Վերին սոյն առաջարկը մերժուեցաւ նուիրակ Սրբազանի կողմէ։ Անկէ ետք՝ դժբախտաբար՝ պարագաներու բերմամբ միասնականութեան համար Տ. Բաբգէն Կաթողիկոսի ըրած թելադրութիւնները չիրականացան։ Վերջապէս Հայրապետին համար — գործածելով իր իսկ բառերը —«**Ամէնից գլխաւոր խնդիրն էր Հայց. Եկեղեցւոյ պահպանութիւնը ամէն տեղ եւ ամէն գնով**»։(«Հասկ» Նոյ.—Դեկտ.1935)։Վերջը նուիրակին հետ իր եպիսկոպոսներով տեսակցութեան ընթացքին յայտարարեց եւ շեշտեց թէ «**Կիլիկիոյ Աթոռը կը պահպանի Էջմիածնի Աթոռին համար եւ իր բոլոր եպիսկոպոսներով հաւատարիմ է Մայր Աթոռին**»(անդ)։ Զափազանցած չենք ըլլար ամենեւին եթէ յայտարարենք, որ չենք հանդիպած Հայ բարձրաստիճան եկեղեցականի մը որ այնքան ջատագոված ըլլայ խօսքով եւ գրչով Հայ եկեղեցւոյ միասնակ նուիրեալ որքան Բաբգէն Ա. Կաթողիկոս Կիլիկիոյ։

Արտասահմանի պատգամաւորներս որոյ անհուն խնդութեամբ տեսանք վախտագրձ սիրոյ և բարեկամութեան այն սերտ կապը որ գոյութիւն ունի Հայ և Ռուս ժողովուրդներու միջեւ։ Այս մասին երբ առիթ ունեցանք Հայաստանի և Խորհ. Միութեան գանազան մասերէն եկող հայ պատգամաւորները լսելու և մեր այցելութեանց ընթացքին հայ ժողովուրդին գանազան խաւերուն մօտենալու, դրապէս համոզուեցանք որ Հայը այժմ գտած է իր իսկական բարեկամը, որ է Ռուս մեծ ժողովուրդը։ ՍՍՌ Միութեան ժողկոմսովետի կից հոգեւոր պաշտամունքի խորհուրդի նախագահ Ի. վ. Պալեանակի նոյն մտքով և հոգիով արտայայտուեցաւ Հայոց մասին։ Կը մէջբերենք համագումարի քացման նիստին իր արտասանած ճառը, ո՛չ միայն իբրեւ արտայայտիչ այն բարեկամական սերտ կապերուն, որոնք հաստատուած են երկու ժողովուրդներու միջեւ՝ այլ նաեւ որովհետեւ ան կը ներկայացնէ այն պաշտօնական դիրքը, զոր Սովետական Համամիութենական կառավարութիւնը վերջնականապէս առած է Հայ եկեղեցւոյ հանդէպ։ Այս առաքէալով պատմական տոխուման մը արժէքը ունի ան։

«Հայ Եկեղեցւոյ մեծարգոյ գործիչնե՛ր։

ՍՍՌ Միութեան կառավարութեան անունով եւ անոր լիագօրութեամբ կը դիմեմ Ձեզ ողջունելով եւ ցանկանալով Ձեր աշխատանքներուն յաջողութիւն։

Հայ Եկեղեցւոյ օրհան Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի մէջ, որը արբունքիս կը հանդիսանայ բոլոր հաւատացեալ Հայերու համար, դուք հաւաքուած էք, բարձրագոյն հովուապետներ, հոգեւոր հովիւներ, աշխարհականներ, Ձեզմով ներկայացնելով ամբողջ Հայ Եկեղեցին, որ սկիզբեն՝ հայ ժողովուրդի գոյութեան ամբողջ ընթացքին, այն ժողովուրդի, որ անցեալին մէջ կրած է շատ ձախորդութիւններ, տառապանքներ ու զրկանքներ։ մշտապես աջակցեր է ժողովուրդի ազգային ինքնուրոյնութեան, դաստիարակեր է անոր ազգային գիտակցութեան զգացումը եւ նպաստեր է անոր կուլտուրական զարգացման։

Հայ Եկեղեցւոյ դերը, ազգային միասնականութեան պահպանողի դերը, կարելի չէ աւարտած համարել նաեւ ներկայիս, մա՛նաւանդ հայ ժողովուրդի ամբողջ աշխարհի մէջ ցրուած ըլլալու պայմաններու բերումով։

Ազատագրական մեծ պատերազմի օրերուն Հայ Եկեղեցին ան-

մասն չմնաց։ Ան իր ժամանակաւոր ներկայար Գեորգ Արճեպս. Ջեորճեճեանի կոչով, որ բեղմնաւոր ին ջանքեր չդրաւ Հայ Եկեղեցւոյ զարգացման գործին մէջ, անմիջական մասնակցութիւն ցոյց տուաւ ազատասէր ամբողջ մարդկութեան եւ հաւասարութեան խղճամտութեան մահացու թշնամի Հիտլէրեան Գերմանիոյ դէմ մղուած պայքարին մէջ, այն Գերմանիոյ, որ ներկայիս ամբողջովին ջախջախուած է ներոսական Կարմիր Բանակի եւ դաշնակից բանակներու կողմէ։

Սակայն ռազմական յաղթանակը միայն գրաւական կը հանդիսանայ խաղաղութիւնը կազմակերպելու այնպիսի հիմունքներով, որոնք արգիլեն նոր պատերազմի առաջացումը եւ մարդս ազատեին մշտական երկիւղի եւ վտանգ ներկայութեան զգացումներէն։

Այդ խնդիրը լուծելու համար լաւագոյն մտածողներ կ'աշխատին եւ ի հարկէ անոնց ջանքերը անհետեւանք չեն մնար։

Այժմ ազատասէր բոլոր ազգերու առաջ ծառացեր է նաեւ մէ այլ ոչ պակաս պատասխանատու խնդիր, գործնապէս աջակցիլ ո՛չ միայն այդ սկզբունքներու մշակման, այլ գլխաւորապէս բոլոր ուժերը շարժման դնել այդ սկզբունքները գործնական կեանքի մէջ կիրարկելու։ Աշխարհի մուր, յետպատերազմեան ոյժերը զէնք ամենեւին վար չեն դրած եւ անոնց դէմ մեզ կը սպասէ դեռ եւս յամառ պայքար։

Թոյլ տուէք իմ վստահութիւնը յայտնել, որ Հայ Եկեղեցին խաղաղ շինարարութեան ասպարէզին մէջ նոյն ջերմ մասնակցութիւն ցոյց կու տայ, կոչ ընելով իր բոլոր անդամներուն այդ գործէն բաժին առնել։

Ժողովը կոչուած է նաեւ լուծելու Հայ Եկեղեցւոյ ներքին կառուցուածքի շատ կարեւոր հարցեր եւ ընտրելու այդ Եկեղեցւոյ իմաստուն, փորձուած, արժանաւոր ներկայար՝ Գերագոյն Պատրիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս։

Ես հաստատ համոզուած եմ, որ ձեր հնարամիտ եռթակայ այդ հարցերը միանամուռ եւ յաջող լուծում կը ստանան։

Ժողովի յարգոյ պատգամաւորնե՛ր, դուք հաւաքուած էք ժողովի Սովետական երկրին մէջ, այն երկրին, որ ընդմիշտ բռնադատած է դաւանաբանական, ցեղային, ազգային սահմանափակումներու եւ հնձումներու կապանքները, այն երկրին մէջ, ուր հռչակուած է եւ անսասան կը կենսագործէ ժողովուրդի իրական ազատութիւն, ուր

գոյութիւն ունի առանց բացառութեան կրօնական բոլոր կազմակերպութիւնների իրաւունքների հաւասարութիւն. եւ այդ անշուշտ կը նպաստէ ժողովի բեղմնաւոր աշխատանքին։

Կառավարութեան լուծումը պահանջող պատճառների հարցերու գծով Սովետական Միութեան Կառավարութեան եւ կրօնական կազմակերպութիւնների միջեւ կապ սահմանելու համար ստեղծուած է ՍՍՌ Միութեան ժողկոմսովետի կից կրօնական պատճառների գործերու խորհուրդ։

Խորհուրդի հիմնական խնդիրը կը հանդիսանայ՝ նպաստել բնականոն յարաբերութիւնների հետագայ զարգացման կրօնական միաւորումների եւ պետութեան միջեւ եւ ամէն միաւորումների գործունէութեան վերաբերող կառավարութեան օրէնքներն ու որոշումները առանց որեւէ կերպ միջամտելու անոնց ներքին կեանքին։

Պէտք է ուղղակի ըսել, որ Խորհուրդի եւ Հայ Եկեղեցւոյ ղեկավարութեան միջեւ այնպիսի յարաբերութիւններ հաստատուած են, որոնք կը նպաստեն Հայ Եկեղեցւոյ հետ կապուած բոլոր հարցերու լուծման։ Ես ինձ թոյլ կու տամ հաստատ յոյս յայտնել, որ հետագային սահմանուած փոխ յարաբերութիւններու հիման վրայ ՍՍՌ Միութեան ժողկոմսովետին կից կրօնական պատճառների գործերու Խորհուրդը Հայկական ՍՍՌ Միութեան ժողկոմսովետին կից Հայ Եկեղեցւոյ գործերու Խորհուրդի հետ միասին ձգտելու է ո՛չ միայն բառնալ Հայ Եկեղեցւոյ ճանապարհին եղած ամէն տեսակ խոչընդոտներ, այլ եւ աջակցելու անոր հետագայ կազմակերպման ամրապընդումին։

Ի վերջոյ թոյլ տուէք անգամ մը եւս Ձեզ բոլորիդ յայտնել յաջողութիւն եւ անկեղծ ցանկութիւններ ժողովի յառաջիկայ աշխատանքներուն համար։»

Ռուս և Հայ ժողովուրդների բարեկամության մասին կարեւոր յայտարարություններ ըրաւ նաեւ քահանայ Տ. Գէորգ Կոթողիկոս, որմէ մին է պատգամաւորներուն ի պատիւ արուած ճաշկերոյթին իր արտասանած առ խօսքերը.—

«Կը ձգտիմ ճշմարիտ բարեկամ գտնել թէ՛ ազգային եւ թէ՛ անհատական կեանքի մէջ։ Օտարներէն շատ անգամ յուսախաբ եղած եմ։ Այժմ գտած եմ մեր իսկական բարեկամը— Ռուս մեծ ժողովուրդը եւ մեծ պետութիւնը։ Ասոնք կը զբաղին մեր ցաւերով եւ մեր ուրախութիւններով։ Ի՞նչ է մեր դասը։ Եթէ բարեկամ կ'ուզես, նախ դո՛ւն բարեկամ եղիր։ Մեր իսկական բարեկամն եմ Ռուս

ժողովուրդին եւ վախը հանուած եմք մեր սրտէն։ Ծափերով գործ չի վերջանար։ Մենք գտած եմք մեր ճանապարհը։ Բարեկամական գիծը շարունակելու եմք մեր մեծ կառավարութեան հետ։ Անվախ ձեր գիտցածը եւ տեսածը պատմեցէք։ Երբ ասիկա ընէք, Ռուս մեծ ժողովուրդը մեզ միանակ չի թողուր եւ պետ չէ որ թողու»։

Թէ ո՛րքան հայրենիքի մեր եղբայրներուն մէջ վառ է հայրենասիրութեան սէրն ու զգացումը, և թէ ո՛րքան անոնք կ՚ուզեն որ խորհ. Հայաստանի վերածնութեան պատմական Հայաստանի այն նահանգները որոնք անարդարօրէն Թուրքերուն կողմէ բռնազբաւուած են, և թէ ո՛րքան անոնք կը փափաքին որ արտաստհմանի հայութիւնը վերադառնայ Մայր Հայրենիք, երբ-ւան կու գայ այն զգացումներէն և գաղափարներէն, զորս մենք արտայայտուած տեսանք Հայաստանի մեր եղբայրներուն և քոյրերուն կողմէ։ Նշենք խորհ. Հայաստանի պատգամաւորներէն մի քանիներուն խօսքերը։ Հայաստանի կրօնական գործերու նախագահ Սուրէն Երզնկա Յովհաննէսեան հետեւեալ կերպով արտայայտուեցաւ.

«Հայեր ունինք սեպհական իմքնուրոյն կառավարութիւն. սիրտս կը կարօտի հայրենիք վերադառնալ եւ բոլոր տուէք ըսելու որ ձեր իղձի իրականացումը անկարելի չէ։ Մենք փոքր ազգ եմք, բայց մեր թիկունքին կանգնած է Ռուս մեծ ժողովուրդը։ Մենք մեծ եղած եմք, այժմ փոքր, բայց այդ փոքրկութեամբ աւելի մեծ եմք այժմ քան անցեալի մէջ ոեւէ ատեն։ Կը խմեմ Գեորգ Վեհափառի արեւշատութեան եւ ձեր մեծ իղձի իրականացման համար»։

Փրոֆ. Արարատ Ղարիպեան յիշատակեց հետեւեալ երեք կէտերը.

1.— *Միշտ մտաբերել ու գիտնալ որ Հայ ժողովուրդը ունի մի անկաշառ բարեկամ որն է Սովետ Միութիւնը։*

2.— *Ջանալ որ Հայ ժողովուրդը արտաստհմանի մէջ ըլլայ միասնական, ինչպէս միասնական եղաւ իր այս մեծ պատգամաւորական ժողովը։*

3.— *Համոզուած ըլլալ որ հայը օտար երկնքի տակ ժպիտ պիտի չգտնէ, մինչ Սովետական Միութիւնը պատրաստ է ընդունելու զինք։*

Ղարիպեան ժողովի փակման նիստին ապէս արտայայտուեցաւ.

«Հայ սկեղեցին կատարեց իր պատմական կարեւորագոյն դերը

ձեր բոլորին միջոցաւ։ Հայ ժողովուրդը այժմ պեծակաճացած կը գտնուի իր հողին վրայ։ Կը հրճուիմ հոգեպես տեսնելով որ այս ժողովը կրցաւ ցոյց տալ միասնականութիւն՝ յօգուտ Հայ ժողովուրդին ու Եկեղեցւոյ։ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Վեհափառ Կաթողիկոսը կենդանի օրինակ դարձաւ իր խորունկ հմտութեամբ եւ բուռն հայրենասիրութեամբ։ Հսկայ հայրենասիրութիւն մը կայ իր այդ փոքրիկ մարմնոյն մէջ, որուն հմայքը կը տարածուի ամէն կողմ։ Մեր նորընտիր Հայրապետը՝ Գեորգ Ջ. բարձրացուց մեր ազգին արժանիքը, Հայ Եկեղեցւոյ պատիւը, արդարութեան եւ հայրենասիրութեան ճանապարհով։ Թող յաւ գաղութներու բովանդակ Հայ ժողովուրդը թէ Մայր Հայրենիքին մէջ կը խորհի, կը խօսի, կը գործէ ու կը ստեղծէ որքան Մայրենի երկրի Հայութեան՝ նոյնքան եւ գաղութներու Հայ ժողովուրդին համար։ Մեր վեհափառը, որ օրհնէց Հայաստանի այս մասը, կը հաւատամ թէ վաղն ալ պիտի օրհնէ միւս մասը։ Տարէ՛ն ձեզ հետ մեր ժողովուրդին աճսահման սէրը մեր արտասահմանի եղբայրներուն. բարի եկաք հազար բարով. դարձեալ եկէք եւ մեր տրին մէջ միշտ լայն տեղ ունիք»։

Մեր Հայրենիքի վեհերան և մեծ բանաստեղծ Ա.ւետիք Իսահակեան իր բաժակառաքին մէջ ըսաւ.—

«Ցաղթական ժողովուրդի մը կողմէ եկած ներկայացուցիչներ եմք։ Հաւատացած Ս. Էջմիածնի մասած, բայց յատիենապէս աճման համար ուրջ։ կը զգայինք թէ բախտորոշ վայրկեանի մը առաջ կանգնած եմք։ Մեր հաւատքի եւ խղճի առաջ քննեցինք ամենքս յարմարագոյնը։ Մեր Լուսաւորիչ Հօր Աբոուին վրայ բարձրացուցինք 135րդ հայրապետը։ Հպարտ եմք որ 1642 տարի է այս նուիրական տաճարը կը շարունակուի յաւերժօրէն։ Որքան նա կայ՝ կը մնայ հայ ժողովուրդը, եւ որքան Հայ ժողովուրդը կայ, նա կը մնայ։ Ամենէն առաջ շնորհակալութիւն մեր մեծ բարեկամ Սթալինին։ Շնորհակալութիւն նաեւ Հայաստանի կառավարութեան։ Շատ պատգամաւորներ երբ գիտար տնաւ համբուրուեցան, ու ես կ'ուզեմ որ Ախուրեանի եւ Արաքսի շրջները նոյնպէս համբուրուին եւ այդ յաւերժական համբոյրէն վերածնի մեր ապագայ մեծ հայրենիքը»։

Յայժ յատկանշական էր նաեւ Անգլիքան ուղղերէց Տօքթ. Հիւլըթ Ճոնսընի ճառը։ «Պատմական վայրկեանի մը մէջ եմք. այս երկիրը վերակենդանացում մը ունեցած է, իսկ ձեր եկեղեցին այժմ վերածնունդի մէջ է։ Ես ամենախորին համակրութիւն եւ յարգանք ունիմ ձեր Սուրբ Եկեղեցւոյ հանդէպ։ Դուք մեծ նպաստ բերած էք

հիստոնեութեան· դուք փառաւոր եկեղեցի ունիք՝ փառաւոր անցեալով: Ես վստահ եմ որ ան մեծ ապագայ պիտի ունենայ: Ես ականատես եղայ հայ մշակոյթի ծաղկման եւ բարգաւաճման Երեւանի եւ Հայաստանի բոլոր մասերուն մէջ: 26 տարիներ առաջ ես մեծ ապագայ տեսայ Ռուսիոյ եւ իր իշխանութեան տակ եղող փոքր երկիր-

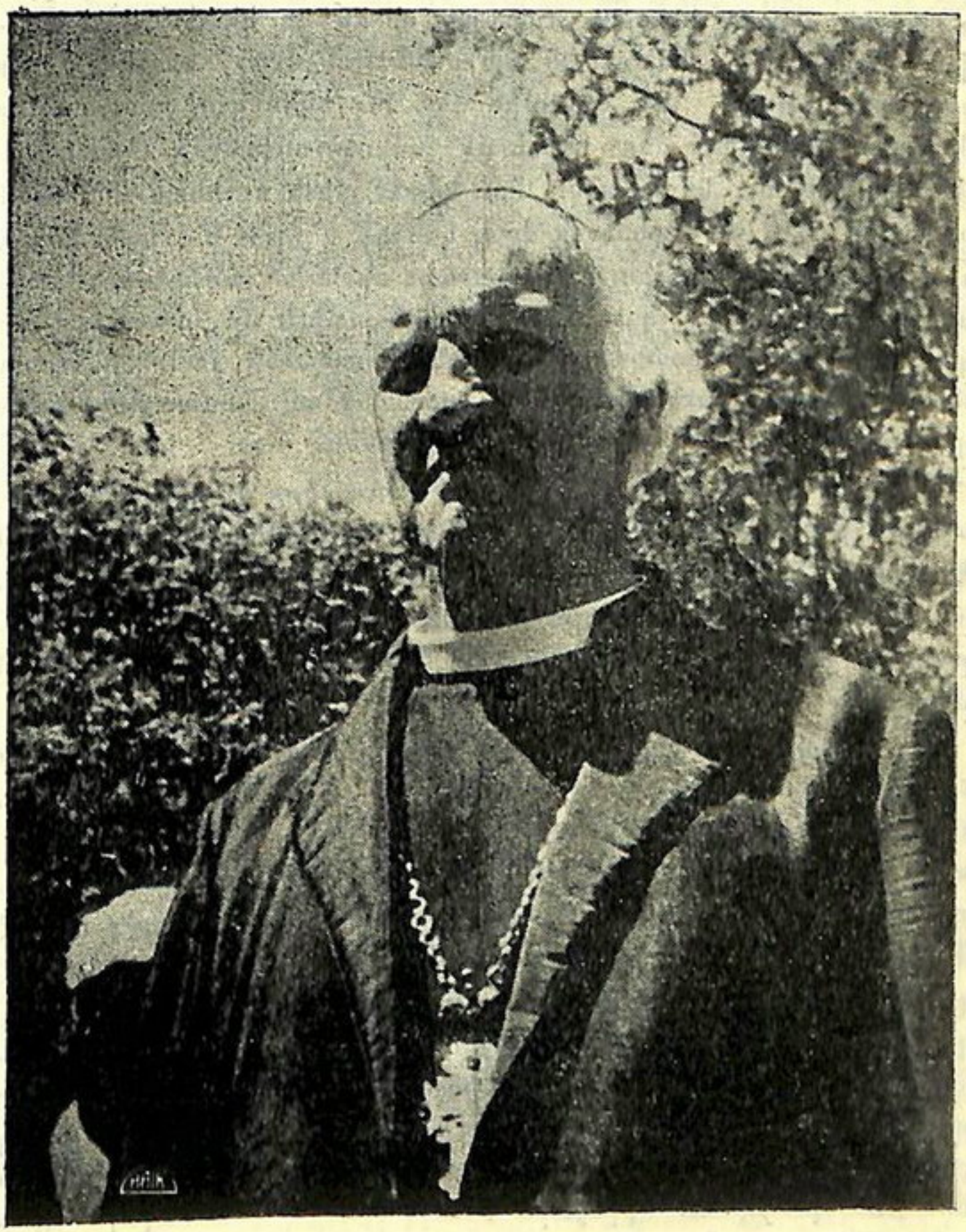

Տօք· Հիւլըք Ճոնսըն

ներուն համար։ Ձեր եկեղեցւոյ վերակենդանացումով Խորհրդային Միութիւնը մեծ ազուն եւ համբաւ պիտի ըսին։ Ես ուրախութիւն կը հաւատամ որ ձեր պետութեան եւ եկեղեցւոյ միջեւ մօտիկ եւ սիրալիր յարաբերութիւններ պիտի մշակուին։ Իմ եկեղեցիս կաթոգին աչքերով պիտի դիտէ վերածնունդը ձեր երկրին, ձեր եկեղեցւոյ եւ Սովետ Միութեան։ Անգլիոյ մէջ ո՛չ մէկ եպիսկոպոս պիտի զգայ եւ խորհի տարբեր կերպով քան ինչ որ ես կը զգամ եւ կը խորհիմ։ Անոնք պիտի ճախանձին այն բաներուն վրայ, որոնց ես հոս ականատես եղայ։ Այս ժողովին մէջ ձեր եկեղեցւոյ ապագան կը կերտուի։ Ո՛չ միայն ձեր, այլ նաեւ ամբողջ աշխարհի Քրիստոնեայ եկեղեցիներն ալ, կը յուսանք, նոր կեանք պիտի ունենան։ Տեւական խաղաղութիւն այս աշխարհի վրայ կարելի կ'ըլլայ Մ. Նահանգաց, Խ. Միութեան եւ Անգլիոյ փոխադարձ եւ սիրալիր յարաբերութեամբ։ Ներկայ դարուս մէջ չկայ ուրիշ հաստատութիւն մը, որ աւելի լաւ պիտի ծառայէ եւ օգտակար հանդիսանայ աշխարհի, քան Քրիստոնեայ եկեղեցին, որուն վերելակումին եւ բարձրացման համար մենք զմեզ կը նուիրենք եւ մեր անձը ի սպաս կը դնենք...»։

Մարաջախտ Ստալինի ղրկուած հեռագիրը կը վերջանար հետեւեալ խօսքերով։ «Մենք յոյս ունինք որ Սովետական Միութեան Պետական եւ Քաղաքագիտական իմաստութիւնը կը գտնէ նաեւ միջոց եւ նանապարհ բառնալու այն անարդարութիւնը, որուն ենթարկուեցաւ մեր ժողովուրդը, առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքին»։

Համազգային եկեղեցական ժողովը փակուեցաւ վեհափառ Տ. Գէորգ կաթողիկոսի սա խօսքերով. «... Այսօր տեսայ հաւատքի մեծ ոգիին վերադարձը մեր մէջ, որուն համար պիտի աղօթեմ որ դառնայ մշտական։ Տեսայ ձեր բուռն զգացմունքը դէպի Սուրբ Էջմիածինը եւ մեր սիրելի հայրենիքը, որ բարձր վերելքներով կը փառաւորուի։ Պիտի աղօթեմ պետութեան եւ հայրենիքի զօրացման համար։ Դուք տեսաք, թէ ինչպիսի՛ համերաշխութիւն կայ Պետութեան եւ եկեղեցիի միջեւ եւ ինչպիսի ազնիւ զգացումներ՝ իրարու հանդէպ։ Տեսաք թէ ինչպիսի՛ դժուարութիւններ հարթուած են եւ ինչպիսի՛ յառաջացում կայ մեր Հայրենիքի մէջ։ Այս բոլորը տեղի կ'ունենան եւ կ'իրականանան Ռուս մեծ ազգի եւ անոր մեծ պետութեան միջոցաւ։ Կ'օրհնեմ Ռուս մեծ ժողովուրդը եւ անոր մեծ առաջնորդ Մարաջախտ Ստալինը։ Կ'օրհնեմ եւ Ձեզ բոլորդ. կ'օրհնեմ Հայ ժողովուրդը որ Ձեզ նման խոհական ներկա-

յացուցիչներ ընտրեց»։

Բոլոր այն ապաւորութիւններով, զորս կրեցի քովանդակ համառօտամարի ընթացքին, ես անդամ մը եւս հաստատուեցայ այն համոզման մէջ թէ մի է Հայ Եկեղեցին, մի է Հայոց Հայրապետութիւնը և մի է Հայ ժողովուրդը, թէ Հայոց Եկեղեցին մեր Հոգեւոր Հայրենիքն է, մեզ հովանաւորող մայրը և մեր փրկութեան խարիսխը. թէ Ս. Էջմիածին պիտի շարունակէ իր դարաւոր առաքելութիւնը զօրացած Հայութեան հաւատարմութեան և հնազանդութեան զգացումով և ոգիով. թէ Խորհրդային Հայաստանի մէջ Էջմիածին վերականգնած պաշտպան պիտի հանդիսանայ և տարածէ այն յաւիտենական սկզբունքներն ու արժէքները, որոնց միջոցաւ Հայութիւնը պիտի տպրի մշտապէս. թէ Հայոց Եկեղեցին պիտի ծառայէ իր ժողովուրդին ու զօրավիգ պիտի կանգնի անոր չինարար և արդիւնաբեր աշխատանքներուն և պիտի առաջնորդէ զայն հոգեկան և բարոյական կեանքի բարձրացման և ազնուացման։

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

Էջմիածնի Մայր Տաճարին մէջ, 22 Յունիս 1945 կ. վ. ժամը 3·30-ին, 111 պատգամաւորներու (*) ներկայութեամբ տեղի ունեցաւ ժողով՝ ընտրելու Ամենայն Հայոց կաթողիկոս։

Տաճարին մէջ՝ Իջման խորանի առջեւ՝ դրուած էր նախագահութեան սեղանը, որուն երկու կողմերուն վրայ դէպի հիւսիս եւ հարաւ չորուած էին եկեղեցական եւ աշխարհական պատգամաւորներուն աթոռները։

Հինաւուրց կաթողիկէին բոլոր դռները փակուած էին, բացի հիւսիսային նեղ դռնէն. սոր մուտքին առջեւ դրուած էր մանդաւային յանձնաժողովի սեղանը։ Միայն նեղ անցք մը ձգուած էր, ուրկէ աշխարհական պատգամաւորներ իրենց մուտքի տոմսակը ներկայացնելէ եւ ինքնութիւննին ճշդել տալէ ետք ներս կը մտնէին։ Անոնք մասնաւոր մատեանի մը մէջ կ'ստորագրէին իրենց անունը, մականունը, ո՛ր վիճակի պատգամաւոր ըլլալը եւ ապա տաճարի խորհրդաւոր կամարներուն տակ կը գրաւէին իրենց համար յատկապէս նշանակուած աթոռները։ Աշխարհական պատգամաւորներէն ետք թափօրով եկան Եկեղեցական Պատգամաւորները՝ գլխաւորութեամբ Կիլիկիոյ կաթողիկոսին եւ Տեղակալ Գէորգ Սրբազանի։ Ասոնք ալ ներս մտան իրենց ինքնութեան ճշդումէն վերջ։ Բակին մէջ խռնուած ժողովուրդը հուռռաններով ողջունեց անոնց տաճար մուտքը։ Սրտատրոփ եւ անհամբեր կը սպասէին ամէնքն ալ. չուտով կ'ուզէին ընտրուած տեսնել Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի արժանաւոր յաջորդը։

Նախագահական սեղանի կեդրոնի աթոռներուն վրայ բազմեցան Տեղակալ Տ. Գէորգ Արքեպս. եւ Գարեգին կաթողիկոս՝ իրենց աջ եւ ձախ կողմերը ունենալով Հայ Եկեղեցւոյ Եպիսկո-

---

(*) Այս ընտրական ժողովէն տասն մէկ պատգամաւորներ բացակայ էին. առնուազն երկուքը հիւանդութեան պատճառաւ չէին կրցած ներկայ ըլլալ, իսկ մնացեալները տակաւին չէին ժամանած Մայր Աթոռ։

պատական դասը. իսկ վարդապետներն ու քահանաները իրենց տեղերը դրաւեցին աչխարհական պատգամաւորներու չարքերէն առաջ։

Պահ մը խոր լռութիւն տիրեց. միայն դմբէթէն կը լսուէր ոստոստուն ճնճղուկներու մեղմ ճռուողիւնը։ Խորաններու վրայ աշտանակներ ազօտ լոյս մը կը ձգէին մթնատուներ մթնոլորտին մէջ. կանթեղներէն ծխածաններ կ՚իջնէին վար։ Այդ պահուն՝ կարծես հոն վերատին ներկայ կ՚ըլլային մեր երանաշնորհ հայրերու և պիրկնք ընտրողներու հոգիները, որոնք՝ դարերու մէջէն այս հնամաչ արքեպան քարերուն չուրջ խմբուած՝ Աստուծոյ նայուածքին առջեւ հավաստիա ընտրած են Հայց. Եկեղեցւոյ։

Նախագահ Գարեգին կաթողիկոս Տէրունական ազօթքով խըզեց լռութիւնը և յայտարարեց ժողովը բացուած։ Ան արտասուչ խօսքերով բացատրեց ժողովականներուն այն արքեպան և մեծ նպատակը, որուն համար հաւաքուած են Սուրբ Սեղանին առաջ և կոչ ըրաւ գիտակցութեամբ և խղճմտօրէն կատարել Հայց. Եկեղեցւոյ պահի ընտրութիւնը։ Նարէկն լռութիւն... ամէնուն աչքերը յառած են նախագահական սեղանին ու յանկարծ կը լսուի պատգամաւորներու չարքերէն «այո՛, այո՛ կը խոստանանք» բառերը։

Առաջ կ՚անցնի արտարգապետ Տ. Մամբրէ Եպիսկոպոս Սիրունեան, որուն գլխաւորութեամբ տեղի ունեցաւ Ամենայն Հայոց Հայրապետի ընտրութեան յաւիչ և վսեմ արարողութիւնը։ Ամէնքը ոտքի են և ուչադրութեամբ կ՚ունկնդրեն Մաչոցի սաղմոսներուն և ազօթքներուն։ Մամբրէ Արքեպան յանկարծ հրաւիրեցաւ աչխարհական պատգամաւորները, որոնք նախագահութիւն ու նախագահութիւն խմբովին կրկնեցին հետեւեալ երդման տարբերը.

«Մեք ի ներքոյ անուանեալս խոստանամք եւ երդնումք յանուն ամենակարողին Աստուծոյ, առաջի Սրբոյ Աւետարանի նորա, առ այն թէ, ցանկամք եւ պարտիմք յայսմ առաջիկայ բնտրութեան Ծայրագոյն Պատրիարք կաթողիկոսի ամենայն Հայոց վասն գլխաւոր կառավարութեան Սրբոյ Լուսաւորչեան Եկեղեցւոյ Հայոց եւ Ծայրագոյն տեսչութեան Եկեղեցականաց նորին, զոր մարդ խղճի մտաց եւ պարտուց մերոց առանց իրիք աչառութեան եւ սեպհականաց ակնկալութեանց ի բաց ներբելով ի մեջ զամենայն մախանս բռնամտութեան եւ կամ զորպիսի եւ իցէ շաղկապ մերձաւորութեան եւ բա-

րեկամուբեաց, ընտրել ի միջոյ հոգեւորականաց Հայրենի եկեղեցւոյն մերոյ՝ զայնպիսի անձն, զոր ըստ յատկութեանց հանճարոյ եւ խղճի մտացն առաւել ընդունակագոյն համարիմք մեք, եւ յորմէ ակն ունիմք, զի ի կատարումն պարտաւորութեանց իւրոց, զորս դնէ ի վերայ նորա այս վեհ ատիճան հոգեւոր հանդիսացուսցէ նա զինքն ջերմեռանդ պաշտօնեայ Աստուծոյ եւ հոգւոյնակ տնօրէն բարօրութեան եւ օգտի եկեղեցւոյն Քրիստոսի եւ հաւատացեալ հայրապետական իշխանութեան նորա ի վերայ բանաւոր հօտին Քրիստոսի: Իսկ եթէ այլ ազգ վարեսցուէ, յորժամ իբրեւ անհոգ չօգտէ եկեղեցւոյ եւ ճշմարիտ որդւոց նորին, յորում կայանայ եւ սեպհական օգուտն մեր, ենթադրենք զանձինս մեր մեղադրանաց եղբայրակցաց մերոց եւ ի հանդերձելումն պատասխանատուութեան առաջի Աստուծոյ եւ աներեր դատաստանի նորա ի վախճան երդմանցս վասն անաչառ ընտրութեան՝ համբուրեմք զբան եւ զխաչ Փրկչին մերոյ. ամէն:

Երդումը ընթերչին նաք բոլոր պատգամաւորներ կարդալ առաքագրեցին ուխտագիրը:

Նորին խօսք առաւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը և ըսաւ. «Արտաքոյ կարգի երեւոյթ կը կատարուի այս Սրբազան Կամարցերուն տակ. պատերազմի հանգամանքով երկար տարիներէ ի վեր հայրապետական գահը թափուր է մնացեր հակառակ մեր ջերմ փափաքին: Յանկալի պայմաններու մէջ հաւաքուած ենք հոս կաթողիկոս ընտրելու: Մեր պատմութեան մէջ առաջին անգամն է որ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը ներկայ կը գտնուի Ամենայն Հայոց Հայրապետի ընտրութեան: Այսպիսի ժողովի մը գումարումը հազուագիւտ է մեր պատմութեան մէջ: Շատ ճիշ է պատահած որ այսքան մեծ թուով ներկայացուցիչներ հաւաքուին Կաթողիկոսական ընտրութեան համար...: Այս պարագան ուրեմն ի յայտ կը բերէ մեր եկեղեցւոյ միասնականութիւնը: Մեր գործը սկսաւ ո՛չ միայն աղօթքով, այլ երդմամբ, ազգի եւ եկեղեցիի անունով: Կը կամենայի ուրեմն որ ժողովը նուիրական եւ սրբազան մնար իր պարտաւորութեանց մէջ եւ կատարէր իր գործը խղճի մտօք, գիտակցութեամբ եւ ամենայն անկեղծութեամբ: Պիտի ուզեի այնպիսի ընտրութիւն կատարուէր որ ընտրեալը ըլլար ազգին ընտրեալը:

Կ'աղօթեմ այս դարաւոր տաճարի սրբազան կամարներուն տակ որ Տէրը առաջնորդէ մեզ պատասխանատու չմնալու համար մեր խղճի եւ ժողովուրդի առաջ»:

Հայց. եկեղեցւոյ ընկալեալ սովորութեան համաձայն հայ

Նուիրապետութեան բոլոր եպիսկոպոսներուն անուններըը կարդացուեցան։ Նախագահ վեհը յիշեց ներկաներն ու բացակաները և երեք անգամ հարց տուաւ պատգամաւորներուն ըսելով, արդեօք կա՞յ ոեւէ անձ որ յանձնարարուած ըլլայ ներկայացուելու որպէս ընտրելի։ Պատգամաւորներ պատասխանեցին թէ իրենք նման ոեւէ յանձնարարութիւն չեն ստացած։ Այնուհետեւ քուէարկութեան տուփը քննուեցաւ, փակուեցաւ և նախագահական սեղանի վրայ դրուեցաւ։ Պուլկարիոյ առաջնորդ Տ. Գրիգոր Ծ. վրդ. կարապետեան քարտուղարութեան կողմէ պատգամաւորներուն անուններըը մի առ մի կարդաց և իւրաքանչիւրը մօտենալով նախագահական սեղանէն ստացաւ իր քուէարկութեան տոմսը, որուն վրայ պիտի նշանակէր երկու թեկնածուներու անուններ՝ ընտրելեաց ցանկ մը կազմելու համար, և այդ անուններէն գաղտնի քուէարկութեամբ պիտի ընտրուէր Ամենայն Հայոց Հայրապետը։ Բանի մը վայրկեանի մէջ պատգամաւորներուն ամէնքն ալ տուած էին իրենց քուէները։ Նախագահ վեհին հրամանով քուէատուփը բացուեցաւ և ձեռնարկուեցաւ քուէհամարի։ Բոլոր պատգամաւորները խոր լռութեան մէջ ուշի ուշով կը հետեւէին անուններու ընթերցման։ Մամբրէ Եպիսկոպոս Սիրունեանի գոռ ձայնը կը հնչէր։

—Գէորգ Արքեպիսկոպոս Չէօրէքճեան։

—Տեղակալ Գէորգ Սրբազան։

—Չէօրէքճեան Գէորգ Սրբազան։

Եգիպտոսի Առաջնորդը քուէն կարդալէ ետք կը յանձնէր զայն ժողովի կողմէ նշանակուած առուգիչ յանձնախումբին, որ նոյնս առուգելով կարդացուած անուններու ճշդութիւնը կը գեղեր քուէն նախագահական սեղանի վրայ։

Առաջին գաղտնի քուէարկութեամբ յայտնուեցաւ որ Տեղակալ Գէորգ Արքեպս. Չէօրէքճեան պատգամաւորներուն միահամուռ (*) քուէն ստացած է, որով երկու անուններէ ընտրելեաց ցանկ կազմելու պէտք չմնաց։ Կիլիկիոյ վեհը յայտարարեց թէ «Տեղակալ Գեորգ Արեպս. Չեօրեճեան միաձայնութեամբ ընտրուած է Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց»։

(*) Գարեգին Կաթողիկոս ստացած էր մէկ քուէ, զոր Գէորգ Սրբազան տուած էր իրեն։

Վեհ. Տ.Տ. ԳԷՈՐԳ Ջ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Պատգամաւորներ՝ հակառակ անոր որ Սրբավայրին մէջ էլլն, չկրցան իրենց արտազեղ ցնծութիւնը զսպել և կեցցէներով ու որոտընդոստ ծափերով քնդացուցին կաթողիկէին գմբէթը ու մի առ մի մօտենալով ընտրեալին Աջը համբուրեցին ու յայտնեցին իրենց խնդակցութիւնն ու շնորհաւորութիւնը։

Մայր Տաճարի զանգակները սկսան ղօղանջել քաղցր ներդաշնակութեամբ ամբողջ հայութեան արձագանգելու բարեբաստիկ եղելութիւնը թէ վերցուած է ճօթնամեայ սուգի քօղը լուսաւորիչ հօր գահուն վրայէն։ Սեղաններուն վարագոյրները բացուեցան և ընտրեալին մատուցուեցան հայրապետական գաւազանն ու խաչը։

Գէորգ Սրբազան խոր յուզումէն՝ դողացող շրթներով շնորհակալութիւն յայտնեց պատգամաւորներուն և ըսաւ թէ ծանր է իր նոր պաշտօնը, բայց յոյսը կը դնէ Աստուծոյ վրայ։ Մինչ կը խօսէր արցունքի քանի մը շիթեր առհեցան անոր աչքերէն վար՝ այտերուն վրայ...։ Վերէն՝ Իջման Ս. Սեղանի կաթողիկէին վրայէն ասկի չուղ մը կաւ գար ու կը հանգչէր ընտրեալին վրայ՝ լուսեղէն մանեակով մը պարուրելու իր արբազան կերպարանքը։ կը թուէր թէ Աստուծոյ օրհնութիւնը մանանայի հանգոյն՝ երկինքէն՝ կ'իջնէր իր վրան։ Պատգամաւորներու չատերուն աչքերն ալ տամկացած էին թերկրութեան, յոյսի և արցունքներու կայլակներով։

Բոլոր ժողովականներ յոտնկայս և ջերմեռանդութեամբ երգեցին «Էջմիածին ի հօրէ» շարականը։ Ինձ այնպէս թուեցաւ թէ ներկաներէն ո՛չ մէկը այնքան աչխուժով և հաւատքով երգած էր մեր այդ եկեղեցական օրհներգը, որքան երգեց այդ վեհամ և անգուգական վայրկեանին։ Բացուեցան տաճարին դռները, որուն կամարներուն նուիրական ատուարներէն դուրս գալով պատգամաւորները ցնծագին կեցցէներով և ծափերով տուին մեծ աւետիսը բակին մէջ անհամբեր սպասող ժողովուրդին։ Հաւատացեալներ անզուսպ յուզումով կը խոնարհէին ընտրեալ հայրապետին առջև։ Սրտառուչ էր տեսարանը... չատեր կ'արտասուէին։ Շարականներու երգեցողութեամբ, կեցցէներու և խանդավառ ծափերու մէջ հայրապետը առաջնորդուեցաւ վեհարան։ Սանդուխի բարձունքէն ան հայրապետական օրհնութեամբ արձակեց պատգամաւորներն ու ժողովուրդը։ Բայց խուռն բազմութիւնը, որուն ուրախութիւնը իր գագաթնակէտին հասած էր, մինչև ուշ ատեն դեռ

*չէր հեռացած վանքի բակէն։ Ան կ'ապրէր իր գերագոյն ցնծա-
ւոնը։*

* * *

Նորընտիր հայրապետը ինքնատիպ և բացառիկ դէմք մըն է հայ եկեղեցականութեան մէջ։ Աչքառու իր փորձառութեամբ, նախանձախնդրութեամբ, առաջնորդելու և գեկավարելու նչանակելի կարողութեամբ, խոհեմ վարչապետութեամբ, հեռատես պայծառամտութեամբ, անյիշաչար և անհանդուրժող նեղոզամիտ ոգիով։ Այս բոլոր յատկանշումներով չի գծուիր տակաւին անձին ամբողջական պատկերը, որ առաւել եւս ճոխ է իր առաւելութիւններով և արժանիքներով։ Գէորգ Զ. կարծես Հայութեան դէմքն է ու խորհրդանչանը անոր հոգիին։

Վեհը երկու օծում ունի. մին՝ այն զոր եկեղեցին կը շնորհէ. միւսը՝ ա՛յն զոր իր աշխատանքն ու անձնուիրութիւնը առած են իրեն։ Թերևս իր մեծագոյն առաքինութիւնն է իր անխոնջ աշխատութիւնը և բոլորանուէր ծառայութեան ոգին։ Լքումը, վհատութիւնը, յոգնութիւնը անմատչելի են իրեն։ Պարտականութեան գետնին վրայ հաստատուն կեցած մարդ մը, որ լռութեան և խոնարհութեան քօղին տակ կը գործէ չարունակ՝ ազգին, եկեղեցիին և հայրենիքին վերելքին համար։

Մասիս նման անվկանդ և աննկուն հսկայ մըն է ան։ Իր պարթեւ հասակը, վեհաճեմ քալուածքը պատկառանք կ'ազդեն ամէնուն։ Երբ մօտենաս իրեն կամ լսես ղինքը, կը զգաս «թէ առջեւն ես աւստրիկ կամ աւստրարկելի մեծութեան մը», որ մարդնիսի մը նման զքեզ կը քաշէ իրեն, կը հմայէ և անուսեալի անուշութեամբ մը կը նուաճէ։ Զայնը իր անկեղծութեան չեշտովը նուրբ է և ազինքնող։ Բարի ու խոժ աչքերուն մէջ Հայոց Աչխարհի կապոյտ երկինքը ցոլացած է. ժպիտը թուչային քնքշութիւն մը ունի։ Ձեռքերը նուրբ են և փափուկ. մէկ համբոյրով չես գոհանար. կ'ուզես միշտ վայելել անոնց օրհնութիւնը։ Իր անձէն կը բուրէ համակ սէր, օրհնութիւն, բարութիւն, պարզութիւն, համեստութիւն, ասպետական ոգի և աստուածային սուրբ օծում։ Աթոռ բարձրացաւ ո՛չ թէ փառասիրութեամբ, այլ փառքով ծածկելու զայն։ Մակդիրներու և ածականներու պէտք չունի ան, իր պարզութեան մէջ իսկ վեհափառ է։

Համբերող սիրտ մը ունի արքայական հայրապետը, որ ամէն հակառակութեանց և դժուարութեանց մէջ հաչտութիւն և ներդաշնակութիւն գիտէ բերել։ Ատոր չնորհիւ է որ իր չուրջ կը տեղծէ համակրութիւն և սէր, որոնք պաշտամունքի ատիճանին կը բարձրացնեն զինք։ Այսպիսի մթնոլորտի մը մէջ ան կը չարժի և չարժել կու տայ, կը գործէ և կ'աչխատցնէ. այս է պատճառը որ նահատակման մօտեցած Մայր Աթոռը կրցաւ վերածաղկեցնել։ Դժուարին և նոյնիսկ անկարելի նկատուած պարագաներու տակ յաջողեցաւ երկիցս Ազգային-Եկեղեցական համաժողով գումարել, պետութենէն առանձնաչնորհումներ ստացաւ (*), կազմակերպեց Սամսունցի Դաւիթ հրամայլի չարտասիանը և կարողացաւ հաստատն ափիւռքի մէջ արձագանգներ արթնցնել իր հայրենական պատերազմի կոչ-կոնդակներուն։ Հաստատեց Էջմիածին ամսագիրը և Օրացոյցը, վերաբացաւ Ճեմարանը, վերատին կազմակերպեց տպարանը, կարգաւորեց գրադարանը, վանքին մէջ չատ մը նորոգութիւններ ըրաւ ու վերջապէս կրցաւ դաստիարակուած ու պարտաճանաչ մխիթարութիւն մը իր չուրջը հաւաքել։

Այս ամէնքը արդիւնք են մանաւանդ իր վարչական և դիւանագիտական ճկունութեան, աննկուն կամքին և խորապէս հաւատաւոր հոգիին։ Իր գործակից մխիթարներէն մին չատ իրաւամբ կը գրէ իր մասին. «Դաստիարակող եւ հոգեպես բարձրացնող այդ մեծ եկեղեցականը աննուազօրեն լեցուած է մարդուն ճանաչելու, նրան օգնելու, բարձրացնելու անզուգական ընդունակութիւններով։

«Բարկանալ եւ յանդիմանել նա չգիտէ. եւ ինչո՞ւ այդ անել։ Ջէ՞ որ նա ունի աւելի լաւ մեթոդ, որը սուր է, կտրուկ եւ վճռական։ Ժպտելով կէս կատակի, կէս յանդիմանութեան ձեւով՝ նա մարդուն զգալ է տալիս իւր թերութիւնները եւ այդ անում է այնպիսի նրբութեամբ, որ հետևանքով երկար ժամանակ չես կարողանում որոշել

(*) *Իր Ստալինի հետ տեսակցութեան չնորհիւ ձեռք բերաւ հետեւեալ արդիւնքները.— Էջմիածնի գլխաւոր շէնքերուն վերաբերեալ մխիթարեան մեծ շէնքը, Մատենադարան, Տպարան, Ճեմարան, ինչպէս նաեւ Գայիանէի, Հռիփսիմէի եւ Շողակաթի տաճարները։ Գաղթականներուն արտօնութիւն խորհրդային Հայաստան մտնելու կաթողիկոսական ընտրութեան մասնակցելու համար։ Արտօնութիւն նաեւ արտասահմանի ուխտաւորներուն 1946 թուի աշնան միւռոնօրհնութեան տօթիւ Հայաստան այցի (յետաձգուած 1947-ի աշնան)։*

յիրաւի կատա՞կ էր անում, թէ իրո՞ք յանդիմանում էր։ Սակայն այնուամենայնիւ ողանցքներդ հաւաքում ես, զգուշանում եւ ուղղում սխալներդ...։

«Ս. Էջմիածին եւ հայրենիք, ահա՛ Տ. Գեորգ Սրբազանի Սրբութիւն Սրբոցը, ևս այլ սրբութիւն չի ճանաչում»։

Ն. Ս. Օծութիւն Գեորգ Զ. Հայրապետական գլխաւորմամբ

Գէորգ կաթողիկոս քանի մը տարուան իշխանութենէ մըն է։ Երբ սերիշներ բարեւութիւն, պարապ, յանդիմանութիւն, ապառնալիք իր մեծաս ընտրած են իրենց առաքելանները վա-

բնլաւ, Գէորգ վհին հայրական խրատով, ժպիտով, սիրով, ներողամտութեամբ կ'առաջնորդէ իր հօտին և իւրաքանչիւրը իր արժանիքին և ընդունակութեանց համաձայն կը ծառայեցնէ ազգին ու եկեղեցիին։ Ազգային-եկեղեցական ժողովը իր բոլոր գործերուն յաջող ընթացքը և յարուցուած խնդիրներուն բարւոք լուծումն ու կարգադրութիւնները իր իմաստուն գեկավարութեան և խոհեմ պայծառատեսութեան կը պարտի։ Բոլոր պատգամաւորներ համակուեցան իր ջահակրած գաղափարներով և գինք ոգեւորող բարձր ազգասիրութեամբ և հայ կրօնասիրութեամբ։ Այս բոլորը անանք իրենց հետ տարին՝ չորսնակելու զանոնք և ամրապնդելու ու գործելու անոնցմով։

Հայութեան հոգին և կամքը գեղ հետ է ալ մեծ և պատուական հայրապետ։

Օրհնութիւնդ անապատ մեր վրայ։

ՕԾՈՒՄ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

1945 *Յունիս* 24, *կիրակի։ Արշալոյսը հազիւ ծագած՝ արդէն էջմիածնի վանքին բակն ու բուրաստան-պարտէզը խռնուած են խանդավառ և ցնծալից հաւատացեալներով։ Գոյնզգոյն տարազներով ամէն չրջաններէ ուխտաւորներու հոծ բազմութիւն մը չրջապատած է հնադարեան կաթողիկէն։ կարծես ամէնուն վրայ նոր հոգի ու չունչ կը ծաւալի. ամէնքը կ՚ապրին վառ յոյսով օրուան. անոնց հոգևոր ցնծաոնն է. այսօր պիտի օծուի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը ու բազմի հօրը աթոռին վրայ։ Թափուր մնացած Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հօր գահուն վրայ։*

Զանգակներ զուարթ և քաղցր ներդաշնակութեամբ կը զօրանչեն նորէն կրօնական անպատմելի ցնծութեան մը խայտանքը տարածելով մինչև՛ հեռուները։

Ընարեալ Հայրապետը Մայրկոյ գահլիճին՝ իսկ եպիսկոպոսներ վեհարանի ընդունելութեան սրահին մէջ կը զբաղուին։ Եկեղեցականներ, էջմիածնի միաբանութիւնը և քահանաներ չուրջառաւարեալ կը սպասեն վեհարանի դրան մօտ՝ աչխարհական պատգամաւորներու հետ։ Եկեղեցական երկարաձիգ երկշարք թափորը պատրաստ է. անոր կը չարժի։ Անոր մէկ ծայրը վեհարանի սանդուխներուն վրայ է, միւսը մօտեցած է արդէն Մայր Տաճարի գլխաւոր մուտքին։ Թափորի առջևէն կը քալեն զոյգ չարխիներ՝ կարմիր վերնազգեստ հագած, արծաթազօծ սաւանները ձեռքերնին։ Անոնց ետին՝ զոյգ խուչ, խունկ և ջահեր կրող քահանաներ, երկերկի դասերու դեղազգեստ չապիկներով, եկեղեցականաց դասը — քահանաներ և վարդապետներ — չուրջառաւարեալ։ Աւանց կը հետևին զգեստաւորուած եպիսկոպոսներ և արքեպիսկոպոսներ, հայրապետական ոսկեթել նկարչին զոր կրող երկու հոգևորականներ. իսկ երկու վարդապետներ՝ ժամաչափիկ հագած, ուրարնին ուս ընդ ուսի անուխ անցուած կը խնկարկէին ընարեալ հայրապետին որ հովանիին տակ՝ ձաներազնաց՝ աջ և ձախ

Վեհափառ Հայրապետը ամպհովանիին տակ

Պետական
Արտակ Պետրոսյանի
Գրադարան — Թանգարան

կը բաշխէ իր օրհնութիւնները հոգեծարաւ հաւատացեալներուն։ Հայրապետի երկու կողմերէն կը քալեն կիլիկիոյ կաթողիկոսը և Երուսաղէմի ընտրեալ պատրիարքը։ կաթողիկոսական չքեղ ամպհովանին կը կրէին Մանիսոնաս Մալխասեան, Աւետիք Իսահակեան, Սարգիս Փիւրքճեան և ճանիկ Զազըր։ Հայրապետական դրօշակիր խաչ և դաւազան կրող երկու վարդապետներ կը հետեւէին փակելով թափօրը։

Դպիրներ՝ Տ. Նիկոլի առաջնորդութեամբ հոգեցունց ձայնով կ'եղանակեն «Հրաշափառ Ատուածդ», որուն կը յաջորդէ «Ուրախ լեր սուրբ եկեղեցի» շարականը։ Ցնծագին մեղեդիներուն ալեքա-կը կը բարձրանայ, կը տարածուի ուրախութիւնէն զգլխած ամբոխին վրայ։ Շքերթը վեհաշուք կը յառաջանայ. հանդիսապիր վեհը Թանկապին զգեստաւորմամբ պայծառակերպուած՝ կը յառաջանայ, մինչ հաւատացեալները երկիւղածօրէն ծնրադիր կը խաչակնքեն։

Ու կ'ազօթեն ամէնքը... կը զգաս թէ երջանիկներուն երջանիկն ես այդ պահուն։ Խաչվառները, արծաթապատ գաւազանները, ակնթել ամպհովանին, ականակիտ ծանրապին չուքջառներն ու թագերը կը պսպղան Հայոց Աշխարհի վառ արեւին ուրախ շողերուն տակ։

Երգեցողութիւնը կը չարունակուի ներդաշնակ և կշռութաւոր ելեւէջներով։ «Սիանի Դաւառը» ուրախ է այսօր քանզի «Լուսոյ շող»ը «Մայր եկեղեցի»ին վրայ ծագած է։ Ու այս ցնծերգը միայն դպիրներն ու եկեղեցականները չէ որ կ'երգեն այլ բարեպաշտ ժողովուրդը համօրէն. ու հոգիի այնպիսի անսահման հաղորդականութեամբ մը որ Տօքթ. Հիւլըթ ճոնսընի նման օտար եկեղեցական մը չուտով կը զգար թէ ինչ որուտուչ խորհրդաւոր զօրութիւն կար Հայկազնեան ազնուական հին պայազատանութ այդ վերջաւնաց բնակարններուն մէջ։

Ու զանգակները... ղաչն, քաղցրահնչիւն՝ չարականի պարոյկներուն հետ հայ ժողովուրդի և Ս. Էջմիածնի վանքաբնակեան յաւերժութեան երգը կը հիւսեն...։

Հանդիսաւոր շքախումբը հետզհետէ յոգեթակտ մուտք կը գործէ Մայր Տաճար։ Իջման Սեղանի առաջ կանոնական ազօթքները կ'ընթերցուին նախ՝ վեհը խաչակնքեց ժողովուրդին վրայ և ապա մատնելով բարձրացաւ Աւագ Սեղան, շրջապատուած եպիսկոպոսականներ դասէն և մաս պատարագի։ Ընտրեալը՝ խորանի առջև

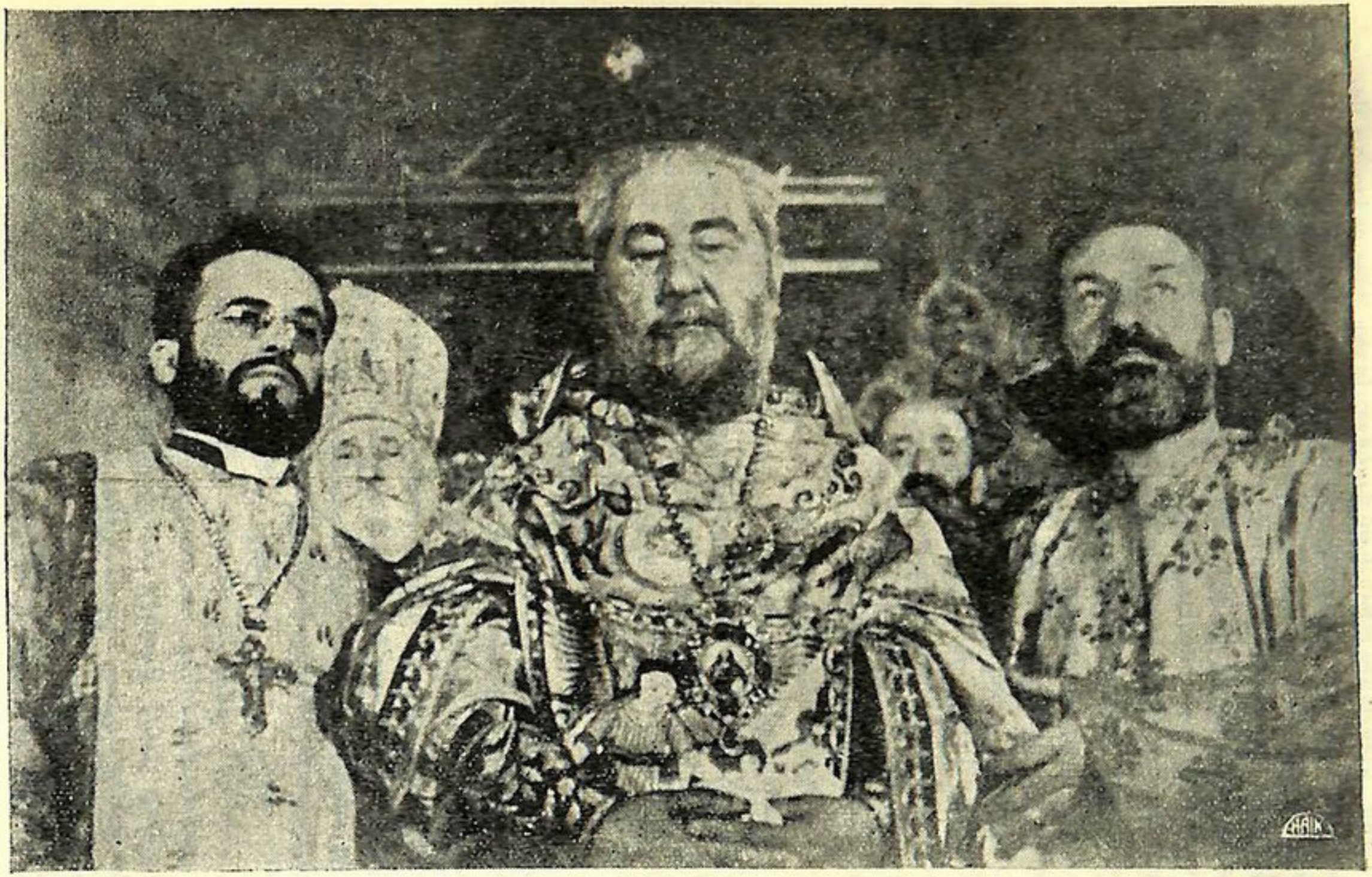

Վեհը ծունկի կու գայ իր ուխտը ընելու իր աջ ու ձախ կողմը ունենալով
Դերենիկ եւ Կարապետ վարդապետներ

ծունկի եկաւ երկիւղածութեամբ և գլխաբաց սկսաւ Նարեկացիի աղօթքը կարդալ։ Հայրապետական քօղն ու կոնքեռը կրող վարդապետներ՝ վեհին ալ և ձախ կողմերը տեղ առին։ Արտասովոր հոգեկան դիւթանք մը կը տիրէր Աւազ Սեղանի վրայ։ Հայ Եկեղեցւոյ հիմնական սիւները՝ իշխաններն ու նուիրապետական աթոռներու գահակալներ՝ հոն էին ամէնքն ալ ջերմագին աղօթքի մէջ։

Մխաբաններ, հոգևոր և աշխարհական պատգամաւորներ դրաւեցին իրենց համար պատրաստուած յատուկ տեղերը Աւազ Սեղանի դիմաց։ Մանաւար սթոռ դրուած էր նաև պետութեան ներկայացուցիչներուն ի. վ. Պալեանակիի և Սուրէն Ն. Յովհաննէսեանի։ Թէեւ ժողովուրդը խռնուեցաւ և ծայրէ ի ծայր լեցուց Մայր Եկեղեցին, բայց հոգևորականներ դուրս էին չրջապատած հնաւանդը սրմկրտի աւճանը։ Ամենուն ուշադրութիւնը սեւեռուած է Սեղանին վրայ՝ պատկառազդու վեհին...։

Պատարագը Եկմալեան քառաձայն կ'երգէր Երեւանէն յատկապէս եկած Պետական Օպերայի երկսեռ երգչախումբը դեկավարութեամբ Արմէն Տէր Յովհաննէսեանի։ Սրբազան արարողութիւնը չարունակուեցաւ չատ ոգեւորիչ կերպով մինչև ճաշու դրքին ընթերցումը։ Ապա Հայրապետը երեսը ժողովուրդին՝ ղպացուած և սրտառուչ կերպով կարդաց երգման հետեւեալ աղօթքը.—

«Գեորգ ծառայ Քրիստոսի եւ Տեղակալ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան, միաբան սրբոյ ուխտիս Էջմիածնի, կամօքն Աստուծոյ եւ ընտրութեամբ համօրեն ազգիս հայոց կոչեցեալ յԱրարատեան Աթոռ Կաթողիկոսութեան Ամենայն Հայոց, ապաւինեալ յօգնականութիւն ճնորհաց Բարձրելոյն՝ խոսացեալ եւ ուխտեմ առաջի սրբոյ Սեղանոյս եւ աստուածընկալ սուրբ ճեաւնացս, յանձն առնուլ զպաշտօնս զայս Եպիսկոպոսապետութեան Հայաստանեայցս եկեղեցւոյ, եւ բոլորապտուղ նուիրմամբ ընծայել զանձն իմ յանվթար կատարումն աստուածադիր օրինաց եւ կաթողիկոսական պարտուց, եւ առաջնորդել ազգիս Հայոց ըստ ուղղափառ վարդապետութեան Քրիստոնեական կրօնից, ըստ մերոյս եկեղեցւոյ դաւանութեան եւ ըստ հայրապետութեան կարգաց եւ կանոնաց Աստուածպաշտութեան, անստերիւր եւ անխոտոր ընթանալով յամենայնի ընդ լուսաւաւիղ ճեսս գնացից արժանաժառանգ յաջորդաց Սրբոց Առաքելոցն Թադէոսի եւ Բարթողիմէոսի եւ Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի երկրորդ Լուսաւորչի զգուշաւոր պահպանութեամբ իրաւանց Մայր Աթոռոյս Հայաստանեայցս»։

Ինչպէ՛ս յուզիչ էր երդման արարողութիւնը։ Դարերով մեր հայրապետները նոյն այս խոստումը Աստուծոյ առջև ըրած են հաւատարիմ մնալու և ծառայելու հայ Եկեղեցիին և հայ ժողովուրդին։ Ու քանի՛ հայ կաթողիկոսներ, հուրի ու սուրի մէջէն անցնելով անդրդուելի և անսասան մնացած են իրենց ուխտին վրայ։

Ուխտագրի ընթերցումէն ետք՝ ընտրեալը ծնրադրեց։ Եպիսկոպոսներ — կ. Պոլսոյ Պատրիարքական փոխանորդ Տ. Գէորգ Արքեպս. Արալեանեան, Յունաստանի Առաջնորդ Տ. կարապետ Արքեպս. Մազլումեան, Լիբանանի կաթողիկոսական փոխանորդ Տ. Արտաւազդ Արքեպս. Սիրմէեան, Եգիպտոսի Առաջնորդ Տ. Մամբրէ Եպիսկ. Սիրունեան, և Իւլիֆօրնիոյ Առաջնորդ Տ. Մամբրէ Եպիսկ. Գալֆեանեան — գլխաւորութեամբ Գարեգին կաթողիկոսի կիսաքայտրակ տեղ առին ծնրադրելուին չուրջ։ Փոխատացուած սաղմոսի, քարոզի և աղօթքի աւարտումին՝ կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսներ իրենց Ակը դրին ընտրեալին գլխուն մխրճուան արարողութեամբ։—

«Մեք դնեմք ձեռս ի վերայ, եւ ամենեցեան աղօթս առարէ՛ք, զի արժանաւոր լիցի սա զիշխանութիւն Առաքելական Պետրոսի անառարս պահել առաջի Աստուծոյ»։

Ապա արքեպիսկոպոսներէն մին կարդաց «Գոհանանք զքեզ՝ Աստուած մեծագործեցաւոր» աղօթքը որով կը խնդրուի ներկայներու ազատչանքը լսել, ձեռնադրեալը արժանի հանդիսացնել՝ ըլլալու «Արդուն վերադիտող եւ fարոզ ճշմարտութեան ուղղափառ հաւատոյ»։ կը հայցուի նաև տալ անոր առաքելական և հայրապետական շնորք, զօրացնել զայն բարի գործերու մէջ, որպէսզի Աստուծոյ կամքին համաձայն քալէ արդարութեան բոլոր ճանապարհներէն, և նաև «զգուշաւոր ձեռնադրութեամբ» պաշտօնեաներ կարգէ Ս. Եկեղեցւոյ սպասաւորութեան համար։

Աղօթքի լրանալուն վրայ ոտքի ելաւ ու կանգնեցաւ սեղանի առաջ։ Եպիսկոպոսներ կարդացին Աւետարանն ու մխրճուան արտասանեցին Հաւատամքը։ Ապա սուրբ խորհուրդը մեծահանդէս վերսկսուեցաւ։

Ողջոյնի պահուն հայրապետը դարձեալ ծունկի եկաւ երեսը ժողովուրդին ուղղեալ։ Ըստ Մաշտոցի արարողութեան օծման խորհրդաւոր արարողութիւնը սկսաւ «Աստուած մեծ եւ սքանչելագործ» եղանակաւոր քարոզով մը զոր հերթով եպիսկոպոսները

Կիլիկիոյ Հայրապետը կ'օծէ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը

*երկեցին։ Առ յաջորդեց «Տէր Աստուած առարիչ ամենայն առա-
ռածոց» մեծ ազօթքը, որուն մէջ կը յիշուին Սուրբ Հոգիին մեզ
յայտնուիլը և անոր մեր փրկութիւնը, Քրիստոսի Մարդեղութիւնը
և Յարութիւնը, ձեռնադրութեամբ եկեղեցիին ընծայուած վար-
դապետներ և քահանայապետներ, որոնք իշխանութիւն ունին
մեղքերու թողութիւն տալու և հրաշքներ գործելու. Թագէոս և
Բարթողիմէոս առաքեալներու Հայաստան քարոզութիւնը և Ս.
Գրիգոր Լուսաւորչի գործունէութիւնը։ Այս բոլորին յետոյ կը
խնդրուի Աստուծմէ նոր ձեռնադրեալը անշարժ և անսասան պա-
հել իր կոչման մէջ, չնորհել անոր պատասխան, պաշտօնավարութեամբ
պահելու իր պատուիրանքները։ Ապա վերատին կը հայցուի Ա-
մենակալէն որ Հայրապետին յանձնուած ժողովուրդը «մի հոս եւ
մի հովիւ» ըլլայ։*

*«Կենդանարար Աստուած» չարականի երգեցողութեամբ Ս.
Միւռոնի Ագաւնին Աւագ Սեղան բերուելու։ Արարողութիւնը իր
վանեցոյն և ամենասրտառուչ տարեձանին հետեւ երբ հանդի-
սապէս վինը և նախկապանները երեցս կրկնաւոր ակաո երգել
«Առաքեալոյ Աղաւնոյ», Հոգւոյն Սրբոյ իջմամբ խորհրդանշող չա-
րականը։*

*«Ամէն, ալէլուիա, ալէլուիա», մեղմօրէն, խորհուրդ, Քրի-
ստոսեան և մերթ ընդուչն խոկ ձայներ երեսատորդ ու ծեր չըր-
թուհանքներէ մեհնոցին կ'արտասրելուին։ Տաճարը լեցնող ժողո-
վուրդն է որ միասին կը ձայնակցի եկեղեցականներուն և գը-
պիներուն տասուածոյին այդ սիրելական օրհնասացութեան։
«Օրհնեսցի՛, օծցի՛, եւ արբեսցի զոգաբց Տէր Գեորգ Կաթողիկոսիս...»
ու կիլիկիոյ վինը սրտալոյս միւռոնը կը հնդու ծնրադրելին
դոգաթին և ինք ու բոլոր նախկապանները երեսց բոյթ մասով
ճառագայթաձեւ խաչանշան կը կատարին օծումը։ Ծնրադիր ա-
նոր աջ կողմը՝ կը թուի ինձ թէ երկինքէն՝ Յոհերու և կերոն-
նոր ծխածաններէն և այրուող հնդրուկի մէգին մէջէն կը թա-
փի Հոգւոյն Շնորհը՝ Սուրբ նշանը, քաղցր մանանան։ Սուրբ
Օծումին վերաչուք ազդումը անսակիսելին վանեցուցած է բա-
րի ու խոհուն դէմքը տասուածարիալ հավատացեալին։ Տաճարին
մէջ խորհրդաւոր լռութիւն ու համատարած վերացում...։*

*Հայրապետական ապխոկ ասկեթել քօղով ծածկեցին օծեա-
լին գլուխը, աջ կողմը կատկին կանքեալ և բազմախաչ նրկա-
րակիրա նափորա մը գրին անոր ուսերուն։ կանգնեցաւ վեհա-*

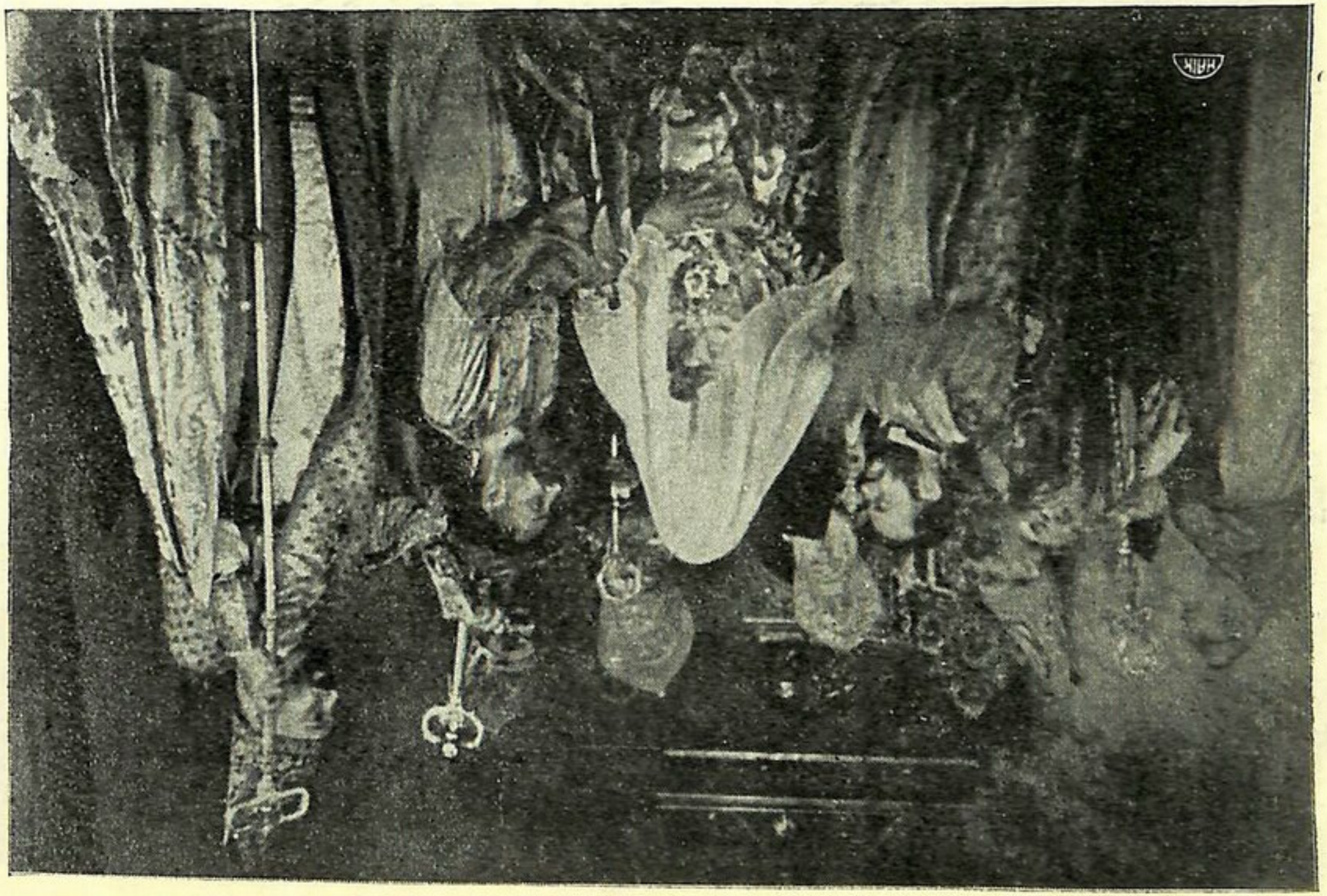

Հայրապետ Գրիգորի Ղաֆլեան

փառը, իր ձեռքը առին «լուսաւորիչ» կոչուած Հայրապետական գաւազանը ու այսպէսով ան հռչակուած եղաւ Գեորգ Զ. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց։ Այնուհետեւ կանոնական գրքի և Աւետարանի ընթերցումէն ետք նորապսակ հայրապետը չարունակեց պատարագը։

Սպասարկող վարդապետներ ձայնեցին, «ողջոյն տուէ միմեանց». զգեստաւորուած եպիսկոպոսներ համբուրեցին հայրապետին Աջն ու գագաթը, առին ողջոյնը՝ անգրանիկ օրհնէնքը սրբութեան համբոյրով և զայն փոխանցեցին իրարու։ Այնուհետեւ օծեալը բավանդակ արարողութեան ընթացքին մնաց աջօղակ դէմքով։

Սրբազան պատարագը որ սկիզբէն մինչեւ վերջ չարժանըկարի կ'առնուէր, չարունակուեցաւ նոյն արտագրաւ երգեցողութեամբ և վեհութեամբ։ Յաւարտին՝ վեհափառ հայրապետը նոյն թափօրով առաջնորդուեցաւ վեհարան, զանգակներու զօղանջին, զպիրներու մեղեդիներուն և ժողովուրդի անզուսպ ոգեւորութեան մէջ։ Ամէնուն եռանդագին ծափող ձեռքերը իրեն է որ կ'ուղղուէին չեչուած սիրոյ և պաշտամունքի զգացումով։ Պատգամաւորներ՝ ասճարէն մինչեւ վեհարան՝ ճամբու երկայնքին՝ շղթայ կազմած են։ Հաւատացեալներ իրենց ուրախութիւնէն արբշիռ՝ կը ճգքին շղթան, կը ծնրադրին նորապսակ Հայրապետին առջեւ ու կը համբուրեն անոր զգեստները։ Մինչ վեհը չգիտափառ՝ այդ բարեպաշտներու դլխատակ դէմքերու առջեւէն յամրընթաց կ'անցնի ու կը բաշխէ իր օրհնութիւնները ամէնուն։ Հայց. Եկեղեցիէն ճառագայթող այս հաւատքը, նոյնինքն հայ ժողովուրդի յաւերժական ոգին է։

Ծագկեայ դահլիճին մէջ եկեղեցականներ երգեցին «Այսօր հաճաճայապես ճեմարիս» շարականը։ Վեհափառ Տէրը դահլիճի ճակտին բարձրացած բազմեցաւ։ Եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, քահանաներ, բարձրաստիճան հիւրեր և բոլոր պատգամաւորներ անպատուէմ ուրախութեամբ համակուած՝ պատկառազդու լռութեան մէջ ծնրադնոց մօտեցան ի համբոյր նորապսակ վեհի Ս. Աջին։ Սրտագրաւ էր տեսարանը... բոլորանուէր հաւատարմութեան ոգի մը կը լեցնէր ամէն սրտերը... ո՛չ մէկ բառ, ո՛չ մէկ ուղերձ։ Խորհրդաւոր, լուին ու պերճ տեսարանը ինքնին կը խօսէր...։

Ջէնթրպըրնի ծերունազարդ աւագերէցը՝ Տօքթ. Հիւլըթ

Ն. Ս. Օծութիւն Գեորգ Զ. Ճարապաակ հայրապետը՝ վերջին Աւետարանը կը կարդայ

Ճոնսըն, որ բոլոր արարողութեանց ներկայ էր ինքն ալ ծնրադնաց մօտեցաւ վեհափառ հայրապետին Աչը համբուրելու։ Վեհը՝ իմ միջոցաւ յայտնեց իրեն որ առքի կանգնի. բայց անգլիքան բարձրաստիճան եկեղեցականը նախընտրեց՝ ծնրադիր մնալ ի համբոյր Օծեալի ոչին. ու այդպէս ալ ըրաւ։ Երբ առքի կանգնեցաւ՝ Գէորգ կաթողիկոս համբուրեց զայն իր ճակատէն։ Աւարտեցաւ՝ ի տես եկեղեցականներու, պատգամաւորներու և մեծ հիւրերու երկիւղած ու յարգալից ծնրադրութեան և անոնց հոգեկան խոր խաչատնքին՝ մեղմաձայն ըսաւ ականջս իվար.
«Արդեօք այս ժողովուրդը այսքան պիտի հրհուէ՞ր եթէ աշխարհական բազաւորի մը բազդրութիւնը տեսած ըլլար»։

Այլ պահուն ինձ այնպէս թուեցաւ թէ մեր ազգի բովանդակ պատմութիւնը խտացած էր այդ խօսքին մէջ։

ԱՅՑ ՍԵՒԱՆԱՅ ԿՂԶԻՒՆ

Օրերէ իվեր եկեղեցական և աշխարհական պատգամաւորներս՝ անհամբեր կը սպասէինք այն բարեբախտ առիթին որով պիտի կարենայինք այցի երթալ Սեւան։ Գեղամայ ծովն ու կղզին հայ անցեալին իրենց թանկագին յուշերով և բնական սխրալի տեսարաններով որքա՜ն յանկուցիչ ուրուապատկեր մը կազմեր էին մեր մտքին մէջ։

Սեւան անունը բոլոր պատգամաւորներէն չարունակ կը յեղյեղուէր. ա՛յնքան մեծ էր տենչանքը բոլորիս մէջ այդ անունին պատասխանող վայրերը մեր աչքերով տեսնելու, ա՛յնքան հետաքրքիր էինք անոնցմով որ այդ բառը իսկ կարծես պաշտելութեան մը առարկան էր հիմա մեր մէջ։

Ու կատարուեցաւ ամէնուս բաղձանքը։ 28 Յունիս 1945, Ազգային-Եկեղեցական համագումարի պատգամաւորներուն հետ Սեւան գացինք այցի։ պայծառ՝ արեւոտ օր մըն էր. բնութիւնը վառ կեանքով կ'եռար։ Օդին զովութիւնն ու թարմութիւնը կ'ոգեցնէին մեր աչխոյժն ու եռանդը։

Մեր ինքնաշարժները հիմա կ'անցնին Երեւանի ասֆալտ լայն փողոցներու մէջէն եզերուած վարդագոյն մարմարէ եւ տուֆէ նորակառոյց չէնքերով։ Ահա կը բռնենք Սեւան տանող ճանապարհը որ Երեւանէն դէպի Քանաքեռ սարին և անոր լանջքի նորաոռնկ անտառի սոսրոտով կ'երկարի։ Երեւանը փոշիէն և քամիներէն վերծ պահելու համար յատկապէս անկուած է այս անտառը։ Որքան կը բարձրանանք, հորիզոնը ա՛յնքան աւելի կը լայննայ և տեսարանները կ'ընդարձակին։ Արարատեան դաշտը հետզհետէ աւելի և աւելի կը բանայ մեր աչքերուն առջև իր երփնագեղ ճոխութիւնը։ Արարատի գագաթին հզօր և երկնամուխ սպիտակ զանգուածը մեր ետին է, բայց անընդմէջ՝ մեզմէ։ Երբեմն իրեն կը նայինք վայելելու իր վեհափառ չքեղանքը։

Կանգ կ՚առնենք Քանաքեռ. այս անգամ պիտի չայցելենք Հրեշտակապետին, այլ վաքր անշուք ծննդեան տեսակը Նաչատուր Աբովեան մեծանուն բանաստեղծին։ Քարքարուտ, փոշոտ նեղ ճամբէ մը կ՚անցնինք ու տնա քերթողին մանկութեան հիւղակին առջեւն ենք. ներս կը մտնենք իրրեւ ուխտաւորներ մը։ Տնակը, որ երկու խուցէ կը բաղկանայ, այժմ թանգարանի վերածուած է։ Աբովեանի նամականիներն ու ձեռագիրները, ինչպէս նաեւ իր կեանքի պահպան հանգրուաններն ու դրացիները ցուցնող պատկերներ ապակեպատրանքներու մէջ ի տես դրուած են։ Մօտ տասնէն այս տան բակին մէջ «Վէրք Հայաստանի»ն հեղինակին արձանը պիտի կանգնուի, որուն պատուանդանը պատրաստ է արդէն։

Աբովեանի սերունդէն չատեր կը բնակին Քանաքեռի մէջ։ Տեսայ իր թոռը, հօթանասունը անց պզլուկ բարեպաշտ պառաւը մը, երկիւղածութեամբ համբուրեցի իր ձեռքը իրր մեծ մօրս։ Պառաւանդն «Հոգւոց» մը արձականեցինք. ծերունին աչքերը ուրախութենէն արտասուեցին։ «Շատ չնորհակալ եմ ձեր այցին և մանաւանդ աղօթքին համար» ըսաւ ան՝ խորապէս զգացուած ու ջերմ մաղթանքներ ըրաւ. «Ինչ պիտի յիշեմ իմ աղօթքներուս մէջ...»։

Տան գութիէն կը նայինք անսահման համայնապատկերին։ Արարատեան դաշտն ու Մասիսը իրենց բովանդակ հմայքով մեր առջեւն են։ Երեւանը՝ մեր բարձունքի տարածին՝ չէն ու շքեղ տարածուած է իր չրջակայ նորակերտ աւաններով, ու ախորժար միտքս կու գան մեծ քերթողին մարգարէաշունչ «Վաղուան երգ»-ին տողերը.—

Էն ի՞նչ շուշչ կրլի, որ ես ճոր հոգիս
Փրչի, վեր կացնի էնից մեր ազգիս.
Էն ի՞նչ ձեռ կրլի, որ մեր աչխարհիս
Էլ ես սիրտ տայ ու կանգնացնի կրկիս։

Ա՛խ ես էն ձեռից կեանիս ղուրպան կ՚անիմ,
Էն կոխած հողից երեսս կը էսեմ,
Ապրեմ՝ իմ արիւնս ճրաճ մատաղ կ՚անիմ,
Մեռնեմ՝ հողիցն էլ սիրտ ճրաճ կ՚օրհնեմ։

Սրտի զեղումով հրաժեչտ կ՚առնենք ուխտաւորեալ հիւղակէն, ուր պահ մը հայրենաչունչ բանաստեղծին ներկայութիւնը ընդուներ էինք մեր հոգիներուն մէջ։

Մեր ինքնաշարժները նորէն կը սուրան. ճանապարհի երկու կողմի վրայ փռուած են ընդարձակ այգիներ և ծխրանի ու դեղձի մրգատաններ։

կը հասնինք Սուխոյ-Ֆանտան — ցամաք աղբիւր — կոչուած հայաբնակ գիւղը։ Հոս պահ մը կանգ կ'առնենք։ Անցեալին՝ Մալականներ կը բնակէին Սուխոյ-Ֆանտանի մէջ. անոնք Ռուս Օրթոտոքս Եկեղեցւոյ մէջ աղանդ մը կը կազմեն. իրենց հետեւորդները ցրուած են Ռուսաստանի զանազան կողմերը։

կը շարունակենք մեր ճանապարհը. կ'անցնինք Ելսուէն։ Զախ կողմերնիս ձորի մէջ Սոլակ գիւղն է կանանչութեան մէջ թաղուած. նշանաւոր է իր խնձորներով. անոնցմէ մէկ հատը կրնայ կէս քիլօ կշռել։ Այս գիւղին մօտ կը գտնուի Բջնի հին բերդաքաղաքը, որ ԺԱ. դարէն սկսեալ եպիսկոպոսանիստ աթոռ եղաւ. հոս 1037-ին Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոս բանտարկուեցաւ Հայոց Յովհաննէս Սմբատ Թագաւորի կողմէ։

Մեր երրորդ կայանը եղաւ Ախտա, հացահատիկներու և անասնապահութեան նշանաւոր շրջան մը։ Ախտայէն կը թեքինք ձախ՝ դէպի Ծաղկաձոր Արայի լերան ուղղութեամբ, մինչ գլխաւոր ճամբան կը շարունակէ դէպի Սեւան։

Ծաղկաձոր Արարատեան նահանգի հին վարժնուհեաց գաւառին մէջ կը գտնուի։ Հոս կը մտնենք վայրի բնութեան մը ուժեղօրէն գեղեցիկ տեսարաններու մէջ։ Հոսուն ջրեր, մշտադալար անտառներ ու սարեր, պղտիլից այգիներ, կանուչ դաշտեր պէսպիսի ծաղիկներով և խոտերով լի, ինչպէս նաեւ մաքուր ու կազդուրիչ օդը մոռցնել կու տան մեզ մեր ճամբորդութեան խոնջէնքը։

Հետուն՝ մեր ձախին Մայրավանք գիւղն է, ուր հռմանուն տաճարը կը կոթողանայ. աջին՝ արեւելքէն արեւմուտք կը հոսի Հրազդան կամ Զանգու գետը, ակիզբ առնելով Գեղամայ ծովէն և Աբասաձորէն։ Երկու ճիւղերը իրար կը միանան Ինդամալ գիւղի մօտ։ Գետին զուլալ ջուրերուն քով ուչխարներու հօտեր՝ օրօրան ոտքէ՝ մոկաղած են։

Հիանալի տեսարանից է Ծաղկաձորը. այժմ ան մասնաւորապար մանուկներու օդափոխութեան վայր սահմանուած է։ կը թուի թէ այս տեղի բազմերանգ և անուշաբոյր ծաղիկներուն պատճառաւ է որ սոյն գաւառը Ծաղկուճ կոչուած է։

կանգ առինք կնչտուոյք գիւղը, հետաքրքիրներու բազմու-

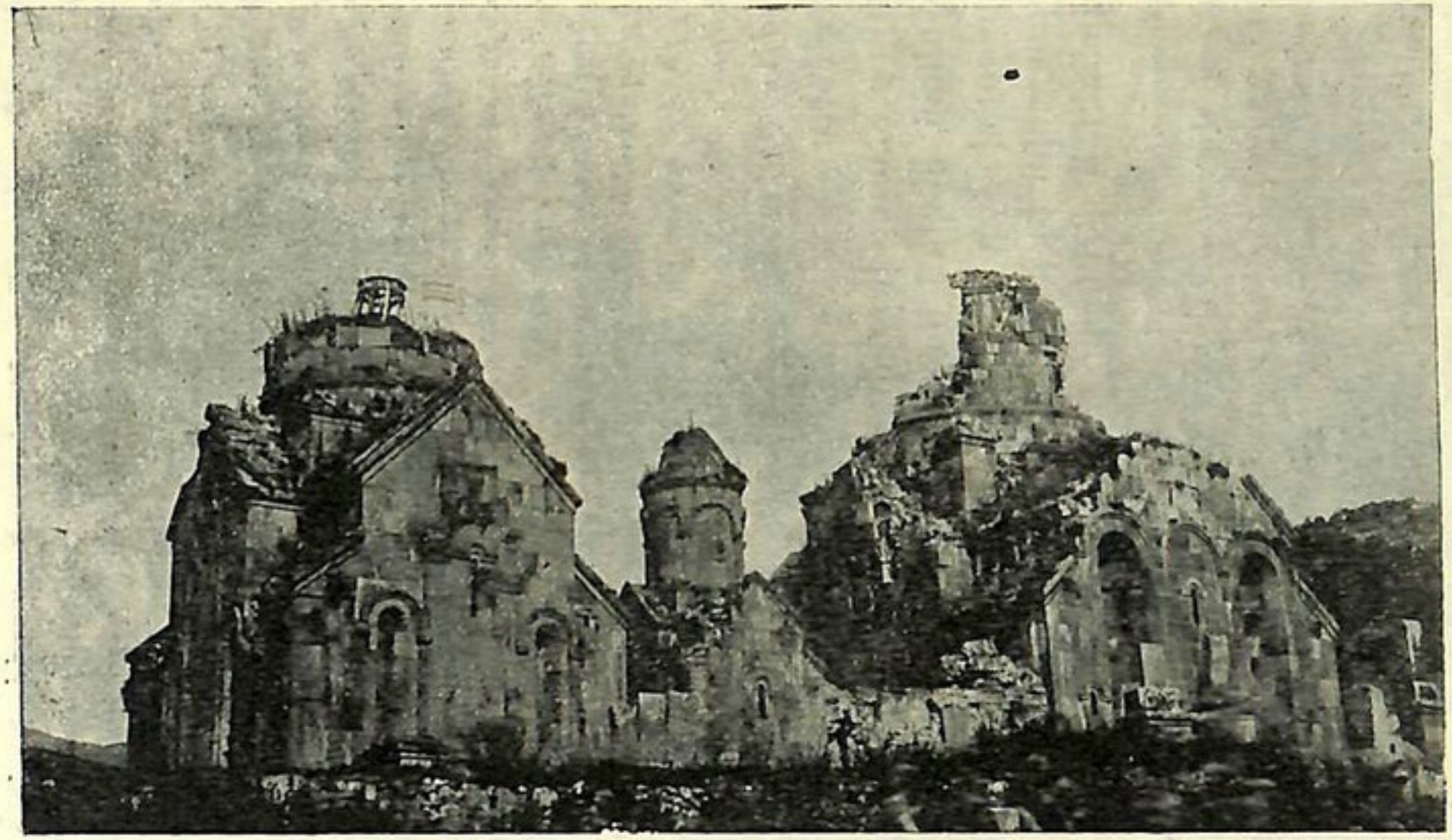

Կեչառոյքի եկեղեցիներուն ընդհանուր տեսարանը

թիւն մը, մասնաւորապար մանուկներէ բազկացած՝ չըվստահեց մեզ։ Նախ տարօրինակ արարածներ թուեցանք իրենց, բայց չուտով ընտելացանք իրարու։ Հազիւ ութ տարեկան խարտիշահեր կարմրայտ տղու մը վիզէն կախուած գաղտնիք խաչ մը նըշմարեցի. մօտեցայ անոր, տուի իրեն քիչ մը շաքարեղէն և ժըպտելով ըսի.

— Ինչ աղուոր խաչ կախած ես վիզդ։ Փաքրիկը յանկարծ այլայլուեցաւ ու կորսուեցաւ ամբոխին մէջ։ Պահ մը ետք երբ նորէն գինք տեսայ, խաչը չէր կրծր իր վզին։ Զկրցայ եղելութեան իսկութեանը թափանցել։

կեչառայք նշանաւոր է իր հնադարեան եկեղեցիներով։ Պըռոշեանց տոհմի հնագոյն հոգեւոր կեդրոնն էր ան։ Ժամանակ մը պահլաւաւնիներու սեպհականութիւնը եղաւ և Բջնիի եպիսկոպոսութեան երկրորդ գլխաւոր կեդրոնը։ Վազեմի տաճարներէն կանգուն կամ կիսակործան մնացորդները կեչառայքի անցեալի փառքը կը պատմեն։ Ամենէն հոյակապ եկեղեցին Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչն է. դուրսէն և ներսէն զարդարուած բազմաթիւ քանդակներով։ Գրիգոր Մագիստրոս կառուցանել տուած է այս տաճարը ԺԱ. դարու սկիզբը՝ 1003ին. կը կրէ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«ՆՁՐ Ք. Հայոց ի թագաւորութեան Գագկայ եւ ի հայրապետութեան Տեառն Սարգսի ես Գրիգոր Մագիստրոս որդի Հասանայ շինեցի զեկեղեցիս ինձ ի բարեխաւսութիւն եւ իմ պատրոնին եւ իմ որդեացըն. որ ընթեռնոյր գիս յաղաւթս յիշեցէք ի Քրիստոս, աղաչեմ»:

Մեր տաճարին քով կան նաեւ կիսաւերակ գեղակերտ կառուցուածքով վտանգաշէն կամարիկներ, զոր մօտ Ս. Նշան մատուռը ԺԱ. դարու կէսին չինուած։ Առնցմէ դէպի արեւմուտք տանող ճամբան վրայ Ս. Յարութեան փոքրիկ եկեղեցին է, կառուցուած 1220ին, արձանագրութիւնը հետեւեալն է.

«Թիւ ՈԿԹ. շինեցաւ Սուրբ Յարութիւնս առ ի յիշատակ համաւրէն ննջեցելոց ի Քրիստոս եւ ծնողաց իւրոց Հասանայ եւ Ղուզմանայ եւ զաւակաց... եւ արձան աւրհնութեան սիրոյն որ առ Աստուած եւ առ սուրբս նորա. ամէն»:

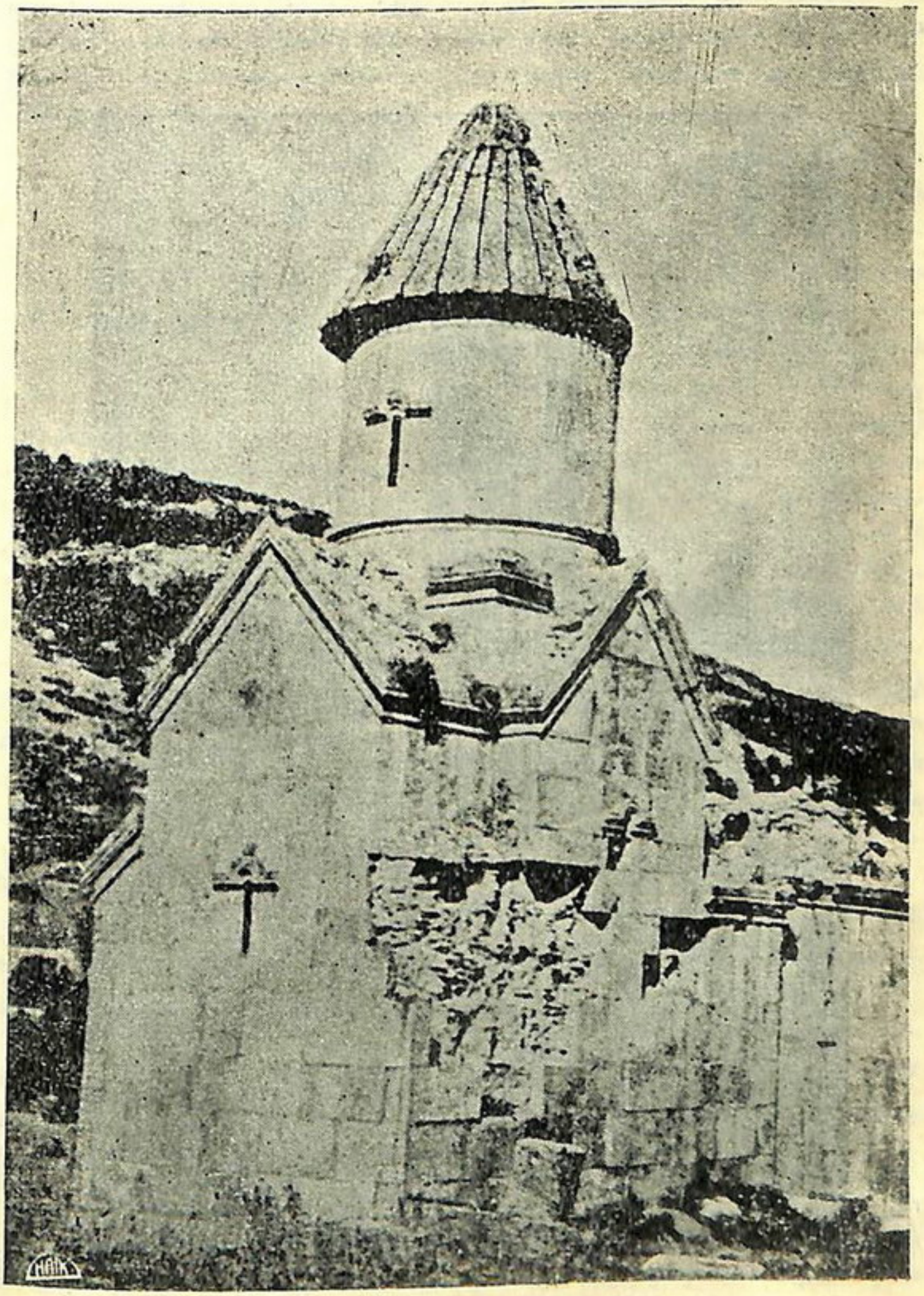

Ս. Յարութիւն եկեղեցի

Ճարտարապետական այս կառուցուած քնելէն զատ, ուերակներու միացարդներ ալ կան, որոնք ցոյց կու տան թէ հին ատեն այս մնուատանը մատուռ մը ալ ունեցած է։

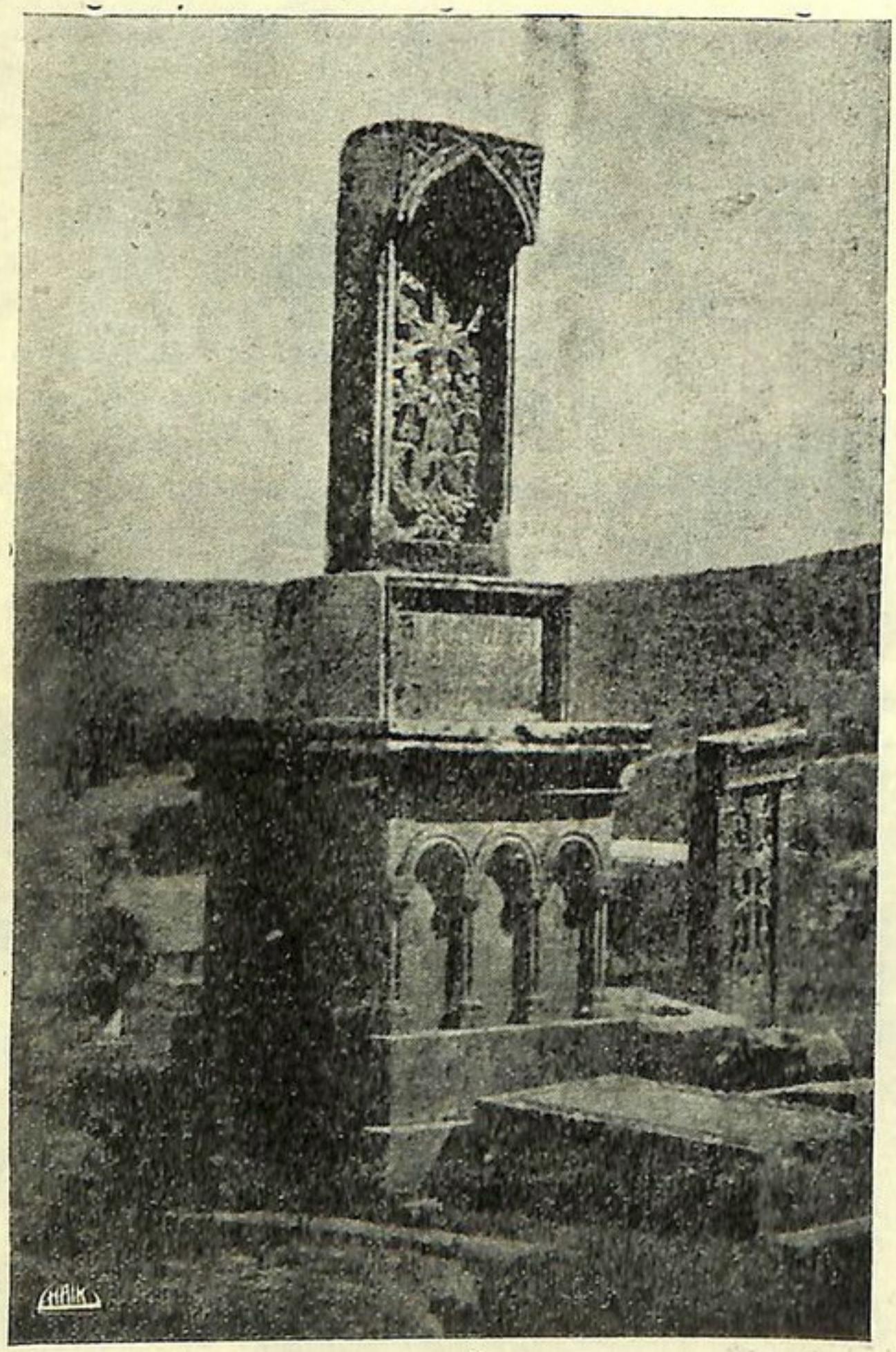

Վեցիկ վարդապետի մահարձանը

եկեղեցիներու չուրջ շատ դամբարաններ կը գտնուին. այցելուին ուշադրութիւնը անմիջապէս կը գրաւուի վեցիկ վարդապետի մահարձանով։ Այս կոթողը կը բաղկանայ քառակուսի սեղանաձեւ պատուանդանէ մը, որուն վրայ բարձրացած է խաչվէմ մը սա արձանագրութեամբ. «Վեցիկ վարդապետս յաղաւթս յիշեսջիք ի Քրիստոս աղաչեմք»։

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին հայ ճարտարապետութեան ուսանդական տիպի վրայ կառուցուած չէնք մըն է. գաւիթը բուն տաճարէն բաժնուած է և միայն մէկ անցք ունի։ Այսպիսի կառուցուածքով եկեղեցի մը Հայաստանէն դուրս միայն մէկ հատի հանդիպած եմ — Երուսաղէմի «Ս. Հրեշտակապետաց»ին։ Տաճարին դուռը կղպուած էր դժբախտաբար. գիւղացիներ չկրցան բանալին գտնել, որովհետեւ անոր պատասխանատու անձը այդ օր բացակայ էր գիւղէն։ Դուռը խարխլած ըլլալով՝ մտածեցի ներքեւի տախտակներէն մին դուրս քաշել և սողոսկելով ներս մտնել։ Բայց դրան վրայի արձանագրութիւնը կը յայտարարէր թէ չէնքը պետական հսկողութեան տակ է և արգիլուած է ոեւէ բան փրցնել։ Անասատեցի օրէնքը գեղակերտ տաճարը ներսէն տեսնելու բուռն փափաքս զոհացնելու համար։ կաթողիկէն սիւնազարդ էր, գմբէթը կործանուած, խորանը կիսաւերակ։ Այս վիճակին մէջ իսկ յոյժ ապշեցուցիչ էր ան։ Համբուրեցի բեմը. յուզուած դուրս ելայ սրբավայրէն։ Երբ գիւղացիներէն մին կը ջանար գամով վերատին ամրացնել տախտակը, երեւանէն մեզ ընկերացողներէն մին դիտել տուաւ որ գուցէ այս արարքս գիւղացիներուն տհաճ թուէր. անոնցմէ մին իսկոյն պատասխանեց.

— Այդ օրէնքը քաղաքացիներու համար է. հեռու երկիրներէ եկող ուխտաւորի մը ներելի է այդչափ օրինազանցութիւն։

Արդէն ժամանակն էր որ անմիջապէս մեկնէինք Սեւան։ Վերադրաւեցինք մեր տեղերը ինքնաշարժներուն մէջ և նոյն ճամբով վերադարձանք Ախտա. հոս հասնելէն ետք բռնեցինք գեղամայ ծովուն ուղղութիւնը։

Կ'անցնինք դալար արտերու մէջէն, ուր բազմերանգ ծաղիկներ նաչխուն գորգեր կազմած են, մերթ սիւքի մը չունչին տակ ապրշումի վէտվիտում մը կ'ունենան, կարծես եղեմական չունչ մը կը ծաւալի մեր անցած տեղերէն...

Այս վայրկեան մէջ նշանաւոր է Մաւոյ կոչուած ծոպիկը։ Մեր անցքին վրայ փոքր ազանիք ու ազջիկներ անոնցմէ փունջներ կազմած կը նուիրեն մեզ։ Փոխարէնն մենք ալ անոնց կուտանք Ամերիկայէն մեր բերած չաքարեղէններէն։

Ձենք խօսիր. դիւթուած կը դիտենք Գեղարքունեաց գաւառի սխրալի տեսարանները. բայց հիմա հեռագնաց բերթս ալ անհամբեր ենք. վայրկեան մը առաջ կ'ուզենք տեսնել Սեւանը. մեր աչքերը միշտ հեռուներն են։ Սրտերը կը սկսին արագել...։

կը հարցնենք մեզ ընկերացողներուն.

—Ո՞ւր է Սեւանը։

—Ե՞րբ պիտի հասնինք։

—Դեռ շատ ճանապարհ կա՞յ։

Բոլոր հարցումներուն անոնք միայն մէկ պատասխան ունին՝ «էս բոպէիս»։

Երբ մեքենավարին նորէն ձայնեցի թէ ե՞րբ պիտի հասնինք, այս անգամ ձանիկ Զաքըր Պէյ կանխեց զայն ըսելով. «Հէնց էս բոպէիս»։ Բոլոր ճանապարհորդներ կուշտ ու կուռ խնդացին։ Դեռ ծիծաղը մեր շրթունքներուն վրայ՝ մեզմէ մէկը յանկարծ բացագանչեց.

—Սեւա՜նը... Սեւա՜նը, ու մտաւ ցոյց տուաւ կապոյտ ատրճանակի մը պիտակի մարգարիտներէն անդին, բարակ մէջի չզարչով մը միացած լուրթ երկնքին։ Մեր դլուխները ինքնաշարժի լուսամուտներէն դուրս երկնցուցած կը նայինք կապոյտնոյշ լճին, որ չուռաով կը լայննայ ու կը մեծնայ մեր նայուածքին առջև։ Անսահման է մեր ուրախութիւնը։

Այն ներշնչող ապուշութիւնը, զոր առաջին անգամ ունեցայ երբ Սեւանը տեսայ իր վհատչուք խաղաղութեան և ծուի քաղցրութեան մէջ, պիտի մնայ ու ծխայ մէջս ընդմիշտ։ Ո՛չ դրախտապիղ Եսենինին իր «հայկի» լճակով, ո՛չ Մինէսոթա նահանդի և ո՛չ ալ Քանատայի «Բիւր» լիճերը այնքան դիւթած են պիտ արքան Սեւանը։

Ելեոնսկա — այժմ Սեւան — դիւղին մէջէն անցնելով կանգ կ'առնենք լճափին վրայ. չպէնուսակ մը որ Միկոյեանի անունը կը կրէ, պատրաստ է արդէն մեզ կղզին տանելու։

կը բարձրանանք անոր կամրջակին վրայ։ Մեր դիմաց՝ իրկուս մղոն հեռաւորութեամբ կը սեւնայ Սեւանայ կղզին՝ համանուն հրէական վանքով։ Ձախին Ցամաքաբերդի միջոցով ճա-

նոպարտը կը տանի Դիլիջան, իսկ ալ կողմի ուղին կ՚առաջնորդէ Նոր Բայազիտ:

Ակնախտիպ հայելի մըն է Գեղամայ Ծովը, որ կ՚երկարի, կը պարզուի, կը տարածուի հանդարտ ու մխայողող: Ո՛չ մէկ ծալք կամ կնճիռ իր մանուշակ դէմքին. յուլօրէն ինկած ափին՝ քնքշութեամբ կը սիրէ ուռպեզրին իր լոյծ փոյթոյանքը:

Մեր չեզնուածակը կզգին ուղղութիւնը բռնած է արդէն ու հանդարտ կը տանի վէմվիտոյ ջուրերուն վրայ: Հորիզոնին անօսր մէգին մէջէն կը տեսնուի Սեւզուռնի լեռնաշղթան: Ձերմակ ամպի ծուէններ կը քերեն իր գագաթները ու կ՚անցնին հեզաստան: Մեր ձախին՝ ցամաքայրեր մը երկարած է ծովուն մէջ սիրուն թերակղզի մը ձեւացնելով: կը նաւենք ցամաքերկրի քովէն. հասիլ սկիզբը կ՚առնէ Զանգու գետի տիւնդրնկերէն մին. ուրուն մօտ կը գտնուի այն մեծ Ջրանցքը, զոր կատարեցնել տուած է Հոյոտոսնի կառավարութիւնը և որ Ջուր՝կը մատակարարէ Բանտքեռի Ջրանկատակարարութեանին:

Կեչառոյք, վասակաշեն կաթողիկեի արեւմտեան դրան արձանագրութիւնը

Որքան կը մօտենանք կղզիին և որքան ան կը մեծնայ մեր աչքերուն, ա՛նքան կը զգեցկանայ։ Երկու ափամերձներ անոր բարձունքը պատռտանգան ըրած՝ կը հակին չարունակ մեռնելիքան մէջ։ Հասած ենք նաւամատոյց. որտորանքով դուրս կը ցատ-

ՍԵՒԱՆ

կենք ու կը սկսինք անյապօրէն հետազօտել մեր շրջապատը։ Մենաստանի ախտաւորներու նախկին յարկաբաժինները խարխուլ վիճակի մէջ են։ Հարթավայրին կեդրոնը Լճնինի և Ստալինի արձանները կը կանգնին։ կղզիին հարաւ-արեւելեան կողմը՝ հրա-կայ ժայռերու կատարներուն վրայ՝ լճափին մօտ՝ նորակառոյց ճերմակ շէնքը՝ Գրողներու Հանգստեան Տունն է։ Ամառուան տօթին հոս կու գան անոնք կազդուրուելու և աշխատելու։ Ինձ կը թուի թէ հայրենիքի խորհուրդներն ու սիրողները Սեւանի շու-րերու քնքշութեան մէջ ունեցած են իրենց վանքատունէ երազները։

կը բարձրանանք բլուրին գագաթը մանուածապատ և նեղ արահետներէ. ասկէ տեսարանը աւելի կ՚ընդարձակուի և հրա-պուրիչ կը դառնայ։ Լճին չափիւղայ ջրերէն անդին, մեր դի-

մաց, յուրքի տրօտատեղիներ փուռած են. գալարիքը կը ծաւալի, կը բարձրանայ մինչև բլուրներուն կատարները։ Իսկ մեր հոգին, ցամաք չ'երևիր։ Սեւանի կապոյտը կ'երթայ գոնել հորիզոնին վրայ երկնքի կապոյտը։ Ծովակին մէջ մակոյկ մը մեղմիկ ու հանդարտ ջուրը կ'ակօսէ փրփուրէ շղարշ մը իր հետին ձգելով ու կը դիմէ դէպի ցամաքամերդ։ Կղզիի լճափին՝ մահուկներ կը ցատկռտեն, կը լողան։ Որքա՜ն երջանիկ են իրենց զբօսանքին մէջ։ Սեւանի բլրակի կողերուն վրայ, երկու հովիտները, իրենց հօտը կ'արածեն. անոնցմէ մին արինգ մը ունի, ուրկէ մեղմ մեղեդի մը մեզի կու գայ։ Թուչնիկներ՝ անհանդարտ տատնաներով՝ միամիտ երգ մը կատարին՝ կ'ատատանի կանաչ թատուներու մէջ։ Գեղամայ ծովուն ու կղզիին վրայ յաւիտենական անդորր մը կ'իշխէ...։ Որքան պիտի ուզէի մնալ հոն՝ Սեւանի այդ համայքին ներքև...։

Բլուրի գագաթին վրայ դեռ կանգուն կը մնայ Ս. Առաքելոց Եկեղեցին, կառուցուած 874 թուին՝ Աշոտ Ա. Թագաւորի դուստր Սիւնեաց Տիկին Մարիամի կողմէ։ Տաճարին հիւսիսային կողմը նեղ լուսամուտ մը կայ, ուրկէ կ'ըսուի թէ իշխանուհին ժամերգութեան կ'ունկնդրէր։ Նո՛յն տիկնոջ կողմէ նո՛յն թուականին հարթավայրին վրայ կառուցուած Ս. Աստուածածին Եկեղեցին քանդուած է վերջին տարիներու ընթացքին։ Առաքելոցի արեւմտեան կողմը դեռ հաստատ կը մնայ Ս. Սահականոս անսիւն գմբեթաւոր եկեղեցին, որ ըստ աւանդութեան կը կոչուի նաև Ս. կարապետ։ Սոյն տաճարի հիւսիսային մասին վրայ Ս. Յարութիւն եկեղեցւոյ փլատակները կ'երեւին։ կը պատմուի թէ երբ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ այս մենաստանը կը կառուցանէր «այս է վանս» ըսած ըլլայ, այսինքն այս վայրը վանատեղիի յարմար է, և այդ խօսքը հետզհետէ աղաւաղուելով եղած է Սեւան։

Եկեղեցական և աշխարհական այցելուներս մտանք Ս. Առաքելոց եկեղեցին մեր ուխտը կատարելու։ Տաճարի ներքնամասին աւերակ և լքուն վիճակը վշտով համակեց բոլորս ալ։

Յուզուած ենք... Տաճարի մթնշաղին մէջ բոլորին դէմքերը աւելի տխրամած կ'երեւին։ Միաբերան կ'երգենք «Էջմիածին ի Հօրէ», «Ուրախ լեր սուրբ եկեղեցի» շարականները և «Տէր ողորմեա»ն։ Հոգիս կը ճմլուի կսկծագին. ու երբ վերջին երգին տխուր ոլորակը կը բարձրանայ յուզուած շրթներէ, արցունքը կը հոսի աչքերէս։

Վիրաւո՛ր, լքուա՛ծ մինոտաւրն. դո՛ւն որ պարիսպ չարուեցաւ մշանջենական հակամիջ մէջ կեցար հառաւտ ու անվհատ, պիտի մնաս չարուեցած իբրև պերապոյն յարատեւութեան կենդանի ոգիին ու անմեռ հաւատքին։

* * *

Ուխտաւորներս կղզիին վրայ կը չրջապտյինք. մեզմէ ոմանք ծաղիկներ կը քաղէին փունջեր կազմելու. ամանք կը լուանկարէին սիրուն տեսարաններ. Տկն. Սաթենիկ Զաքըր՝ վրձինը ձեռքին՝ պատուոյ վրայ կը տեսնէ հանդիսակաց տարերը, ծովակն ու տաճարներուն կոթողիկէները։ Մեր մէջէն տարիքոտներ՝ խանդած ճամբորդութենէն և կղզիին վերելքէն՝ կ'ընկողմանին գալարիքի վրայ ու ոմա կը սկսի տնուշ խօսակցութեան մը թելը։ Յամառքարերդէն ձերունի մը կը հիւսէ սիրուն պատմութեան մը, զոր Ալիշան ալ յիշած է իր «Սիսական»ին մէջ.

«Օր մը, կ'ըսէ ան, այլազգի ոստոտակներ ծպտուած մտեր են կղզին՝ վանքին հարստութիւնը կողոպտելու։ Անոնք մատնուեր արկղներու մէջ ուղղակներ կը դնեն և իբր ապրանք նաւով կղզին կը փոխադրեն։ Երբ դիշերը վրայ կը հասնի, դռներ յարմար առիթի կը սպասեն դուրս գալու և վանքի թանկագին իրերը գողնալու։ Միաբաններէն մին ուշ դիշերին՝ ձայը դիտած ժամանակ՝ անուշկներուն մէջէն խօսակցութիւն մը կը լսէ։ Վանականը կ'իմանայ որ գողերը կը ծրագրեն դուրս գալ։ Առ վրայ հղելութիւնը կը յայտնէ միաբաններուն, որոնք պահապաններու հետ միասին կու գան և մէկիկ մէկիկ արկղերը ձով կը նետեն, Ներսէս Շնորհալիի «Շնորհեա մեզ Տէր» երգին առաջը երգելով. «Եւ զխորհուրդս զոր խորհիք խափանէ Տէր, զի աստուած ընդ մեզ է»։

Կ'աւարտի ձերունիին պատմութիւնը. ու ես իմ կարգին կը մատնեմ մեր հայ թագաւորներու կեանքէն հերոսական դրուագ մը որուն հանդիսավայրը եղած են այս ծովն ու կղզին։

Աշոտ Երկաթ (914—929) Հայաստանի մէջ ծագած խռովութիւններուն և իր գահին դէմ լարուած դաւերուն պատճառաւ՝ հարիւր հայ կարիճներով Սեւան կղզին ապաստանեցաւ։ Արագացիք մեծ պատրաստութեամբ յարձակեցան իր վրայ։ Աշոտ Երկաթ քանի մը նաւ պատրաստել տուաւ և իր քաջածիգ աղեղ-

նաւարներով յեղակարծօրէն յարձակեցաւ Արտը բանակին վրայ և մեծ չփոթութիւն ձգեց անոր մէջ։ Այլազգիներուն մէկ մասը ծովամոյն եղաւ, իսկ մնացեալը փախաւ։ Հայեր հալածեցին փախստականները և աստիկ ջարդ մը առին անոնց։

Կրնայի՞ մոքէս անցնել թէ մանկութեանս Հայոց Պատմութենէն առնված այս դրուագին վայրը պիտի գայի օր մը ես ալ իմ ուխտաւոր մեր քաջերու հերոսական ոգիով ներշնչուելու։

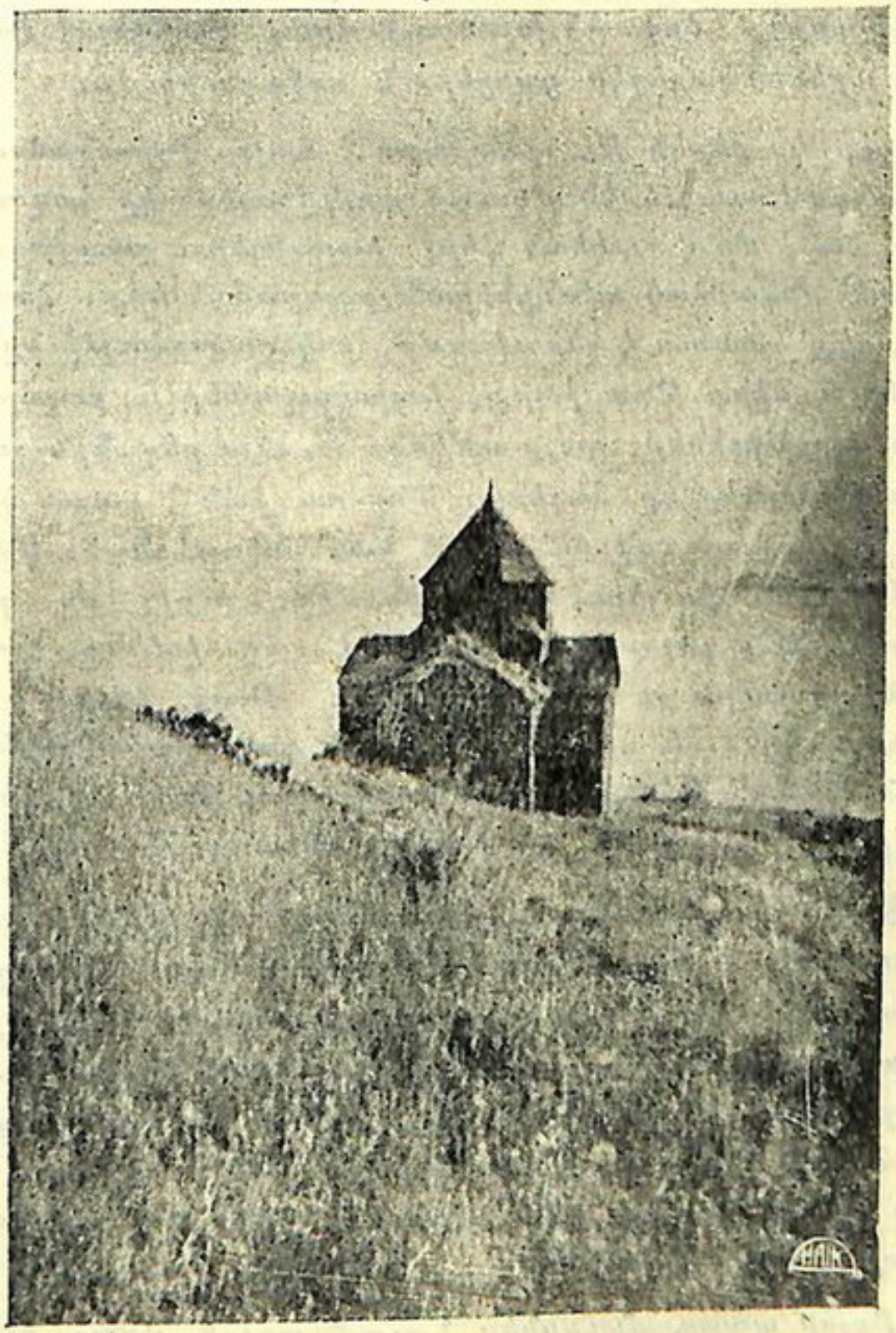

Սեւանայ Սուրբ Առաքելոց եկեղեցին

կը թողում ծերունիները իրենց երկար և ահինքնող խօսակցութեան մէջ ու կ՚իջնեմ վարը՝ ծովափին՝ ուր ուռենիներ և բարտիներ շուք կը ձգեն։ Հոս ճաշի պատրաստութիւն կը տեսնեմ։ Պատգամաւորներուն համար մասնաւոր կարգադրութիւններ եղած են անոնց իշխանաձուկ հրամցնելու։ Մինչ այդ՝ ուխտաւորներէն քանի մը հոգիի հետ ծով կը մտնեմ լողալու։ Հակառակ ամառուան եղանակին պաղ է ջուրը, բայց շատ չանցած մեր մարմինները կը վարժուին անոր, ու ալ հեչտանք ու երանութիւն կու տայ մեզ լճի պաղպաջուն ջուրերուն հետ խաղալը։ Կ՚ընկողմանինք ծովափի խիճերուն վրայ, վայելելով Հայոց աշխարհի արեւին բոցեղէն ցանցերուն ողջագուրումը։

Լուր կը բերեն թէ պատրաստ է ճաշը։ Իշխանաձուկ ուտելու խանդավառութենէն մղուած անմիջապէս կը հագնինք ու արդէն քանի մը վայրկեան վերջ՝ բարտիներու շուքին տակ տարածուած՝ ընդարձակ սփռոցներուն բոլորտիքն ենք։ Հոս՝ ինչպէս ամէնուրեք՝ առատ է կերուխումը, իսկ գուարճութիւնը՝ անչափ։ Մեզ հետ ունինք Պատրիարք, եպիսկոպոսներ և բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ, բայց ամէնքս ալ այս սեղանին շուրջ իբրեւ հաւասարներ կը ճաշենք։ Ի՜նչ լաւ բան է ազատ կերուխումը. մին կայնած, միւսը նստած կամ ընկողմանած։ Մին Սեւանայ լճէն ջուր կը լեցնէ բաժակին մէջ, ուրիշ մը գինի կամ դոնեպագ։ Մենք բոլորս ալ աչխատժով կը խմենք, քանզի մեր հայրենիքի ջուրն ու ըմպելիներն են։ Բայց ինչքա՜ն համեղ է իշխանաձուկը... և որքա՜ն սիրելի է գաղափարակիցներու հետ այս ընկերակցութիւնը, Հայաստանցիներու հետ, Հայաստանի հողին վրայ, Հայաստանի լճի ափին, Սեւանի մէջ. . . . . ։

Երեւանի «ինտուրիստ» հիւրանոցէն մեզ ընկերացողներ լուր կու տան թէ արդէն վերադարձի ժամը հասած է։ Անշուշտ հաճութեամբ չէ որ կ՚ընդունինք իրենց ազդարարութիւնը։ Ինչպէս բաժնուիլ այս խորհուրդի և ներշնչման կղզեակէն...։ Բայց աչխարհի մէջ իմ թափառական դիզերուններէս ետք, նորէն քեզի պիտի գամ, ո՛վ Սեւան, վասնզի այն պատկերը, զոր քեզմէ կը տանիմ հոգիիս մէջ, մշտական քաշողութեամբ օր մը պիտ վերատին քեզի պիտի բերէ։

Բոլոր պատգամաւորներ նաւամատոյցի վրայ են արդէն։ Հրաժեշտ կ՚առնենք անմոռանալի Սեւանէն։ Շոգենաւը կը սկսի մեզմիկ ահիլ վէտվէտ ջուրերուն վրայէն։ Մատոյց կանգնած կա-

մըրջակին՝ վերջին անգամ մըն ալ ակնարկս կը պատցնեմ Գեղամայ Ծովուն ու կղզիին վրայ։ Երեկոյեան անդորրաւէտ պահն է, երկինքը՝ չառագունած, հորիզոնը՝ նարինջի և մանուշակի թոյրերով երիզուած ու ծովը՝ տեղ-տեղ ոսկեդրուագ։ Ալեւոր վանքը՝ իր մենաւոր լքումին և առանձնութեան մէջ պարուրուած արեւին հիր շողերով, լուռ, խրոխտ, կը գմբեթանայ միջոցին մէջ իր երեսունի ծիրանիին իբրեւ ապաւէնով, և ըսել ուզելով։

— Ես յաւերժութեան համար եմ։

ՈՒԽՏԱԳՆԱՑՈՒԹԻՒՆ Ի ԳԵՂԱՐԴ

10 Յունիս 1945ին, երբ Նախիջեւանէն մեզ Հայաստան բերող կառախառնքին մէջն էինք եւ մեր հայրենիքի սահմանը անցած, ու երբ երկնքի կապոյտին մէջ կմխրճուող Արարատի ձիւնապատ գոյդ գագաթները կը դիտէինք հիացիկ, Գարեգին վէնը մեզ իր չուրջը հաւաքած կը խօսէր Հայոց Աչխարհի բնութեան գեղեցկութեանց եւ մ'նաւանդ հնութիւններու մասին, որոնք մեր ժողովուրդի անցեալ փառքը կը պատմեն։ Ամէնքս կախուած էինք իր շրթներէն, վարք չունէինք մ'անգամ չէինք ըներ, որպէսզի բառ մ'իսկ չփախցնէինք երմէ։ Սրբազան հայրապետը մանուկ խանդավառուած չնչոտ մը բառ ալ ուզեց. «Դուք պէտք է տեսնէք մեր Գեղարդը, հայ հաւատքի կոթողը»։

Առաջին անգամ էր որ այդ անունը կը հնչէր մեր ականջներուն։ կարծացեր ու լսեր էինք մեր նշանաւոր վանքերու եւ ճարտարապետական կոթողներու մասին, բայց Գեղարդ անունը անծանօթ էր Հայրենիքէն դուրս ապրողներուս համար։ Հայրապետը նշմարելով մեր անդիտութիւնն ու հետաքրքրութիւնը, բացատրեց մեզ Գեղարդի վանքին դիրքն ու կառուցուածքը և նշեց անոր պատմութենէն քանի մը կարեւոր դիծեր։ Ան Ազատ գետի ամայի հովտին մէջ կը գտնուի՝ շրջապատուած բարձրաբերձ լեռներով։ Միւռոյղ և վիթխարի ժայռերու մէջ փորուած է։ Եկեղեցին կայ է հոն՝ այլազան բազմերանգ անապատներով։ Հոն ապառաժներ, ալօթքի ու ճգնի են հայ վարդապետներ՝ պահպանելու և զարդացնելու համար մեր դպրութիւնը։

Ես որ կը սիրեմ վեհութիւնը բնութեան, մ'նաւանդ կապոյտին մէջ արձանացած ապառի գմբէթով մը, զգուանքայ իր խօսքերէն և մտածեցի որ Գեղարդն է այն վայրը, ուր հոգիս պիտի վայելէ միտիք վեհութիւնը կրօնքին։

Պէտք է ուխտի երթամ Գեղարդ...։

* * *

Ուխտագնացութի՛ւն...։

Մինչ գնացքը կը սուրայ Արարատեան բերրի և կանանչագեղ դաշտի մէջէն, կը դիտեմ «Սլիւոր Հակոն», որ մթնոլորտի փոփոխութիւններուն համաձայն, իր տեսլերեւոյթն ալ կը փոխէ։ Երբեմն ամպեր զանազան կենդանիներու նման՝ կը մակարկին իր սառոյտին վրայ, երբեմն նուրբ չղարչի մը պէս վեր կը բարձրանան ու կը ծածկեն իր գագաթը։ Բայց Մասիսը չուզեր պոռւբատիլ հայրենասրտձիներուս անքթիթ նայուածքէն, կը վանէ մէգը ու կը ժպտի մեզ։

Գեղարդ և Մասիս... այս երկուքին վրայ խոկումը հին յիշատակ մը կ'արթնցնէ ներսս։

Հազիւ ութը տարեկան էի։ Վարդավառի նաւակատիքին մօրեղբայրս կը պատրաստուէր ուխտի երթալ Քէսապի կախուս լերան վրայ գտնուող հինաւուրց վանք մը, որ գիւղացիներէն Պալլում կը կոչուի։ Ինդրեցի իրմէ հետը երթալ։ Մօրեղբայրս՝ բարի մարդ՝ չմերժեց, բայց պայմանաւ որ իր ուղերը երկու չաքաթ արաճէխի։ Սիրով յանձն առի իր պայմանը և կատարեցի ալ մեր ուխտագնացութենէն դարձին։

Մեր վերելքը դէպի Պալլում երկու ժամ տեւեց. երեկոյին հասանք Ուխտաւորին։ Իբր անդայտ մշուշի մը մէջէն դեռ նայուածքիս առջեւ են սեւերակ վանքին բեկորները, ջախջախուած սեղանէն պլպլացող մոմերուն վերջալոյս ցոլքերը, խունկի անուշաբոյր ծուխին ալեծփումը երեկոյեան մթնշաղին մէջ, հեռուս հորիզոնը՝ ուր ծովն և երկնքի կապոյտները կը պտնէին գիրար կարմիր երիզի մը վրայ. արեւմուտքի խաղաղական պերճանքեամբ զարդարուն լեռներն ու ձորերը և ասոնք ամբողջացնող երեկոյեան ժամերգութիւնը գիւղացի դպիրներու մեղեդիով երգուած։

Այդ բոլորով հրճուեր էր, կը յիշէի, մանկական հոգիս։ Առաջին անգամ ըլլալով զգացեր էի մեր աղօթքներուն, չարաբանութիւններուն և խունկին քաղցրութիւնը այդ բարձունքներուն վրայ, որ կը ներշնչակուէր բնութեան խաղաղափառ պերճութեան հետ։ Այդ օրէն իմեր սիրած եմ ես միտիք վեհութիւնը կրօնքին, չաղկապուած անբաժանելիօրէն վայրի՝ բայց վեհ բնութեան մը չքեղանքին հետ։ Ո՛չ մէկ տեղ այնքան աւելի կ'այցուի հոգիս կրօնական խորհրդազգած վերացումէն, որքան

երբ վանական բնութեան ծոցն եմ ուր տաճար մը կայ կանգուն Սրտբչին անուամբ։

Միշտ փնտռեր է հոգիս բնութեան ծոցը հայ մատուռ մը ուր ուխտի եկած ըլլար և վերապրած ազգութեան տարիքին այդ զգացումը։ Բայց ո՞ւր պիտի կրնայի ունեցած ըլլալ այդ վերապրումը։ Հեռաւոր ափերու նորակառոյց հակոյ տաճարներու մէ՞ջ, ուր բաղմամարդ քաղաքներու ժխորը պաշտամունքի նուիրումը կը վանէ պաշտպէնն, եռահարիւրի մը կամ նախարարի մը մէ՞ջ, ուր բնութիւնը այնքա՜ն ամեհի է և պակուցիչ, բայց ոչ նոյն ծոցը պիտի չդտնէի այն հայ մխիթարանքը, ուր ուխտի եկած ըլլային դարերով մեր հայրերը։

Հոգիս ուխտի կը տենչայ պարպուելու համար...։

Էջմիածին, Գայլատնէ, Հռիփսիմէ, Շողակաթ, Օչական ամէնքն ալ պաշտելի և համբուրելի սրբատեղիներ, բայց հոգիս կ՚արտնէ միւսները տառապանքի լեռներու վրայ լռութեան և դիւթական ծոցին մէջ՝ կրօնական այն անուսելի յափշտակութեան ինքզինքը յանձնելու։

Պէտք է ուխտի երթամ Գեղարդ...։

* * *

Բայց «ո՞նց»։

Գեղարդ Երեւանէն քառասուն քիլոմեթր հեռաւորութիւն ունի. փոխադրութեան միջոց անհրաժեշտ է այդ տարածութիւնը կարելու համար։ Սակայն, «Ո՞նց անենք Հայր Սո՛ւրբ Ջան» կը հարցնէ Ս. Էջմիածնի միաբաններէն և պատգամաւորներուն հիւրընկալ Տ. Խորէն վարդապետ։ Հայոստանցի Հայր Սուրբը բարի, պատուական և միշտ ծառայելու պատրաստ եկեղեցական մըն է։ կը բացատրէ ինձ թէ պատերազմէն առաջ անուանդն ու հոգեւոր առաջնորդները Հայաստանի մէջ, երթեւեկութիւնը ազատ և կանոնաւոր, «բայց հայրենական այս մեծ պատերազմի հետեւանքով կացութիւնը փոխուել է»։ Մեծ երկուքէն վերջ եկաւ յաղթութիւնը և պատի՛ւ անոնց, որոնք իրենց անպատմելի զոհողութիւններով և արիւն դնով ձեռք բերին զայն։ Մեր հոգեւորականն հաւատքն է որ մեր երկիրը ապագային ա՛լ աւելի պիտի ծլի ու ծաղկի։

Երեւանէն Գեղարդ ինքնաշարժի ճամբայ չինուած է, բայց հնարաւոր չէ մանաւանդ կառք գտնել և մա՛նաւանդ քարիւղ՝ փո-

խոշրութեան համար։

Հայր Խորէն Գեղարդ ուխտի երթալու բաւն փափաք և անդրդուելի որոշում նկատելով՝ թելադրեց որ վարդավառի ո՛ն՝ Երեւանէն ուրիշ ուխտաւորներու հետ միասին երթայինք հոն, քանի որ ան միաժամանակ ո՛ն էր նաև Գեղարդայ վանքին։

—Բայց «ո՞նց»· այս անգամ ես էի հարցնողը։

—Երբեմն կը քալենք և երբեմն ալ մեր ճամբայէն անցնող բեռնատար ինքնաշարժները կը նստինք։

Գեղարդ երթալ ուզող ուրիշ պատգամաւորներ ալ հաւանեցան այս ծրագրին։ կը մնար վհատիլ Տ· Գէորգ կաթողիկոսին հաղորդել մեր որոշումը և նոյն առեն խնդրել իրմէ որ՝ եթէ ուէ կերպով հնար է՝ դիւրացնել մեր ճամբորդութիւնը։

Այդ պաշտօնը ինձ յանձնուեցաւ։

Գացի էջմիածին։ վհատիլը երբ իմացաւ թէ յանձն առած ինք նոյնիսկ քալելով Գեղարդ երթալ, ժպտելով ըսաւ·

—Անպայման դուն ես հակինակը Գեղարդ ուխտագնացութեան երթալու որոշումին։ Օշական քալելով ուխտի գացիր Տիրան Ս·ի հետ, բայց Գեղարդ չո՛ւտ հեռու է։

Առաքելաշնորհ հայրապետը զգալով այն բոլոր արբանեան ներշնչումները որ Գեղարդայ վանքէն մեր հոգիներուն պիտի գային, խոստացաւ վանքին բեռնատար ինքնաշարժը տրամադրել։ կը մնար քարիւղի կարգադրութիւնը։ վհը հեռաձայն ըրաւ Երեւան կրօնական Դատարանի Նախագահ Սուրէն Ներսէս Յովհաննէսեանին որ պատգամաւորներուն Գեղարդ երթալու համար քարիւղ ճարէ։ կաթողիկոսը՝ ազնուական փափկազգածութեամբ մը՝ կարգադրեց որ կիրակի օրուան Ս· Պատարագը փոխան իրենց մխթանակի մը, ես մատուցանեմ։ Որքան չնորհապարտ էի հոգիս մէջ Նորին Սրբութեան···։

Երբ Երեւան վերադարձայ, Յովհաննէսեանը գայ «Ինաւրիան» պանդոկ իր սենեակին մէջ։ Զիս տեսնելով «Չեզ քարիւղ եմ ճարել» ըսաւ· բայց պայման դրաւ, որ «էջմիածին» ամսագրին մէջ «Մի լաւ յօդուած» գրեմ Հայաստանէն առացած ապաւորութիւններուս մասին։ «Շատ հնչա պայման դրիք» ըսի իրեն· և պատմեցի Պալլուճ ուխտագնացութիւնս, որուն համար երկու չարաթ հօրեղբօրս ուխերը արուծած էի։ Այս պատմութեանս վրայ Յովհաննէսեան լաւ մը խնդաց։ Ես իր ալ խնդրանքը կատարեցի սակայն ուշ, որպէսզի ուէ մէկուն պարտական մնացած չըլլայի։

* * *

7 Յուլիս, 1945 կեսօրէ վերջ էջմիածնի վանքին բեռնատար ինքնաշարժով ուխտի գացինք Գեղարդ։ Մեր խումբը վայելեց չնորհաբեր ընկերակցութիւնը Տ. Գարեգին կաթողիկոսի, որ նաեւ մեքենավարին քով։ Բեռնակառքին առաջի մասի տախտակամածի վրայ իրենց տեղերը գրաւեցին Գարեգին Արքեպս. Տրապիզոնի, նորապսակ Տիրան Եպիսկ. Ներսոյեան և Սիոն Եպիսկ. Մանուկեան, Խորէն և Եղնիկ վարդապետներ, երկու քահանայ հայրեր, սարկաւագ մը, քանի մը միրացուներ, երեք տիկիններ, Գարեգին վ.ինի քոյրը, Երեւանի Պետական Համալսարանէն ուսանող մը և ուսանողուհի մը, հնակարկատ մը և նաև քանի մը դիւղացիներ, այնպէս որ, բեռնակառքին մէջ չարժելու տեղ անգամ չմնաց։

Մեր ճանապարհորդակիցները ամէն տեսէ և դասակարգէ ներկայացուցիչներ էին։ Այս բազմազանութեան մէջ կար ներդաշնակութիւն մը սակայն. ամէնքս ալ ուխտաւորներ էինք, մեզ կը խանդավառէին միեւնոյն զգացումն ու նպատակը։ Սրբազանները և ես, որ եկեր էինք արտասահմանէն, բազմեր էինք Հայաստանցիներու քով և անուշ ու հետաքրքրական խօսակցութիւն կ'ունենայինք անոնց հետ մեր անցեալի և ապագայի, մեր երկրի և ժողովուրդի, և մեր եկեղեցիի ու ներիրապետական աթոռներու մասին։ Իմ քովս կը նստէր Քնարիկ՝ համալսարանի ուսանողուհին, որ դուստրն էր մեզ ընկերացող հնակարկատին։ Քնարիկ քառնամեայ գեղանի հայուհի մը, մէկ տարիէն համալսարանի Մանկավարժութեան ընթացքը պիտի աւարտէր և ուսուցչութեան վկայական առնուր։ Մեր խօսակցութեան նիւթը մանկավարժական և հոգեբանական խնդիրներու շուրջ կը դառնայինք։ Գիտեցի որ ան ունէր այնքան համառութիւն իր ընտրած ճիւղին մասին, որքան նայն ատենի ուսանողներ ունին Եւրոպայի կամ Ամերիկայի համալսարաններուն մէջ։ Այս պարագան ցոյց կու տայ որ Հայաստան կրթական և գիտական ինչպիսի՛ վերելքի մէջ է։

Ուխտաւորներու բոլորին ալ տրամադրութիւնը բարձր էր։ Ուրախ և զուարթ էին ամէնքը, ինչպէս Հայաստանի արեւառատ բնութիւնը։ կատակներով և սրախօսութիւններով մեր ճամբորդութիւնը աւելի հաճելի և սիրելի կը դառնար։

* * *

Մեր առաջին հանդիպած վայրը եղաւ Աւան դիւղը, որ կը գտնուի կառայքի չրջանին մէջ Բանտքեւի մօտ, երեւանէն վեց քիլոմեթր հեռաւորութեան վրայ։ Հոս գարնէին վեհի առաջնորդութեամբ այցելեցինք Ծիրանաւոր Ս. Աստուածածին եկեղեցին, որ Մովսէս Եղիսարդեցիի հայրապետ՝ Յովհան կոթողիկոս կառուցանել տուած է։ Զ. դարու վերջերը, երբ Հայաստան Յոյներուն և Պարսիկներուն միջեւ բաժնուեցաւ, Աւան Յոյներու ձեռքը անցաւ։ Ս. Աստուածածին փոքրաւոր տաճարը Հռիփսիմէի նահանութիւնը կը կրէ, բայց անկէ մօտաւորապէս քսան տարի առաջ չինուած է։ Շէնքին չաղախը մոխրագոյն կամ գորշագոյն է, չատ ամուր և տակուն, և հակառակ անոր որ տասնհինգ դարեր անցած են, տակաւին հաստատուն են պատերը, որոնց վրայ կան քանդակազարդեր և բազմաթիւ արձանագրութիւններ։

Հայաստանի մէջ Ծիրանաւոր, Սպիտակաւոր կամ Կարմրաւոր անուանով վանքեր և եկեղեցիներ կային։ Անոնց անունը պէտք է ծագած ըլլայ պատկերներէ, որոնց գլխաւորը ծիրանի, սպիտակ կամ կարմիր եղեր է և այդ հանգամանքէն՝ սիրուն անունը այդ եկեղեցիներուն։ Աշտարակի մէջ երկու եկեղեցիներ կանգուն կը մնան Զ. և Ը. դարերէն մնացած. մին՝ Ծիրանաւոր և մեւսը՝ Կարմրաւոր կը կոչուի։ Նաեւ վայոց ձորին մէջ Սրկաղունք աւանին և իր բոլորտքերդին հիւսիսային արեւելեան կողմը կը գտնուէր Սպիտակաւոր Աստուածածին անուամբ եկեղեցի մը։ Հոս պէտք է յիշենք որ Հաւուց թառը կը կոչուի Ամենափրկիչ՝ հոն պահուած սրբութեան անունով։ Այրի վանքը ԺԳ. դարէն Գեղարդայ վանք սկսաւ կոչուիլ, դարձեալ այդտեղ պահուած սրբութեան անունով։ Այսպէս պէտք է մեկնուի Սպիտակաւորը, Ծիրանաւոր և Կարմրաւոր վանքերու անուանակոչումը։

Աւանի մօտ տեսանք ուրիշ եկեղեցիներու մնացորդներ և բազմաթիւ խաչքարեր, որոնք կ'ապացուցանեն թէ հին տեղը քաղաքը ընդարձակ էր և չատ ժողովուրդ ունէր։

Աւանէն Գառնի մեր ճամբու ընթացքին հանդիպեցանք Զրվէդ և Ողջաբեր գիւղերուն։ Վերջինը հնօրեայ տիպարի բնակարաններով գիւղ է. բուխերիկը տան կեդրոնը կը գտնուի և ծուխը առիքի մէջտեղի բացուածքէն դուրս կ'ելլէ։ Փոքր սեն-

եակի մը մէջ քանի մը հոգիներ կ՚ապրին։ Գոմը կցուած է տան, երբեմն՝ խոշոր անասնակի մը մէկ անկիւնը անասուններու յատկացուած է։

Թէպէտ ճանապարհը մինչեւ Գառնի լաւ է, սակայն կաւա-

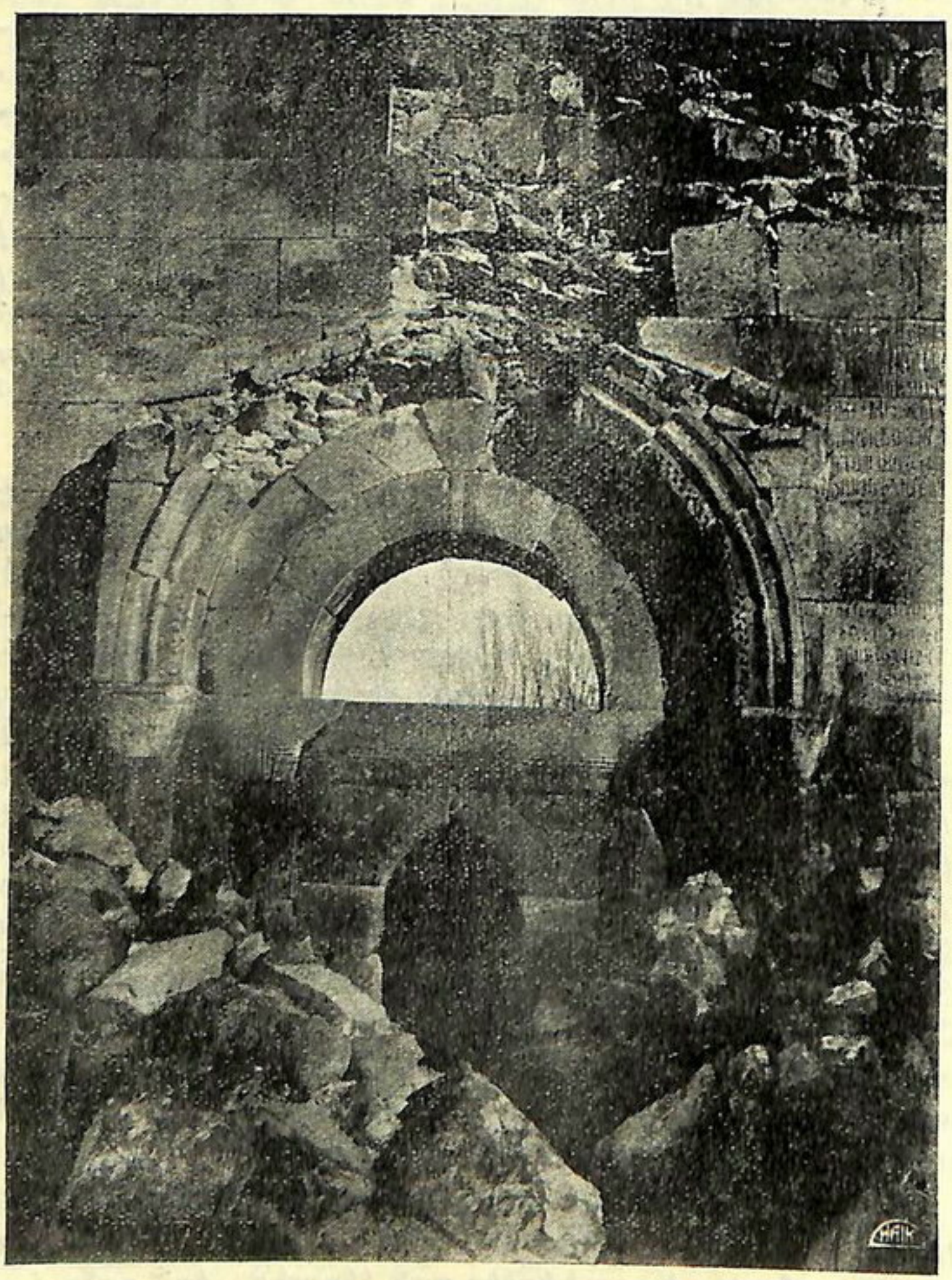

Աւագի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մնացորդները

բոլ չինուած էէ, այնպէս որ մեր բնակարանը իր նոյն փոչիի ամպին մէջ կը թաղուէր։ Բոլորիս ալ հագուստները աստիճ փոչիէն ճերմկցեր էին։ Ինքնաշարժը թէեւ վրանաձեւ ծածկոյթ ունէր, բայց պատն չէինք կրնար դոցածնել, քանզի օդը հեղձուցիչ կը դառնար։ Գարեգին, Տիրան և Սիմոն արբանեակներուն ու վնասփառին քրոջ բնակարտէ կառքին պատուհանակոպտոյն տեղը առած էինք, բայց նորէն հոլչն ու փոչին չկրցան պաշտպանել։

Երբ Գառնի հասանք՝ բազմաթիւ երեխաներ չրջապատեցին մեզ։ Անոնք ալ ցնցոտիներով էին և պարմանքով կը դիտէին նորեկները, որովհետեւ կ'երեւի իրենց համար մեզ տարբեր արարածներ էինք։ Շատեր վարակուած էին աչքի հիւանդութենէ։ Մնուղի պակասը՝ պատերազմի հետեւանքով՝ ամէնուն դէմքին վրայ կ'ուրուագծուէր։ Հակառակ այս իրողութեան, ուրախ էին և երջանիկ և կը կոյտուէին փողոցներու փոչիին մէջ։

Գառնի մեր առաջին գործը եղաւ տեղւոյն կոլխոզներու գեկավարը տեսնել։ Հայաստանի մէջ պիւրոպես չկայ. անոնք պատմութեան անցած են այլեւս։ «Տիրեկտոր»ին կարդադրութեամբ կոմպոլիկան ու եպիսկոպոսները Գառնի մնացին՝ դիշերը հոն անցընելու, Գեղարդի մէջ հանգստանէա սենեակ և ուրիշ դիւրութիւններ չըլլալուն։

Գառնի Մաղազ գաւառին մէջ կը գտնուի՝ Ազատ գետի հովիտի բարձունքին վրայ։ Գառնի կոչումը, բան ստանդութեան, Գառնիկէն կու գայ որ Գեղամ նահապետին թոռն էր. Խորենացի կը գրէ. «Բայց իցէ Գեղամ դառնայ անդրէն ի դաշտ անդր, եւ առ ոտամբ նորին լերինն ի ձորակի մի ամրոց շինէ ձեռակերտ մի, եւ կոչէ զանուն նորա Գեղամի, որ յետոյ ի Գառնկայ թոռանէ նորա անուանեցաւ Գառնի։» (Ա. ԺԲ.)։

Գառնիի մէջ քառաժայռի մը գտնուեցին վրայ Տրդատ Ա. Թագաւորի կառուցանել տուած բերդին աւերակները կը գըտնուին։ Մեր մտաւնոգիրներին, Կիրակոս Գանձակեցի և վարդան Աչխարհագիրը «Հովտոյց Տրդատայ», «Սարուցք», և նաև «Թախտ Տրդատայ» կ'անուանեն գայն։ Հովտոցը ունի յատուկ-հատկանիշներ։ Տրդատ Ա. հռոմէական արուեստը ներմուծեց Հայաստանի մէջ։ Ներսէն կոյսեր օրով՝ իր դէպի Հռոմ բուռն համակրութենէն դարձին։ Պէտք է յիշենք հոս որ հելլէնական ազդեցութիւնը քրիստոնէութեան պետական կրօնք հրա-

չակուհիէն չատ առաջ մուտք գործած էր Հայաստան Միջագետքի և Ասորիքի ճանապարհով։ Արտաւազդ Թագաւոր բանաստեղծ էր ու թատերագիր և գրած է յոյն լեզուով։ Արտաշէսեան հարստութեան Թագաւորներու դրամներ, որոնցմէ կը գտնուին Երեւանի Պետական Թանգարանին մէջ, հելլէնական այդ ազդեցութեան ապացոյց են։ Պարթեւներ և Արշակունիներ նոյնպէս կը սիրէին հելլէնական արուեստը։

Երկրաշարժի հետեւանքով՝ որ տեղի ունեցած է մօտ երեք դար առաջ, Տրդատայ Բերդը կործանուած է և այժմ այցելուն հոն կը գտնէ խորտակուած արմերու, սիւներու, գեղեցիկ-խոյակներու և հարթաքանդակ զարդերու բեկորներու կոյտ մը միայն։ Այս տեսարանին առջեւ կը տամկանան մեր աչքերը։ Սա խորհրդանշանն է մեր անցեալի ամերակ փառքերուն։ Բայց հոգեկան ներքին խրախոյս մը կը զգանք երբ կը մտածենք թէ այս աւերակներէն ակամայ է յարութիւն առնել Նոր Հայաստան մը, որ մեզ կը բերէ ա՛յն թէ առաջ և լոյս, այլ լոյս ու ժպիտ։

Տրդատայ Թախտէն՝ տեսարանը առինքնող է։ Սարաւանդի առատէն Ազատ գետը, որպէս վկայ մեր դարաւոր կեցուածքին ու բերկրանքին՝ իր յաւիտենական խաղխաղով, կը փութայ Գեղամայ Ծովու ջուրերուն միանալու։ Անոր արծաթափայլ ժապաւէնը, որ կ'երկարի կանանչազարդ տարածութիւններու մէջ, արեգակի ճառագայթներուն տակ կը փողփողի։ Հովասուն դաշտերու լանջեր, բազմերանգ տեսարաններով, կը տարածուին մինչեւ հանդիպակաց բլուրները, որոնց արտեւանները կը բարձրանան՝ գոնելու երկինքի պայծառ կապոյտը։

Գառնին ճոխ է պարտէզներով, այգիներով և մարգագետիններով։ Ծառերուն չուքերը, որոնց տակ խրճիթները կծկուած են՝ արեւին թեքումով հեռուները կ'երկարին։ Անոնց քովէն սառնորակ և ջրառատ աղբիւր մը կը բխի, որմէ գովացուցինք մեր ծարաւը։

* * *

Ես չարունակեցի ճամբան դէպի Գեղարդ լսելու այն ուխտաւորներուն հետ, որոնք չուզեցին դիշերել Գառնի։ Անհամբեր էի Գեղարդ հասնելու, ուխտս կատարելու։

Գառնիէն մեր բեռնատար կառքին մէջ ուրիշ ուխտաւորներ

ալ հիւրընկալեցինք թուով աւելի քան մեր Գառնի թողածները։ Դէպի Գեղարդ տանող ճամբան չատ խորտուբորտ է և վտանգաւոր, աւելի գրասանները յատուկ ճանապարհ քան ինքնաշարժ։

Մեր ուրախութեան տակ բնականաբար տախտակները այնքան ուժգնօրէն կը ցնցուէին որ հազիւ կրնայինք մեր հաւասարակշռութիւնը պահել։ Կինեցին և աղջիկները ամանք դլխու պըտոյտ ունեցան և նախընտրեցին ճանապարհի մնացեալ մասը հետիոտն ընել։

Մեր ալ կազմը՝ հետևեն՝ լերան գագաթին՝ Գրիգոր Մագիստրոս իշխանի չինել տուած Հաւուց Թառի Ամենափրկիչ Եկեղեցին կը գտնենք։ Հաւուց Թառ կ'ըսուի որովհետև բարձր է և թռչուններ միայն հոն կրնան թառիլ։ Հայ ժողովուրդի մտքի նրբութիւնը կը յայտնուի այս գեղեցիկ անուանակոչութեան մէջ։ Իսկ եկեղեցին իր Ամենափրկիչ անունը կ'առնէ այն համառնեն նուիրական պատկերէն, զոր ասանդութիւնը նայնացուցած է Աչտա Պասրիկի կ. Պոլսէն բերած փրկչական պատկերի հետ։ Ամենափրկիչ վայատքանդակ սրբութիւնը Քրիստոսի խաչէն վար իջեցուելուն տեսարանը կը ներկայացնէ։

Բեռնաբարձ կառքը կեցաւ վայրկեան մը, երկու Գողթնացիներ, որոնք կ'ուղեկցէին մեզ, վար իջան. չատ խնդրեցին որ մենք ալ ընկերանայինք իրենց Գողթն գիշերելու և ընդունելու իրենց ասպնջականութիւնը։ Ակամայ մերժեցինք իրենց հրաւէրը։ Մենք ուխտաւորներ էինք և կ'ուզէինք վայրկեան առաջ Գեղարդ հասնիլ։ Գողթն մեր աջին՝ ճանապարհէն քիչ մը ցած՝ գիւղ մըն է ուր կը գտնուին հին եկեղեցիներու և խաչքարերու մնացորդներ։ Գեղարդայ վանքի սեփականութիւն էր այս գիւղը. ժամանակին հայ եպիսկոպոսներ ալ հոս բնակած են։

Մեր ինքնաշարժը յամրընթաց կ'անցնի բլուրներու մէջէն։ Ամէն անգամ որ զառիվերի մը վրայ բարձրանանք, կը կարծեմ թէ պիտի տեսնեմ Գեղարդը, բայց ի զո՛ւր աչքերս կ'որոնեն զայն։ կը դառնամ Հայր Խորէնին և կը հարցնեմ.

— Հա՛յր սուրբ Ջան, ե՞րբ պիտի հասնինք։

— Կա րապէխ։

Րապէնները կը սահին, բայց Գեղարդի գմբէթը չերեւիր։ Արեւը հորիզոնին վրայ է և օրը կը սկսի իրիկնանալ։ Ա՜հ, լոյս աչքով կ'ուզեմ Գեղարդը տեսնել։

Նորէն կը հարցնեմ.

— Հա՛յր սուրբ, ի՞րը պիտի հասնինք. րոպէները չսառ՞ոց անցան:

— Հէնց էս րոպէիս:

Այս բառերը որոշ ժամանակ չէին ցուցներ: Կրնան նշանակել կէս ժամ, մէկ ժամ, նոյնիսկ օր մը: Այնքան լսած ենք պատմութիւնը էջմիածնի և Երեւանի մէջ, որ այլևս նշանակութիւն ուրնոյէ պատրաստ են մեզ համար:

Օձապտոյտ պարձուածքներէ՝ ժնդակ ընթացքէ մը վերջ կանգ առաւ ինքնաշարժը: Առանց դիտնալու թէ ուր ենք՝ հապճեպով վար ցատկեցի, միւս ուխտաւորներն ալ հետևեցան ինձ:

Հասած ենք Ուխտասեղին... մեր մատրաղին: Բայց դեռ քառորդ մղոն ճամբայ կայ: Վանքին սրտաբոյը գմբէթը և պարիսպները կ'երեւին: Գեղարդն է՝ Հայոց Հաւատքին և Յաւիտենական Խորհուրդին արձանացումը: Անպատմելի ուրախութեամբ կը լցուին մեր հոգիները և երկիւղածութեամբ խառն կը հանենք:

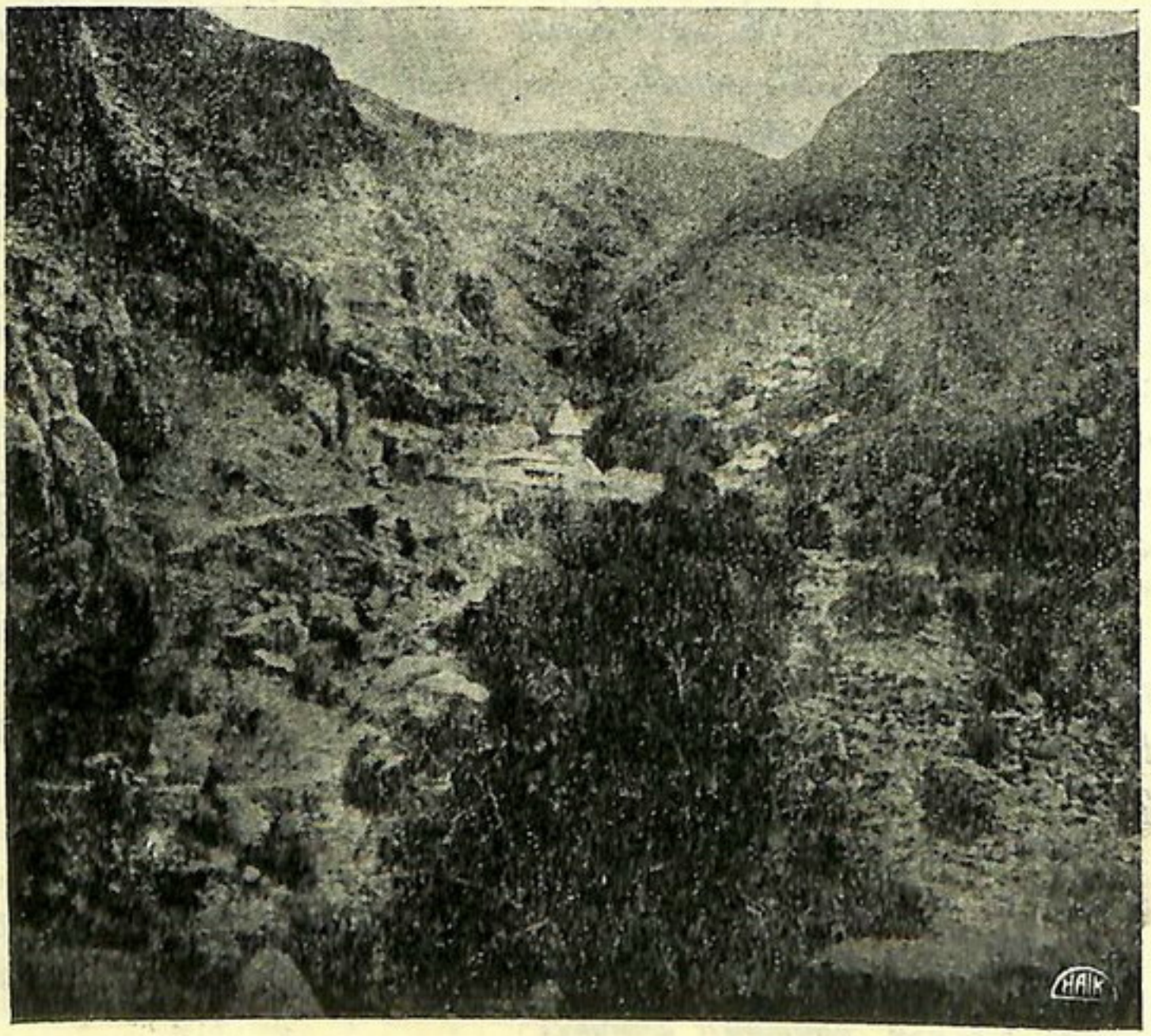

Գեղարդայ՝ վանքը շրջապատուած բարձրաբերձ լեռներով

Մեր կեցած վայրը մեղսաբուծարան կայ, հետաքրքիր պահակներ կու գան կը խոսնուին մեր մէջ. առույգ և քաջառողջ են, ամէնուն դէմքին վրայ ժպիտ կ՝արտացոլայ։ «Մի լաւ քէֆ պիտի անեն վանքում էս գիշեր»։ Իրենցմէ կ՝իմանանք որ բազմաթիւ ուխտաւորներ եկած են արդէն։ Պահակներ կ՝ուզէին չարունակել իրենց խօսակցութիւնը, բայց Գեղարդը տեսնելու և անոր վիմափոր Տաճարին մէջ երկրպագելու խղճը, չի թողուր որ աւելի կանգ առնեմ անոնց քով։ Կը թողում պիրկնք, չեմ քալեր, այլ կը վազեմ։ Իմ հոգւոյս կը հասնի Քնարիկ, անոր հոգւոյն՝ Հայր Խորէն և կը պատասխէ որ ապահովաբար եղնիկ վարդապետին, քահանաներուն և միրացուներուն։ Կը պնդեմ որ ես չուտ կ՝ուզեմ հասնիլ։ «Դուք յետոյ եկէք», կ՝ըսեմ։ Մեր բարի Հայր Սուրբը կը յամառի և թոյլ չի տար որ քոյլ մ՝աւելի տանեմ։ Յանկարծ տաճարին զանգակները կը սկսին հնչել ուժգնօրէն՝ իրենց արձագանգը տանելով լեռնէ լեռ և ձորէ ձոր։ Տարիներէ ի վեր պատմին անգամն էր որ կը հնչէին անոնք, ո՛չ թէ ախրութեան լուրը այլ ուրախութեան աւետիսը կու տային։ Ինչ հոգեպարար զօղանջ էր այդ որ գարնան արձագանգեր է այս մինաւոր բնութեան ծոցին մէջ և մեր հաւատաւոր վանականներն ու ժողովուրդը աղօթքի հրաւիրեր։ Ու ես ինձ կ՝ըսեմ. «Հնչեցէ՛ք դուռ զանգակներ, հնչեցէ՛ք ամէն մէկ հայու հոգիին մէջ և աւետեցէք վերածնունդը հայ հայրենիքի և վերակենդանացումը հայ եկեղեցւոյ»։

Խորէն վարդապետ կը բացատրէ ինձ թէ ինք մասնաւոր մարդ ղրկած է, լուր տալու մեր գալուստի մասին, որպէսզի ժողովուրդը դիմաւորելու գայ մեզ։ Երբ վանքի պարիսպէն ներս կը մտնենք՝ ուխտաւորներ կը խուժեն մեր վրայ և կը սկսին մեր ձեռքերը համբուրել։ Եկեղեցականներու՝ ժողովուրդի խառնուրդին մէջ կը կորանցնենք պիրկնք։ Հարիւրաւոր բերաններէ սա բառերը կը զարնուին ականջիս.

—Ձեր հոգուն մեռնեմ...։

—Ձեր սուրբ մեռնեմ...։

Ոմանք բերկրանքի ժպիտը երեսին՝ կ՝ըսեն.

—Տէ՛ր հայր, Հա՛յր սուրբ, պատարագ կո՞յ։

Խնճոյ ժողովուրդ, որքա՜ն կարօտ ունէր հոգեւոր սնունդի։

Ներաւոյս մօրուքիս և քազաքային հանդերձանքիս պատճառաւ, ոչ ոք կարծեց թէ վարդապետ եմ ես, որով դիւրու-

թեամբ խոյս տուի ժողովուրդէն. մտայ մթաւոտուկր տաճարին մէջ, ուր խունկի անուշաբոյր ծուխը ճերմակ անդաստացող ամպի պէս բռներ էր մթնոլորտը։ Բեմի ամբողջ երկայնքին ախտաւորներուն վառած մոմերը կը պլպլային։ Ես ալ պոյդ մը մոմ բոցեցի խորանին վրայ ու ծնրադիր ինքզինքս յանձնեցի Անդրագունին։ Մնացի հոդ՝ առանձինն իմ հոգեկան ապրումներուս և խոհերուս մէջ... Այնպէ՛ս երջանիկ էի այդ ժամուն։

Հեռաւոր երկիրներ ու անծայրածիր ալկիանոսներ կարող ախտաւորն էի ես...։

Ուխտս կ՚ընէի...։

* * *

—Դերենի՛կ Հայր սուրբ, քեզ են սպասում։

Ընդոստ արթնցայ. Գնարիկն էր խօսողը, որ իր հօր հետ տաճար մտած էր ապօթելու։

Հանգաւոր և ժամանակաւոր արտրածը չի պիտեր աւելի մեծ երջանկութիւն քան երբ անհանգաւոր յաւիտենականին յանձնէ ինքզինքը։ Ինքնամոռացութեան, յափշտակութեան, գերզմայլանքի այդ պահն է ներողդին ապրումը, զոր արտրածը Աբսոլիւթէն կը սպասէ։ Այս ապրումը մեր էութեին մաս կը կազմէ, կը վերանցէ ժամացուցային ժամանակը և անսահմանի միջոցը։ Յաւերժական է ան, քանզի կը մասնակցի Յաւերժին։ Ես ունեցայ այդ ապրումը՝ վանեմական յափշտակութեանս մէջ խնկաւէտուած տաճարին գմբէթին ներքև՝ որ յաւէտ պիտի մնայ ներսս։ Բայց ափսո՛ս որ երկար չտեւեց. արթնցուցին զիս, քանզի չէին գիտեր և ապրիր այն՝ ինչ որ կը գոյի և կ՚ապրէի ես՝ իմ ներաշխարհիս մէջ։

Դուրս ելանք սրբավայրէն. Գնարիկ ժպտելով ըսաւ.

—Դուք միշտ էդպէ՞ս էք ապօթում Աստուծոյ։

—Այո՛, յարեցի, երբ գտնում եմ Նրա ներկայութիւնը էապէս սուրբ վայրերում իմ հոգու խորքում։

Հետևէն՝ Տ. Գրիգոր — մեզ ընկերացող քահանաներէն մին — ձայնեց.

—Հա՛յր Սուրբ Ջան, կարծում էինք որ կորել էք։

Իմ տեղ Գնարիկի հայրը պատասխանեց.

—Իր հօր տունն աղօթում էր։

—Ուխտդ կատա՛ր, ըսին միաբերան մեր միւս ճանապարհորդակիցները։

* * *

Սկսանք կիրակամուտի ժամերգութեան. ժողովուրդը խըռնուեցաւ եկեղեցիին մէջ։ Ամէն հասակէ և դասէ մարդիկ ներկայ էին։ Բոլորն ալ երկիւղածօրէն մամ կը վառէին, կ՚աղօթէին ծնրադիր, գետնամած կամ բազկատարած։ Հազարաւոր շրթներու հպուածներով մաշած տաճարին քարերը կը համբուրէին և իրենց երեսները կը քսէին անոնց վրայ։ Ոչ մէկ տեղ այսքան ջերմեռանդ աղօթողներու ակնատես եղած էի։ Իսկական հաւատքը հո՛ս է որ կը ցոլանայ, ժողովուրդին հոգիին մէջ՝ անոնց դէմքին վրայ։ Այս հաւատքն է որ եղաւ գերագոյն ազդակը մեր գոյութեան պահպանումին և տեւականութեան։

Խորհրդապաշտիկ հոգիս հրաշակերտ արքայորին մէջ՝ բոցեղէն լեզուակներու պլպլացումներուն, խունկի և կնդրուկի եղկածուի պարոյկներուն, սրատոյդ աղօթքներուն և չարականներուն հետ կը վերանայ զմայլանքով։ Խոկումի, տեսիլներու անատգիւտ պահ մըն է։ Որքա՜ն պիտի ուզէի մնալ այդ երանաւէտ ինքնամոռացութեանն մէջ, երբ անձը կը պարպուի ինքն իրմէն ու Հոգին կը լեցնէ դատարկը։ Այդ հնաբոյր յիշատակներով լի աղօթատան մէջ, խորհրդաւոր վեհութեան չունչ մը գրաւած է էութիւնս, և հոգւով ծնրադիր վառք կու տամ Արարչին որ դարերու հոլովոյթին՝ հուրի՛ ու ստուի մէջէն անցնող այս ժողովուրդը տոկուն և կայտառ է տակաւին, որովհետև իր հոգիին մէջ չէ մարած մեր ազնուազարմ հայրերուն սրբազան հաւատքին բոցը։ Հրաշք մը չէ՞ մի՛թէ որ այս ժողովուրդը դիմացեր է իր պատմութեան. կը մտածեմ ի՛նչ եղած պիտի ըլլար ուրիշ մը իր տեղը։

* * *

Երբ ժամերգութիւնը լրացաւ, խորէն վարդապետ յայտարարեց թէ վաղը «Ամերիկայէց» եկող Դերենիկ վարդապետ պիտի պատարագէ. իսկ քարոզը պիտի խօսի Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը։

—Ամերիկայէց վարդապե՞տ, Կիլիկիայէց Կաթողիկո՞ս...,

աղօթողներու բազմութիւնը ապշած՝ կրկնեց այս բառերը։ Վայրկեանական չուարթումն ու զարմանքը փոխուեցան խնդութեան։ Դուրս ելանք տաճարէն։ Ժողովուրդը չէր յագուսկց «Ամերիկայէց» եկած վարդապետը։

—Հա՛յր սուրբ, հոգուդ մատաղ լինեմ...

—Ձեզ ծնող մէրը օրհնուի...

—Ոտիդ մեռնեմ...

—Ձեզ զուրպան լինեմ։

Ու երբ կ՚արտասանէին այս խօսքերը, կը համբուրէին աջն և ջերմեռանդութեամբ կը մօտեցնէին իրենց շրթունքը վերարկուիս քղանցքներուն։ Որքան ուրախ էին որ ովկիանոսներով հեռու աշխարհէ մը երիտասարդ եկեղեցական մը եկած էր դիրենք տեսնելու. ուրախակից և կամ ցաւակից ըլլալու իրենց։

Այս տեսարանին առջև զգայի կոտրանքը հոգւոյս։ Ուխտաւորներուն հերոսն էի այդ պահուն. բայց որքա՜ն փոքր և անարժան կը թուէի ես ինքզինքիս։ Ժողովուրդը իր երախտագիտութիւնը կը յայտնէր ինձ, բայց ես ինչո՞վ արժանի էի սոսր։ Ուխտաւոր մըն էի միայն, եկած համբուրելու մեր հայրենի հողը, մեր սուրբերուն գերեզմանները, երկրպագելու մեր սրբատեղ տաճարներուն հազարամեայ խորաններուն առջև ու ապրելու անոնց հետ, որոնց արիւնէն և չունչէն յօրինուած եմ ես։

Ոմանց այտերուն վրայ արցունքի չիքեր նշմարեցի։

—Մայրիկ, ինչո՞ւ կու լաս, ըսի մկկուն։

—Ուրախութենից որդի. դու փոքր ես, բայց վարդապետ ես եղել։

—Բայց ես սոսը տարուան վարդապետ եմ, ըսի ժպտելով։

—Տասը տարուա՞ն... էդ ի՛նչ ես տառմ. քեզ նման չահել վարդապետներ էլ կա՞ն։

—Այո՛, մայրիկ, շատ կան։

—Փառք քեզ Աստուած, փառք քեզ կրկնեցին շուրջիններս միաբերան։

* * *

Օրը կորանցուցած էր իր դիւթանքը արդէն. մութը սկսած էր տարածուիլ Ագատ գետի հովտին մէջ և արագօրէն կը բարձրանար լեռներու արտեւանունեերուն վրայ։ Գիշերը անրջական՝

վրայ կը հասնէր։ Վանքի շրջափակին և հիւրանոցի բոլոր խուցերուն մէջ լոյսեր կը վառէին ու գիշերկեսան պարերը, որ կէսօրէ ի վեր սկսած էին՝ թափ կ'առնեն։ Սենեակները այնքան լեցուած էին ուխտաւորներով որ դժուար էր մէկէն միւսը երթեւեկել։ Ամէն հասակէ և տարիքներ, զառնայի, թըմբուկի և երգումն որինդի ձայնով տեսակաս շուրջպար կը դառնային։ Անանք ճկոյթնին իրարու ազուցած՝ համաչափ ու անվրէպ տաքերու տարուբերումներով՝ շուրջանակի կը դառնային կշռաւոր և մեղմ։ Երգումն ալ ալի՝ ժիր բազուկներով չղթայ կը կազմէին և զառնայի գիլ ու հնչեղ ձայնին կը պատասխանէին տաքերու արագ արտիւններով։ Ակէ յոգնած կը սկսէին առանձին կամ զոյգ պար։ Հանդիսատեսներ նստած կամ կանգնած՝ հառաղով ծափ կը զարնէին, ու տաճ՛ տաճ՛ կը պոռային։ Սա խանդավառութեան նշան է. ի լուր այս բառերուն՝ պարողներ աւելի կը խրախուսուէին և աստիճ ոգեւորուած մարմնի այլազան ու ճկուն չարժուններով կը կայտռէին։ Յոգնածներ՝ մէկուն առջև կը կանգնէին և զայն իրենց տեղ պարելու կը հրաւիրէին։ Այսպէս չորսնակատար կը փոխուէին պարողները։ Շատ հետաքրքրական էր զանոնք դիտել։ Անոնցմէ ամէն մէկը մարմնի նոր դարձուած մը կամ խաղ մը կը ներմուծէր։ Մամիկ մը Ողջաբերէն, Երեւանի Համալսարանէն ուսանող մը՝ Սիրոյչ, և Գառնիէն կալխող մը այնքան կշռութաւոր ու ներդաշնակ կը պարէին որ բոլոր ուխտաւորներ համայնացան անոնցմով. բայց մանաւանդ Սիրոյչով, որ բարձրահասակ էր և գեղանի։ Որքան նուագը կը չարունակուէր, ան կը կաքաւէր, կարծես մարմնեղէն էակ մը չէր, այլ՝ հոգեղէն։

Որքան գիշերը կը խորանար, պարողներու եռանդը աւելի կը աստկանար...։ կը թողում գիրենք իրենց ցայգաւօնի վայելքի մէջ և քանի մը ճանապարհորդակիցներու հետ՝ վառած մոմեր մեր ձեռքին՝ կը մտնենք տաճար ու կ'այցելենք բոլոր ժայռափոր մատուռները։

Խորաններուն վրայ կը բոցեն մոմեր և իւրաքանչիւրին առջև մեր ուխտը կը կատարենք։ Սրբավայրերուն մթութիւնը, լռութիւնը, հառնելու մօտ մոմերուն պլպլացումը, հաստատեան միակտուր սիւները իրենց քանդակազարդ խոյակներով, մատուռէ մը ուրիշ մատուռ առաջնորդող վիմափոր անցքերը, խորաններուն առջև ծնրադիր աղօթաւորները, այս բոլորը անպատում

խորհրդազգածութեամբ մը կը համակեն զիս։ Որքա՜ն մատուռներ, բոլորը նոյն վիթխարի ժայռին մէջ վիմափոր։ Ինչպիսի՜ հաւատք, անդո՜ւլ եռանդ և աննահա՜նջ կորով կոփեր և քանդակեր են հակայական ժայռը. ու մեր նախնիքներու հաւատքը կարծես չունէ և հոգի դրոշմեր է այդ վէմերուն։ Մինչ մենք՝ իրենց վերջացեաց չափաւիղները ապրող էակներու մէջ իսկ չունէ և հոգի չենք կրնար դնել։ Ծուռկի կու գամ անոնց առջև և անմեռ յիշատակին առջև։

* * *

Կէս գիշերէն վերջ վանքին պահակը կու գայ և զիս իր խուցը կ'առաջնորդէ հանգստանալու։ Կառավարութեան կողմէ նշանակուած է ան, որովհետև Գեղարդ՝ ինչպէս նաեւ մեր բոլոր հնութիւնները, պետական հսկողութեան տակ են։ Հաւանօրէն Գեղարդ չուտով վերադարձուի Էջմիածնի և Գէորգ կաթողիկոս վանահայր մը նշանակէ հոն։ Բայց ուխտաւորներուն մէջ միակն էի որ պահապանին մասնաւոր ուշադրութեան և խնամքին արժանացայ։ Ո՛չ ոք նախանձեցաւ ինձ. ընդհակառակը՝ մաղթեցին որ «Հանգիստ քնիմ»։ Պահակը ունէր երկու սենեակ. մին մառանի տեղ կը գործածէր, իսկ միւսը՝ հիւրանոցի և ննջարանի։ Այս սենեակին մէկ անկիւնը իր երեք մանչերը գրկընդխառն կը նիրհէին։ Անոնց դիմաց վարդիկ երեխային օրօրոցը դրուած էր և մայրը կը դիւցնէր զայն։ Բայց մանկիկը անհանգիստ էր ու չարաճնակ կու լար։ Սենեակին մէջտեղը՝ քանի մը հիւրեր գետինը նստեր էին. անոնցմէ ոմանք կը խօսակցէին, ոմանք կը մրափէին։ Պահակը զիս այս սենեակը տանելով ըսաւ.

—Հա՛յր սուրբ, իմ տունը քանն է. ուր կը կամենաք կարող էք քնել։

—Շնորհակալ եմ ձեր ազնիւ հայրենասիրութեան համար պատասխանեցի և սենեակին միակ աթոռին վրայ նստայ։

Երբ նկատեցի որ պահակը խուցին մէջ մահճակալ կը պատրաստէր ինձ համար, հաշուեցի որ ինձմէ զատ ինկը հոգի եւս հոդ պիտի քնանային։ Մինչ այս մտածումը կ'ունենայի պահակին երկու մեծ մանչերը՝ պարելէն յոգնած՝ ներս մտան իրենց կարգին քնանալու։ Լուերը արդէն գործի անցած էին ինձ դէմ։ Ասիկա տակաւին բարի գալուստի նշան էր. վախցայ որ եթէ

մինչև առաւօտ հոգ ձեռք մրսիլու, լուերուն հետ իմ պայքարս կանոնաւոր պատերազմի պիտի վերածուէր։ Ասոնք խնդրեցի, որ հիւրընկալողներէն ինծի յատկացուած մահճակալը փոխադրել գեաուհայեաց պատշգամին վրայ։ Նախ չուզեցին «պատուաւոր» հիւրը պատշգամ քնացնել, սակայն պնդումիս վրայ տեղի տուին։

Բայց թէ ի՛նչպէս անցուցի գիշերը այդ պատշգամին վրայ, այդ խարխուլ մահճակալին մէջ՝ անհաշիւ լուերու գառնին տակ, զուռնաներու, թմբուկներու, պարողներու խուլ ու անխոնջ ցնծերգով, փոքրիկ երախայրին ճիչերը ու տանը ննջողներու խըռկոցը ականջիս մէջ, պիտի չնկարագրեմ ընթերցողին։ Անքուն չարչարանքիս մասկ վկան լուսինը եղաւ, որ կը բարձրանար հանդիպակաց սարին վրայէն և որուն հեգնական ծիծաղին դէմ թաչկինակս երեսիս ծածկեցի։ Թէ մրսած եղայ պահիկ մը՝ այդ ես ալ չեմ գիտեր։

Բայց մինչ քնանալու իրաւունք ունէ՞ի։ Ուխտաւոր էի։ Ուխտի եկողը կամ կ՚ողջէ կամ կը պարէ։ Իսկ ես ոչ մին կ՚ընէի և ոչ միւսը։

* * *

Արշալոյսը դեռ չծագած՝ եղայ անկողնէն. բոլոր տնեցիներն ու հիւրերը սենեակին մէջ կծկուած կը քնանային։ Դուրս նետուեցայ ու բարձրացայ մեր ճանապարհորդակիցներուն առանձնատանը, ուր ասկէ քան քսան հոգի խճողուած էին։ Ոմանք իրար կռթնած՝ մէկուն ոտքը միւսին ազդրին, մէկուն գլուխը ուրիշի մը կուրծքին վրայ՝ կը խորտային. ոմանք կէս քուն կէս արթուն արշալոյսին բացուելուն կը սպասէին։

Տէր Գրիգոր զիս տեսնելով ըսաւ.

—Հա՛, դուս լաւ քնացիր. իսկ մենք գիշերը անքուն անցկացրինք։

Որքա՜ն բարեմիտ էր տէրտէրը։

Հայր Խորէն երէկուան ճամբորդութենէն և բոլոր խռնջէնքներէն ապաւած՝ խորունկ կը նիրհէր. պինք արթնցնելու մեր ջանքերը ի զուր անցան։

Տէր Գրիգոր, որ չաւ մօտէն կը ճանչնար Խորէն Հայր սուրբը, հեգնօրէն ըսաւ.

—Նա ծնուել է քնելու համար, որ՛ գիտնաք։

Իրեն հետ դուրս ելանք ման գալու։ Մեր երկրի առաւօտեան զով և առողջարար օդը կազդոյր առաւ մեր անքուն ջիղերուն։ Պատշգամներուն վրայ, ննջեցիներուն և սենեակներուն մէջ և պատերուն տակ քնաթմթմոխ ուխտաւորներ կծկաւեր մնացեր էին. բակին մէջ՝ ժայռափոր խաչքարերուն դիմաց՝ պարի սիրահարներ տակաւին կաքաւէլէ չէին յոգնցած։ Խոյերն ու արջառները մորթուած էին և տանտիկիններ կերակուր կ՚եփէին։ Գանի մը ուխտաւորներ առաւօտեան իրենց ազօթքը կ՚ընէին՝ կճատավ լի խորաններուն վրայ մոմ վառելով։ Համալսարանական ուսանողներ վանքի պարիսպէն ներս և դուրս կը չրջագայէին դիտելով և ուսումնասիրելով Գեղարդի հնութիւնները։ Ոմանք աւելի վեր՝ անպ ժայռերուն վրայ բարձրացած կ՚երթէին։ Միշտ նոր ուխտաւորներ կը ժամանէին որոնք գիշերն ի բուն ճամբայ էին ըրած։

Արեւուն ճառագայթները կը սկսէին երեւիլ լեռներու երկնային ալօրաններու մէջ բարձրացած կատարներուն վրայ։ Ազատ Գետի հովիտին մշուշէ շղարշը յամրօրէն կ՚անգայտանայ ու կը հատնի։ Ջոր, բլուր ու անտառ խինդով կը զեղուն։

* * *

Կը հնչեն մեներգտանին զանգակները. անջրպետը կը լեցուի անոնց արձագանգներով. վարդավառեան կրօնական տօնախմբութեանց աւետեան է, որուն ի լուր հաւատացեալներ երկիւղածութեամբ խուչ կը հանեն։

Խարէն և եղնիկ վարդապետներ էջմիածնէն իրենց հետ բերած Ս. Գեղարդը ինձ կու տան որպէսզի գայն վեր բարձրացուցած թափօրով իջնենք նկեղեցի։ Սրբատուրք ուսանդը կը տանիմ չրթներուս ու ջերմօրէն կը համբուրեմ։ Ու այսպէս կը զգամ թէ իմ համբոյրս խառնած կ՚ըլլամ նուիրական առարկային վրայ իմ լուսերում նախնիքներուս չրթներէն դրոշմուած համբոյրներուն։

Հայոց եկեղեցւոյ ամենէն մեծ արքեպիսկոպոսներէն են Գեղարդը, Նոյեան Տապանի կտորը և Հաւուց Թառի փրկչական պատկերը։ Ըստ Հայ Աւանդութեան, Ս. Գեղարդը նոյն այն տէգն է, որով զինուորը խոցած է Քիստոսի կողը. Թադէոս Ա-

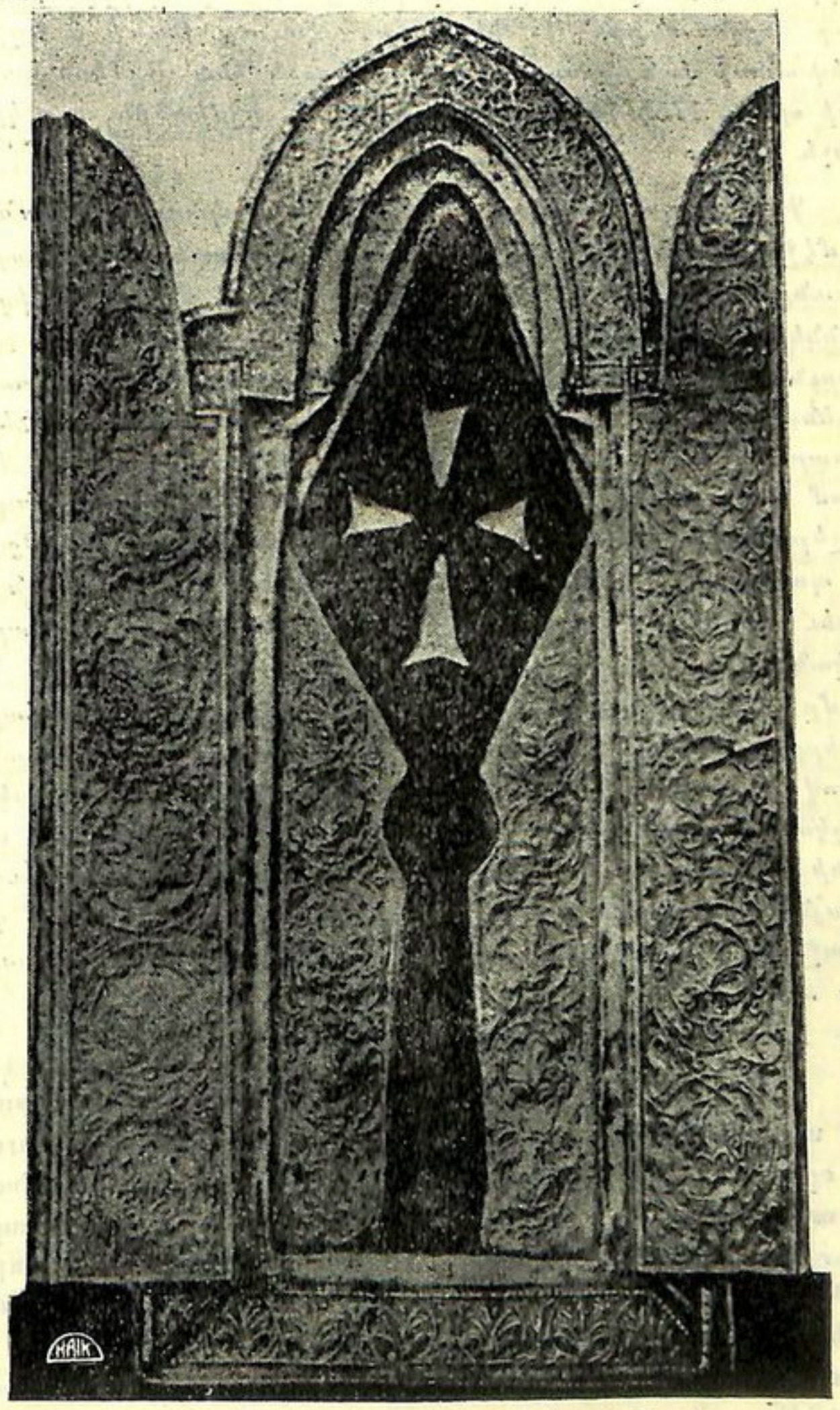

Գեղարդի պահարանը բաց դռնակներով

ուաքեալ զայն միասին քերած է Հայաստան։ Ինչպէս վերև յիշեցինք, Գեղարդի վանքը իր անունը այս սրբութենէն առացած է երբ ան ժԳ. դարուն հոս բերուեցաւ։ Իսկ Լեզինեներու երկրորդ արշաւանքին՝ Ս. Գեղարդը, Հաւուց Թառի և Աղջոց Ս. Սահիանոսի վանքերու սրբութիւններուն հետ՝ Սիմէոն կաթողիկոսի օրով, 1755-ին փոխադրուեցաւ Ս. Էջմիածին, ուր կը մնայ մինչև հիմա։

Գեղարդը արծաթեայ երկփեղկ քանդակազարդ պահարանի մը մէջ դրուած է, զոր Էջմիածնի աւանդատան մէջ տեսայ։ Պահարանը ծածկուած է երկփեղկ դռնով, տակի մասը ուղիղ անկիւններ ունի, իսկ վերինը կոտրած աղեղի ձեւով է։ Դռնակներուն վերին տեսարանը Աւետումը կը պատկերէ, հրեշտակը կը մօտենայ կոյսին, որ ձեռքին մէջ ասիսր մը բռնած է։ Ներքեւի տեսարանը խաչելութիւնը կը ներկայացնէ։ Յովհաննէս և Մարիամ երկուքն ալ ձեռքերնին իրենց կուրծքին վրայ դրած են։ Խաչելութեան դիմաց՝ միւս դռնակի վրայ՝ կայ եկեղեցականի մը պատկերը, ալին խաչ և ձախին հովուական գաւազան ունի, իբրեւ բարեխօսի դիրքին մէջ։ Պատկերներէն վեր և վար բուսական մոթիֆներով զարդարանքներ կան։ Դռնակներուն ներսի կողմը և Գեղարդին չուրջի մասերը, ինչպէս նաեւ պահարանին կողերը, զարդարուած են նոյնպէս բուսական զարդաքանդակներով։ Պահարանին ետեւի արձանագրութիւնը երկու մասերէ կը բաղկանայ. առաջին մասը Պռոշ իշխանի չինել տուած պահարանի արձանագրութեան օրինակն է, իսկ երկրորդը Թուականն է այն նորոգութեան, զոր կատարեց 1687-ին Գեղարդայ վանքի առաջնորդ Դաւիթ վարդապետ, որ Պռոշ իշխանի չտեսնուած մէկն էր։ Պահարանի առաջին արձանագրութիւնը, որ կը կրէ 1268 Թուականը, հետեւեալն է.

«Ես Պռոշ իշխան որդի Վասակայ արժանաւորեալ աստուածեղեն սուրբ նիզակիս, զարդարեցի զսա պատուական պահարանաւ» եւ «ընծայեցի յիմ գանձագին գերեզմանատունս ի սուրբ ուխտս Այրիվանից յիւսատակ յաւիտենական ինձ եւ զաւակաց իմոց Պապաին, Ամիր Հասանին եւ Վասակայ եւ կենակցի իմոյ Խութլու Խաթունին ի Քրիստոս փոխեցելոյ եւ Մկոեմին եւ Գոհար Խաթունին, որ կիսօրեայ եղին յաշխարհէ» (*Տես՝* «Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմութեան մէջ» *Գարեգին Արքեպս. Յովսէփեան*, Ա. հատոր, էջ 104)։

* * *

Թափօրով բուն տաճարին մէջ մուտք գործելէ առք, սկսանք առաւօտեան ժամերգութեան։ Տաճարը և սիւնազարդ դասիքը արդէն լեցուած էին հաւատացեալներու բազմութեամբ։ Անոնք մեզ հետ կ'արտասանեն բոլոր քարոզներն ու աղօթքները։ Ոգևորուած ու եռանդով կ'երգեն առաւօտեան շարականներն ու սաղմոսները։ Հինաւուրց եկեղեցւոյ դմբէթը կը թնդայ անոնց աննկարագրելի՝ բայց հոգևառնդն եղանակներով։ Ս. Գեղարդը, թանկարժէք խաչ մը և սեհեռտան մը դրուած են բեմին առջև սեղանի մը վրայ։ Ժամերգութեան սկիզբէն մինչեւ Ս. Պատարագի սարքումը ժողովուրդը նկաւ և երկիւղածութեամբ համբուրեց զանոնք ու կատարեց իր ուխտը։

Տեղի ունեցաւ հանդիսաւոր մոմատուռն, որուն նախագահեց Ս. Գեղարդը ձեռքին, ու խաչով և սեհեռտանով օրհնեցինք աշխարհի չորս կողմերը, Արեւելքը՝ Հայոց հայրապետութիւնը և հանրապետութիւնը, Արեւմուտքը՝ քրիստոնեայ ժողովուրդներն ու թագաւորութիւնները, Հիւսիսը՝ որպէսզի մեր երկրի սրտերն ու անդաստանները պաղարկին, Հարաւը՝ որպէսզի մեր վանքերն ու քաղաքները, դիւղերը և անոնց մէջ բնակող ժողովուրդը աստուածային նախախնամութեամբ պահպանուին։ Բազմութիւնը ընկերացաւ մեր մաղթանքներուն և ալէլուեաններուն միշտ նոյն տաք խանդով։

Դուրսը՝ ղուռնան, թմբուկն ու պարերը կը չարունակուէին, մինչ ներսը՝ տաճարին մէջ մեղեդիներն ու աղօթքները վեհօրէն դմբէթին ի վեր կը բարձրանային։ Հաւատքի կամ ըմբռնումի պակաս կամ հակադրութիւն չէ ասիկա, այլ զգացումն է այն իրողութեան թէ հայուն համար Հայոց եկեղեցին բարձր աստիճանն է ժողովուրդին հոգեկան կեանքին և ընդհատում մը չկայ այդ կեանքի բարձրագոյն և խոնարհագոյն արտայայտութեանց մէջ։

Յաւարտ ժամերգութեան՝ անմիջապէս պատարագի չսկսանք, այլ սպասեցինք Գարեգին Վեհափառի և արքեպիսկոպոսներու գալուն ժամանումին։

Մինչ այդ՝ ոմանք ազատի կը թողնեն. չարաճճիներ՝ տօնի առիթէն օգտուելով՝ չարունակ իրարու վրայ ջուր կը սրսկեն։

վիմափոր խաչքարերու վիթխարի ժայռի չուքին տակ՝ մանուկ լարախաղաց մը, երկու փայտերով ձգտուած թելի մը վրան այնպիսի դարձուածքներ ու խաղեր կ'ընէ որ նոյնիսկ գինիէն գլուխները տաքցած պարողներու ուշադրութիւնը կը գրաւէ։ Այս նաւասարդեան տօնախմբութիւններու վերջաւնաց տօնավաճառ մըն ալ կ'ունենայ հարազատ հողին վրայ՝ այսպէս առա-

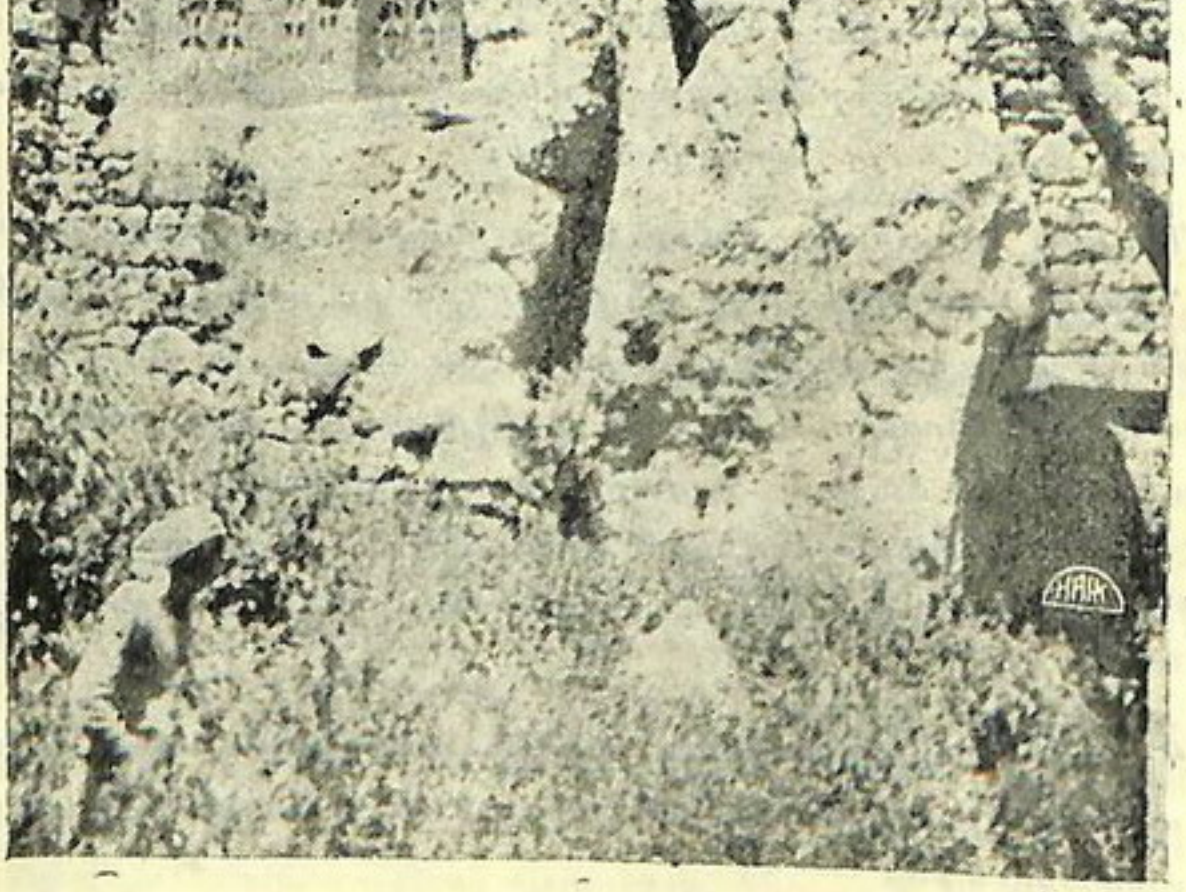

Նմոյշ մը Գեղարդի ժայռափոր արձանագրութիւններէն

ջին անգամ հոգիս կը լեցնէին մեր հայրենիքի հին ասոնդաւոր թիւններու յիշատակներովն ու պատմութիւններով՝ քաղցր և տարօրէն յուզիչ։

Բայց դեռ տակն կայ արքային հիւրերու ժամանումին։ Դուրս կու գամ վանքի շրջապատէն։ Սեպ ժայռերու արանքներէն կ'ելլեմ Ս. Աստուածածնայ բարձրահոյակաց մատուռը, որուն վիմափոր խորանին մէջ ուխտաւորներուն մոմերը կը վառին և խունկը կը ծխայ։ Ամէն մոմ խնդրարկու մը ունի և ամէն խընդրարկու մուրազ մը։

Գեղարդի մէջ Աստուածամօր այս այրը էն հին մնացորդն է որ նախագայն է քան Գեղարդի վիմափոր եկեղեցիները։ կը կրէ յիշատակարան, որ ունի 1164 թուականը։ Նորոգուած է 1257-58 տարիներուն Պռոշ Իշխանի օրով։

Աստուածածնայ մատուռէն կ'իջնեմ և մանրամասն կ'այցելեմ հինաւուրց վանքին եկեղեցիները։

Գեղարդի ծագման ասանդութիւնը Թադէոս առաքեալի վըկայաբանութեան հետ կապուած է. վանքին ակզբնական հաստատումը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կը վերագրուի։ Հայ ազգի քրիստոնէութիւնը ընդունելուն առաջին դարերուն այստեղ Այրից վանք կոչուած է, լեռներու սեպագոնգուած ժայռերուն մէջ փորուած ըլլալուն համար։ Հոս երբեմն ճգնած են Մեծն Ներսէս և Սուրբ Սահակ Հայրապետներ։ Նաեւ հոս ապաստանած է Յովհաննէս պատմութեան կաթողիկոս։ վանքին բուն պատմութիւնը կը սկսի ԺԲ. դարու կէսէն ետք՝ Զաքարեաններու ասպարէզ իջնալուն։ Անոր ամենէն փառաւոր ժամանակը Պռոշեանց տիրապետութեան շրջանն է։ ԺԳ. դարու կիսուն՝ Պռոշ մեծ իշխանը գնած է վանքը Աւագէն, որ իւանէ Աթաբակի որդին էր, իր տոհմին համար գերեզման դարձնելու նպատակով։ Մխիթար Այրիվանեցի «Աշխարհաշէն իշխան» կոչած է Պռոշը։ Գեղարդի վիմափոր եկեղեցիները անոր չինարարական մեծագործութեան կենդանի վկաներն են։ Պռոշ նոյնպէս կառուցանել տուած է վայոց Զորին Թանատի վանքը։ Գեղարդի մէջ կան իր երկու մեծ արձանագրութիւնները։ Առաջինը կը գտնուի ժայռափոր արեւմտեան ժամատան հարաւային պատէն ներս։ Երկրորդ աւելի մեծ արձանագրութիւնը գրուած է 1283 թուին բուն տաճարին հիւսիսային պատին վրայ։ Դժբախտաբար արձանագրութիւնը մաշած ըլլալով անընթեռնլի է։ Երկու արձանագրութեանց մէջ ալ հե-

տեւեալը կրկնուած է. «Ես Պռոս իշխաց որդի վասակայ յազգէ Հաղբակայ գանձայգին առարի ի տէրանց աշխարհիս սուրբ ուխտս Այրիվանիս լերամբ եւ դաշտաւ եւ ամենայն կազմութեամբ որ կայր ի սմա» (Անդ., էջ 103)։

Սրբատառ քարերով բուն տաճարը և անոր սիւնազարդ գաւիթը Պռոշ իշխանէն առաջ կառուցուած են։ Պռոշ ինք չինել տուած է լոկ միակառուր ժայռի մէջ կերտուած ներքէն դմբեթարդ տաճարը իր գաւթի հետ, և երկրորդ ժամատունն մը արեւելեան կողմը, որ առանձին մուտք ունի։ Վանքի արմերուն վրայ կը գտնուին բազմաթիւ արձանագրութիւններ, մանր՝ դժբախտաբար եղծուած։

Վիմափոր գաւիթը ներքէն բաժնուած է երկու մասերու։ Հիւսիսային կողմը, որ առանձին սրահ կը կազմէ, Պռոշեանց գերեզմաններն են խառնուած իրարու։ Սրահին երկու կամարները մթացնող սիւնին վերեւ խոյակ կազմող եզան գլուխ մը քանդակուած է, որուն բերնէն օղակով մը շղթայուած կը պատկերուին երկու առիւծներ իրար դէմ կանգնած։ Հաւանօրէն Պռոշեանց տոհմի գինանշանն է այս։ Առիւծներուն գլխուն մօտ քանդակուած է թևաւորած արձիւ մը՝ մազիլներուն մէջ խոյ մը բռնած։ Գաւիթին արեւելեան պատին մէջ կամարի տակ վէմքար կայ. կամարի անկիւններուն մէջ դէմ առ դէմ կանգնած են երկու հարթաքանդակ թռչող պարիկներ։ Այս ժայռափոր գաւիթին մէջ կայ վիմաքանդակ խաչ մը որ թէ՛ գլխուն և թէ՛ հորիզոնական թեւերուն վրայ ունի հիւսկէն վարդեակներ։ Դրան կամարի անկիւններուն վրայ հակայ մօրուսաւոր պատկերաքանդակներ կը գտնուին, հաւանօրէն երկու առաքեալներու։

Այս գաւիթէն դուռ մը կ՚առաջնորդէ դէպի վիմափոր տաճարը, որ կառուցուած է միակառուր ժայռի մէջ։ Ունի չորս որմասիւներ, որոնց կամարներուն վրայ կը կոթողանայ գմբէթը՝ որուն թմբուկին և վեղարին շուրջ բուսական և գծական զարդեր կան։ Կողակի աջ և ձախ կողմերը վէմքարով ասանդաառուն է։ Բեմը բարձր է և չատ լայն։ Անոր ձախ դասի աստիճաններուն տակ անկիւնը, վէմին՝ պատկերուած է վայրի քօշ մը բերնին մէջ արմաւենիկ մը բռնած։ Կողակի աջ կողմը, արեւելեան պատին վրայ, կը տեսնուի ճիպոտաձեւ կազմուածքով խաչ մը որ բարձրացած է պատուանդանի վրայ որուն մակերեւոյթը հիւսկէն զարդ ունի, իսկ կեդրոնը՝ Ադամի գլուխը։ Խաչին իւրաքանչիւր

կողմը կանգնած է մարդ մը, մէկ ձեռքին նիզակ ու գուրզ, միւսով բռնած նիզակ և պատերազմական փող՝ զոր բերնին է դրած։

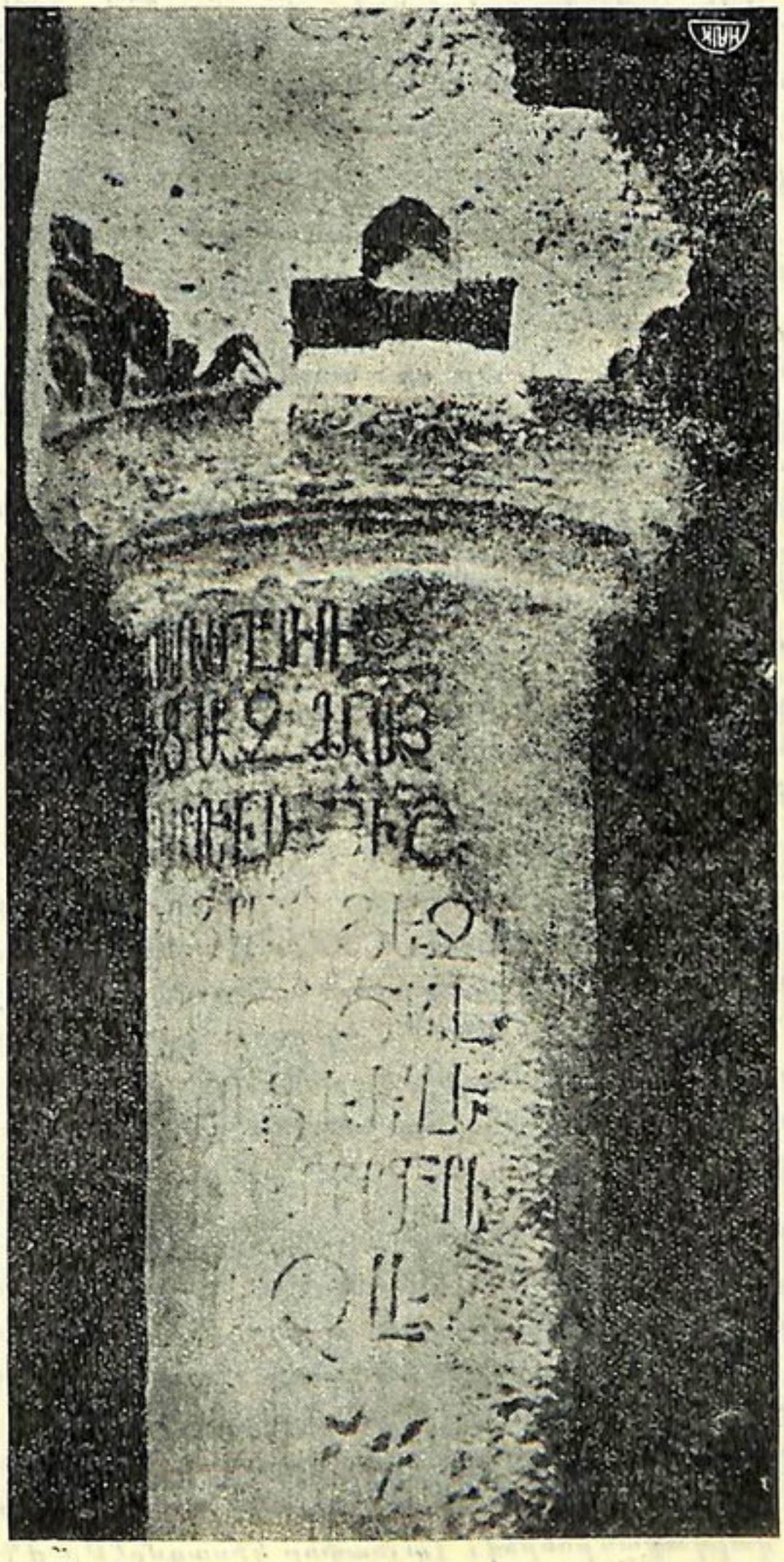

Գեղարդի վիմափոր ժամատաց սիւներէն մին

Տաճարին հիւսիսային պատէն նեղ դուռ մը կ՚առաջնորդէ դէպի փոքրիկ աւանդատունը, որուն դրան ճակատը զարդարուած է երկրաչափական գեղեցիկ հիւսուածքով՝ ծայրերը տեբեներով վերջացած։ Դրան չրջանակի վերի անկիւնին մէջ քանդակուած են բացուած ծաղիկներ, որոնցմէ աւելի բարձր՝ բոլորակ մեծ վարդեակ մը։ Տաճարին մուտքին մօտ՝ պատերուն վրայ փորագրուած են եղնդաւոր խաչեր։

Երկրորդ վիմափոր ժամատան մուտքը առանձին է. ասոր գմբէթը կը հանդչի ութը որմայեց կիսասիւներու վրայ, որոնց կամարները խաչաձև կը կտրեն զիրար և անկիւններուն մէջ չորս փոքր կոզականման խորշեր կը կազմեն։ Հիւսիսային պատին առջև աւազան մը կայ, որուն մէջ կը լեցուի պատէն բխած ջուրը։ Հիւսիսային արեւելեան անկիւնին մէջ ալ կը գտնուի ուրիշ աւազան մը։ Գիւղացիք գանոնք «Սուրբ աղբիւր» կ՚անուանեն. իսկ ջուրերը «Անմահական»։ Կ՚ըսեն թէ երբ հիւանդներ լուացուին անոնց մէջ կը բուժուին։ Ես ալ խմեցի վէմէն բխած «Անմահական» այդ ջուրէն։

Հարաւային պատի երկու որմասիւներու միջև կը գտնուի Պռոշ իշխանի արձանագրութիւնը, որուն տակ կան երեք խառուչներ սրածայր կամարներով։ Ատոնք ծածկուած են որմաւէնի և հնգաւորեակ ցօղուններու գեղեցիկ զարդարանքներով։

Պռոշ իշխանի մահէն յետոյ իր անմիջական ժառանգորդները եղան իր զաւակները՝ Պապաք և Ամիր Հասան։ Պապաք իր հօր նման չինարարութիւններով զբաղեցաւ Գեղարդայ մէջ։ Ինք հոս կառուցանել տուաւ իր վիմափոր եկեղեցին որ միւսներէն աւելի մեծ է, բայց չունի անոնց զարդարանքներու ճոխութիւնը։ Տաճարին գիծերը պարզ են. հաստաբետ սիւներուն վրայ միայն քանի մը խաչեր կը տեսնուին, ոչ թէ քանդակուած՝ այլ նկարչեն։

Պապաքի ժամատան մուտքը ժայռի արեւելեան կողմին է։ Իր բարձրութեամբ գրեթէ հաւասար է բուն կաթողիկէին կից գաւթի տանիքին։ Մօտաւորապէս տասը մեթր երկայնութեամբ և երկու մեթր լայնութեամբ միջանցք մը կ՚առաջնորդէ այցելուն դէպի մեծ ժամատունը, որ չորս զանգուածեղ սիւներու վրայ կը հանգչի։ Խոյակները զարդաքանդակներ են։ Ժամատան պատերուն վրայ փորագրուած են սիրուն խաչեր զանազան ձեւերով և զարդարանքներով։ Լայնափոր կիսագմբէթը ԺԳ. գարու ժամատուներու աւստատաղներուն նման զարդարանքներ չունի։

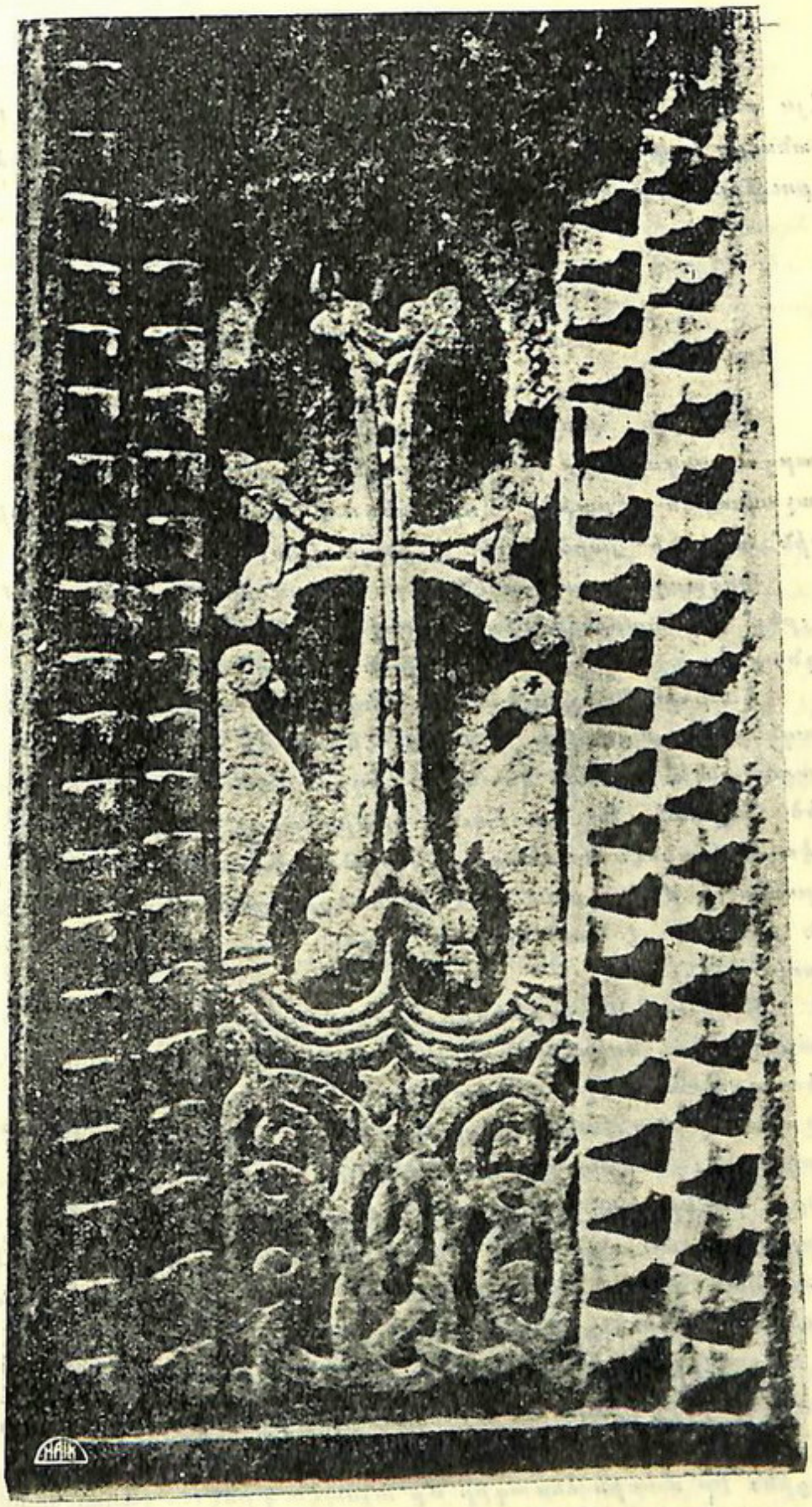

Խաչաքանդակ Պռոշի վիմափոր տաճարից մեջ

Այս ընդարձակ եկեղեցին իշխանական դամբարան եղած է. հոն գտնուող երկու գերեզմանաքարերուն վրայ հետեւեալ արձանագրութիւնները կան.—

Այս է հանգիստ Պարոն Մխիկին.

Այս է հանգիստ Պարոն Գրիգորին:

Տաճարի հարաւային դրան ճակատաքարի և չրջանակի զարդաքանդակները կը ներկայացնեն որթեր, ողկոյզներ և երկրաչափական պէսպիսի մոթիֆներ: Քառակուսի լուսամուտի դըլխին՝ առիւծի յարձակումն է ցուլի վրայ:

Գեղարդի պարիսպէն ներս թէ դուրս կան չատ վիմափոր այրեր՝ պատարագի սեղաններով: Ասոնք եղած են հաւանօրէն ճգնարան և կամ ապաստանարան վտանգի ժամանակ:

Շնորհիւ Պռոշ իշխանի եկեղեցաշէն գործունէութեան՝ հոս ծաղկեցաւ բազմաթիւ միաբանութիւն մը և վանքը դարձաւ իմացական և հոգեւոր կեանքի կեդրոն: Ժդ. դարուն կը վայելէր մեծ հեղինակութիւն: Ցուսաւ համբաւաւոր վարդապետներ, ինչպէս Յովհաննէս Գառնեցի և Մխիթար Այրիվանեցի: Գրչութեան արուեստի մէջ նշանաւոր է Գառնեցիի ընդօրինակած Սաղմոսը: Ան յօրինած է նաև հոգեւոր երգեր, աղօթքներ և խրատական գրուածքներ:

Մխիթար Այրիվանեցիի հնագոյն գործն է Ձառընտիրը. բազմաթոմանոց ժողովածու մըն է այս: Այժմ կը գտնուի Երեւանի Ձեռագրատան մէջ: կը բազկանայ 1118 խոշոր թերթերէ: Ակնկը հետեւի որ վանքը այդ ժամանակ ունէր ընդարձակ մատենադարան: Ձառընտիրը կը պարունակէ Հին և Նոր Կտակարաններու վաւերական և անվաւեր գիրքերը, Փիլոնի և եկեղեցական Հայրերու գրուածքներուն թարգմանութիւնը: Այրիվանեցիէն կը ծնայ նաև ժամանակագրութիւն մը բաժնուած երեք մասերու և Ստեփանոս Սիւնեցիի վկայաբանութիւնը:

1387-ին Գանձասար Գրիգոր Խլաթեցի կու գայ Գեղարդ և ձեռք կը բերէ Մխիթար Այրիվանեցիի գանձերու ժողովածուն:

Ժե. դարուն Գեղարդի մէջ հռչակ հանեց Սիմէոն Այրիվանեցին: Իր մասին ձեռագիր մը այսպէս կ'ըսէ.— «Աստուածահաճոյ եւ արդիւնական եւ մեծ վարժապետն հայոց Սիմէոն, որ յայնմ ժամանակի փայլէր ի մէջ եկեղեցւոյ իբրեւ զարեգակն»: *Սիմէոն աշ-*

խաւսած է գրչութեան արուեստի տարածման համար։

Իսրայէլ Օրի եղաւ Պաղչանց վերջին չաուշիղը։ Ինչպէս ծանօթ է Օրին զգալի հետք թողուց Հայ-Ռուսական յարաբերութեանց պատմութեան մէջ։ Ան հայոց բախտը կապեց Ռուս ժողովուրդի հետ։ Մեր յետագայ պատմութիւնը ցոյց պիտի տար թէ Իսրայէլ Օրի չէր սխալած։

* * *

Դարձեալ սկսան հնչել մենաստանին հնամեայ զանգակները լեռնաստյղ ղօղանջներով։ Կ'աւետէին գալուստը Կիլիկիոյ Հայրապետին և եպիսկոպոսներուն։ Գեղարդի պատմութեան մէջ առաջին անգամն էր որ Կիլիկիոյ Կաթողիկոս մը այցի կու գար այս հռչակաւոր վանքը։ Ուխտաւորներուն խանդավառութիւնը իր բարձրակէտին հասաւ, երբ չաո հետաւոր երկիրներէն եկած սրբատոզան պատգամաւորները մտան պարիսպի դռնէն ներս և յառաջացան դէպի տաճար իրենց ուխտը կատարելու։

—Ձեր ոտին մեռնիմ...

—Ձեր հոգուն մեռնիմ...

—Ղուրպան լինեմ Ձեզ... բառերը նորէն թռան հարիւրաւոր շրթունքներէ։ Տարիներէ ի վեր եկեղեցականի երես չտեսնող հաւատաւոր ժողովուրդը իր սրտազեղ բերկրանքը արտայայտելու համար ջերմօրէն կը համբուրէր անոնց Աջն ու փէշերը։

Մայր տաճարի մէջ սկսանք սուրբ պատարագի արարողութեան։ Վեհափառ Տ. Գէորգ Կաթողիկոսի նախօրօք կարգադրութեան համաձայն ես մատուցի պատարագը։ Այդ ժայռափոր, հազարամեայ ու խորհրդաշող կամարներուն տակ, ուր դարերով աղօթեր են մեր հայրերը, համակուեցայ անսահման վեհութեան զգացումով մը՝ որուն յիշատակը պիտի մնայ ու մխայ ներս ցմիշտ։ Անարիւն զոհագործման անզանէն հոգեւանդն կ'աղօթէի մեր հայրենիքի և սուրբ եկեղեցւոյ ննջեցեալ անսասանութեան և յաւերժական կենդանութեան համար։

Տաճարը, յարակից գաւիթը և բակը նեղ կու գային ժողովուրդին. բազմութիւնը խռնուած էր. մարդիկ գրեթէ իրար փակած։ Անոնք կը ձայնակցէին եկեղեցականներու և տիրացուներու երգեցողութեան, որ արձագանգ կու տար Ազատ գետի հովտին և

լեռներուն մէջ։ Որքա՜ն մարդոց աչքերուն մէջ կը փայլէին և այտերն ի վար կը հոսէին հոգեւոր ուրախութեան արցունքներ։

Յուզուած չեչոտով մը խօսեցաւ Գարեգին կաթողիկոս. մէկը որ հօթանասունն տարի ապրած է Հայաստանի ժողովուրդին հետ, և որ կը ճանչնայ իրենները և կը ճանչցուի իրենցմէն։ «Պահեցէք ձեր նախնիքներու հաւատքը, ապրեցէք անով։ Մենք միշտ աճասասան կը մնանք այս վիմափոր տաճարի նման՝ երբ հաւատարմութեան զգացումը ապրի մեր մէջ մեր եկեղեցւոյ հանդէպ։ Պահեցէ՛ք ու զարգացուցէ՛ք հայ գիրն ու գրականութիւնը, հայ մշակոյթը, ոգեշունչով կը բնորոշուի մեր ազգային ուրոյն դէմքը։ Մեր ժողովուրդը եւ երկիրը մեծ երկուցքներէ անցան, բայց կը հաւատամ որ Աստուծոյ նախախնամութեամբ, բոյր, լոյս ու ժպիտ՝ մամռոցայի հանգոյն՝ պիտի իջնեն մեր երկրի եւ մեր ժողովուրդի վրայ»։

Սրտառուչ եղաւ տեսարանը որ պարզուեցաւ աւերը Հաղարծնի պահուն։ Անհամար ուխտաւորներ՝ զիրար հրելով՝ կը ջանային մօտենալ աւերը Սեղանին Բրխատոսի մարմինին և արիւնին ճաշակումով արբուելու։ Եկեղեցականներու դիտողութիւնը թէ զիրար «չարորեն» անօգուտ կ՚անցնէր։ Մէկ ժամ ծնրադիր՝ մասուցի անունց աւերը Հաղարծնի։ Սակայն չատեր անմասն մնացին, որովհետեւ ապառնացաւ արբութիւնը։ Սրտաճմլիկ՝ դիտեցի թէ ինչպէս ասոնք զլխիկոր և յուսահատ դարձ կ՚ելլէին տաճարէն։

— Հա՛յր աւերը, եթէ արբութիւն չկայ, գէթ նշխարի կտոր մը տուէք, կ՚ըսէին ամենքը, երբ աւանդատունն իջած գիտուններս կը փոխէի։ Չէի կրնար հաշտուիլ այն մտածումին հետ թէ այս ժողովուրդը զրկուած մնար նոյնիսկ կտոր մը օրհնուած հացէ։

* * *

Հաղարծնի տուած միջոցին զարմանքով նշմարած էի որ ծերերէն և մանուկներէն զատ քիչ էին երիտասարդները։ Թիւը, որոնք ճաշակ առացան։ Ինչպէս կարելի էր բացատրել այս իրողութիւնը իրենց առացած կրթութեան հետ։ Ուզեցի զոհացնել հետաքրքրութիւնս և համալսարանական ուսանողի մը հարցուցի թէ ինչ՞ ինչո՞ւ հաղորդուեցաւ։ Դիտել տուի որ իրենք այդ ուղղութեամբ չէին դաստիարակուած, որովհետեւ նիւթապաշտական իմաստասիրութեան կը հետեւին և կը մերժեն հոգե-

պաշտամանը։ Երիտասարդ ուսանողը ժպտելով քաղաքավարօրէն պատասխանեց.

—Այն հաղորդութեամբ՝ զոր առայսօր՝ կապուեցայ ես իմ հայրենրուն հետ, որոնք դարերու հալածանքներուն և բարբարոսութեանց կուրծք տալով Գեղարդի նման կոթողեայ տաճարներով պահեցին մեր ազգային ինքնուրոյնութիւնը և ծաղկեցուցին մեր դպրութիւնը։ Եթէ Հայոց Եկեղեցին գոյութիւն չունենար չատոնց «կորել էինք»։

Այսպէս խօսեցաւ հայ համալսարանական ուսանողը։

Բայց այս պատկերին մէկ կողմն է միայն։

Նուամբ մը երկաւոր երիտասարդներ լուռ և զուարթ տրամադրութեամբ կը մօտենան ինձ ու կ'ըսեն.

— Հայր սուրբ, կարո՞ղ ենք ձեզմէ մի բան խնդրել։

— «Ասացէք, խնդրեմ»։

Երիտասարդները կը պատմեն ինձ թէ իրենք իմացած են որ Գարեգին կաթողիկոս ուսումնասիրած է Գեղարդայ վանքը իր շրջակայ յիշատակարաններով։ Լերան բարձունքին վրայ՝ գրեթէ անմատչելի վայր մը՝ Մխիթար Այրիվանեցիի ճգնարանը կը գըտնուի։ կը խնդրեն ինձմէ համոզել կաթողիկոսը որ միասին իրենց հետ հոն բարձրանայ։ կը խոստանան վերելքի ու վայրէջքի ատեն օգնել ծերունազարդ Հայրապետին, եւ եթէ հարկ ըլլայ իրենց ուսերուն վրայ տանիլ զայն։ Ու կ'աւելցնեն. «Մեզի ուխտի եզիր եկեր, հա՛յր սուրբ ջաճ, եւ կամեցում եզիր ուխտի գնալ Այրիվանեցոյ ճգնաւորացը»։

Երբ վեհին քով գացի անոնց խնդրանքը ներկայացնելու, զարմանքս մեծ եղաւ տեսնելով որ վեհափառ Տէրը նորընծայ եպիսկոպոսներն ու վարդապետները կը ջանար համոզել որ իրեն հետ ուխտի երթան Այրիվանեցիին քարայրը։ Երիտասարդ եկեղեցականները կը տատամսէին, բայց տեղի տուին Հայրապետի պնդումներուն և անոր երիտասարդի խանդին և եռանդին առջև։

Սկսանք յամրօրէն վերելակել դէպի բարձունքը։ Մեզ ընկերացան ուրիշ ուխտաւորներ ալ։ Այրիվանեցիին ճգնարանը կը գտնուի վանքին արեւմտեան կողմը՝ լերան լանջին վրայ։ Ցոլակ՝ Հայաստանի մէջ կատարուած հնագիտական հետազօտութեանց արշաւներուն մասնակցած պատուական երիտասարդ մը, որ տուրիներ առաջ Գարեգին կաթողիկոսի ծառայած է անոր գիտական հետախուզութեանց ընթացքին, թայլ չտուաւ որ իրմէ զատ ոեւէ

մէկը վճռին օգնէ։ Դէպի Մենանտան տանող ուրուհետ իսկ չկար։ Յառաջապահ հրետանարդները ճամբայ կը բանային դիւրացնելու համար վերելքը։ Երբ ժայռ, պատ կամ մացառ դժուարացնէին Հայրապետին ուղին՝ Ցոլակ՝ իր զօրաւոր բազուկներով անմիջապէս օգնութեան կը հասնէր։ Կիլիկիոյ կաթողիկոսը և Գարեգին Արքեպիսկոպոս Տրապիզոնի, երկուքն ալ ալեհեր՝ աւելի տոկացին զառիվերի պատճառած յոգնութեան, քան իրենց մէջ տարիքով չատ աւելի փոքրերը։ Թէպէտ իրենց կեանքի սրեւը թեքուած է հորիզոնին, բայց դեռ ձմեռ չէ իջած իրենց հոգիներուն՝ ու կեանքը կը խայտայ և աշխոյժը կ'եռայ իրենց մէջ։ Երկուքին հաճելի կատակներն ու սրախօսութիւնները չատերուն մոռցնել տուին ճանապարհի դժնդակութիւնը։ Շուրջ մէկ ժամէն հասանք մեծ վարդապետի ճգնարանը։

Այս բարձունքէն հորիզոնը աւելի կը լայնայ։ դրեթէ ամբողջ Գեղարդաձորը մեր աչքերուն առջեւն է՝ բլուրներ, մարգագետիններ, պուրակներ, Ազատ գետի հովիտն ու Գեղարդի գմբէթը։ Մեր գլխուն վերեւ՝ լերան գագաթէն գոնդուածեղ պարբսպանման ժայռեր տակաւ կը կենտրոն, որոնք դիտողին սարսուռ կ'ազդեն։ կը թուի քեզ թէ անոնցմէ մին չուտով պիտի պակուի և վար գլորուի։ Բայց երկիւղդ հեռագնեալ կը փարատի և տեղի կուտայ հիացման և յափշտակութեան։ Դիմացի սարերուն հանդերը կարծես փռուած նռչակուն գորգեր են։ Ազատ գետը՝ որուն ջուրերը մեր ձախ կողմի լերան կողէն կը բխին, մերթ ուռած, մերթ գալարուն՝ զիրար հրմշտկելով կը կարուձին ծառախիտ հովտին մէջ։ Գետին յորտուռ խոխոջը և վանքի բակին և պարտէզներուն մէջ ուխտաւորներուն ցնծերգը մշտուռ հաճերգի մը տպաւորութեամբ կը համակեն զմեզ։ Երբեմն՝ մեր գլխուն վրայէն ամպի առուներ մը կ'անցնի ու կը ծածկէ մենաւոր քարանձաւը։ Ամպը՝ երկնքի կապոյտին մէջ իր հանդարտ ընթացքով՝ իր չուքը կը տանի հեռագնեալ հեռուն՝ գոյն անդերուն վրայէն անցընելով։

Այրիվանեցին վիմափոր առանձնատունը մեծ և փոքր երկու բաժիններէ կը բաղկանայ։ Փոքրը կը նայի Ազատ գետի հովտին և հանդիպակաց լեռներուն։ Մխիթար Այրիվանեցի այս խուցին մէջ ազօթած ու գրած է իր մեծ ճառընտիրը։ Խոհուամի և գրական պարապմանց այս մենատունի մեծ խուցին մէջ տակաւին կը մնան ժայռափոր գրադարանները, ուր Այրիվանեցի

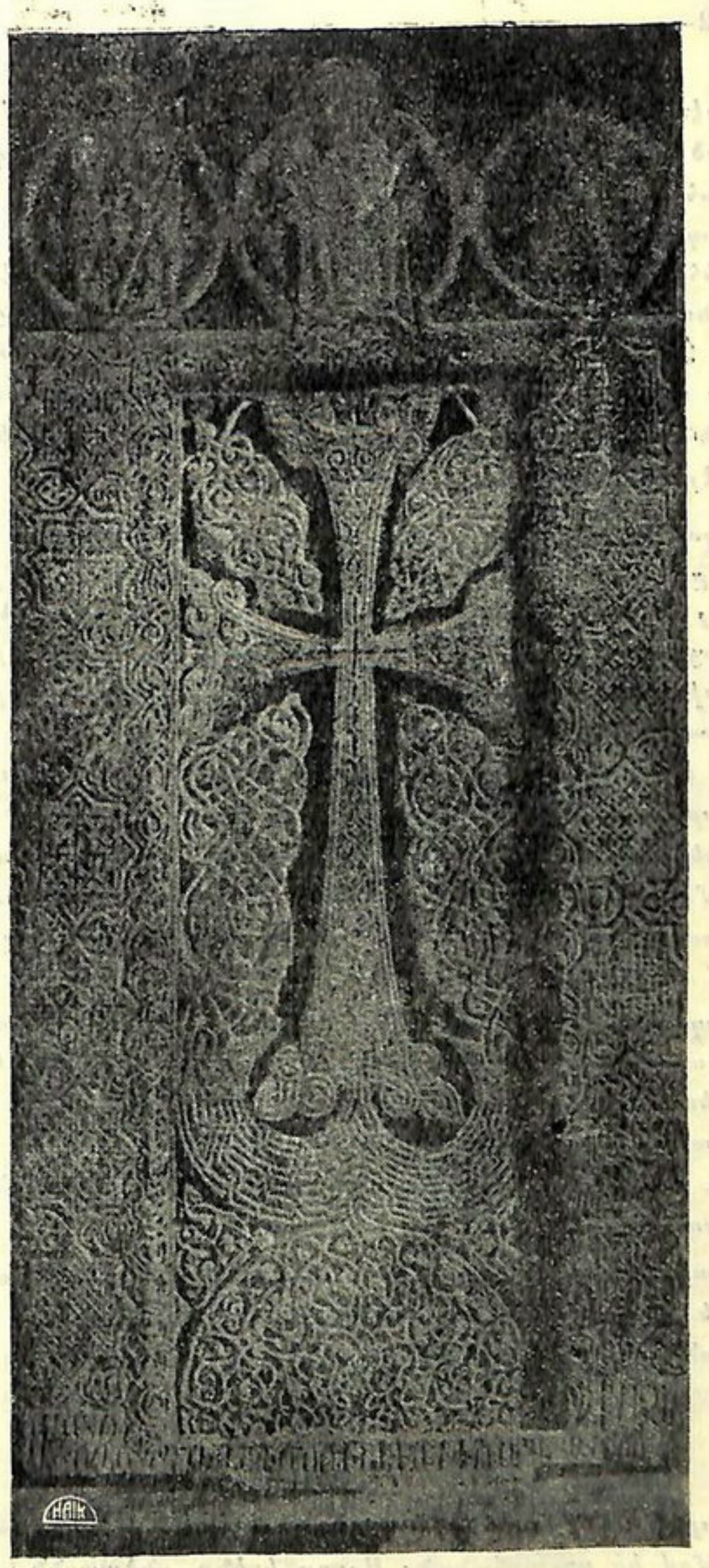

Նմոյշ մը Գեղարդի խաչհարերեն

դրած պէտք էր ըլլար իր գիրքերը, և նաեւ ժայռին մէջ յարդարուած խոռոչները՝ որոնք պէտք է ծառայած ըլլան ճգնաւորին իբր պահարան։ Այրը իր քար լռութեան մէջ իսկ կու տայ մեզ իր պատգամը։

Վեհը խօսեցաւ մեծ ճգնողին կեանքէն և գործերէն։ Մաղթեց որ նոր սերունդն ալ համագրաւուի անոր տեսիլքովը ու իտէալովը։ Օրհնելու համար յիշատակը գիտուն վարդապետին «հոգեւոց» մը արտասանեց. ամէնքս գլխահակ աղօթեցինք և երկիւղածօրէն համբուրեցինք ճգնարանին պատերը և ուխտեցինք հետեւիլ Այրիվանեցիներու յարացոյցին։

Աղօթքի պահուն նշմարեցի որ համալսարանական երիտասարդ մը ծունկի եկած էր։ Երբ բարձանքէն վար կ'իջնէինք, մօտեցայ իրեն և հետաքրքիր՝ հարցուցի թէ ինչո՛ւ ջերմեռանդ հաւատացեալի մը նման «հոգեւոց»ի առին ծնրադրած էր։

Երիտասարդը յայտնեց ինձ թէ ինք Այրիվանեցիի մասին ուսումնասիրութիւն մը կ'ընէ և աւելցուց.

— Ես ծունկի եկայ յաւերժական յիշատակին առջեւ մեր մեծ վարդապետներուն, որոնք տառապանքի, հալածանքի և ամէն տեսակ զրկանքներու ենթարկուելով, այսպիսի մենարաններու մէջ պահպանեցին ու ծաղկեցուցին մեր դպրութիւնը և թոյլ չտուին որ մարի գիտութեան կանթեղը մեր ժողովուրդին մէջ։

Հոգեւոր հրճուեցայ իր այս խօսքերը լսելով։ Հայագիտանի երիտասարդութիւնը ա՛չ միայն իր հայրերուն գիտութեան կանթեղը ձեռք բռնած է, այլ աւելի իւղ կը լցնէ անոր մէջ որպէսզի անոր բոցը աւելի եւս արծարծի։

Ու մեծամաղձոտութեամբ կը խորհէի արտասահմանի մեր նոր սերունդին մասին։

Վար իջանք ուխտատեղիէն մեզ հետ տանելով խոնարհութեան և զրկանքի մէջ մեծութիւն մ'ըլլալու գաղը և անմոռաց տեսարանի մը յուշապատկերը։

* * *

Զորին մէջ՝ ծառերու զով չուքին տակ՝ ուխտաւորներ կերուխումով կը զուարճանան։ Այսօր իրենց ցնծատօնն է։ Խորոված ու խորտիկները, գոնեագն ու գինին առատ են։ Կերու-

խումբը ազատ ընթացք կ'առնէ. մէկը կանգնած՝ միւսը նստած, ուրիշ մը պառկած, մին գինի կը լեցնէ բաժակին մէջ, ուրիշ մը գոնեագ կը կոնծէ: Ջուռնան և թմբուկը դադար առած չունին. պէտք է նուագեն անոնք մինչեւ որ բոլոր ուխտաւորները վերադառնան: Ժողովուրդէն մաս մը չուրջպար կը դառնայ, ոմանք՝ մա՛նաւանդ երիտասարդները՝ մարմնի դիւթիչ շնորհով և ճկունութեամբ կը կայթեն:

— Տաչի՛... տաչի՛... կը պոռան ծափ զարնողներ. խանդավառութիւնը կ'ածի, կը ծաւալի, կը յորդի. ով կը յոգնի, իր տեղը նորի մը կու տայ, ու այսպէս անդադար ու չարայար կը չարունակուի պարը: Ինչ մը հետուն՝ մարմանդներուն վրայ՝ աղջիկներ նստած կամ կեցած կ'երգեն: Խմբերգը կը լռէ յանկարծ ու քնքոյշ արտայայտ մեղեդի մը կը համայէ զմեզ:

— Մարկոն է, Մարկոն, կ'ըսեն ամէն կողմէ:

կը մօտենամ իրեն. ձեռքը երգերու տետրակ մը ունի, ուրուն մէջ թղթիկի մը վրայ մեքենագրուած է Աւետիք Իսահակեանի «Մանկալ»ը:

— Ինչ ես ուզում, որ երգեմ քեզ համար, կ'ըսէ ինձ Մարկոյ:

— Մանկա՛լը... կը պատասխանեմ:

— Չա՛, դա էլ իմ սիրածն է:

Ու երգի քուղը կ'երկարի...

Մանկալ ես, բեզարած ես,
Ծովի պես հրացած ես.
Առը ծուռ տուր, ծուս արի,
Արի, եա՛ր ջան, տո՛ւճ արի:
Կաթի սերը հաւել եմ,
Դրել եմ հովիճ՝ սառի,
Ալ գոգնոցս կապել եմ,
Արի՛, բաուլաճ, ծուս արի:

— Ջահել աղջիկն իր հարն է փնտռում, կ'ըսէ մէկը:

— Մարկոն սպասում է իր հերոս նշանածին, կը կրկնէ ուրիշ մը:

— Նա ֆրոնտուճն (պատերազմի ճակատ) է, շուտ կը գայ, կ'աւելցնէ երրորդ մը:

Մարկոն նշմարելով հիացումս իր ձայնին, շնորհալի ժպիտով մը կ'ըսէ ինձ.

— Կ'երեւի սիրեցիր իմ այս երգը, ու կը յանձնէ ինձ մեքենագրուած թղթիկը որ յիշատակ պահեմ զայն իրմէ ու միշտ յիշեմ իր մելամոյշ ձայնը։

Գոնեագի և գինիի բաժակները կը բարձրանան Մարկոյի, իր նշանածի և մեր բոլոր յաղթական գինուորներուն կենաց։ Ես ալ կը մասնակցիմ անոնց ուրախութեան։

Սեղանը՝ որուն շուրջ բոլորուած ենք, ունի իր թամատան. կարճահասակ, զուարթախօս և եռանդուն մարդ մըն է ան։ կենացները ինք կ'առաջարկէ, կարգը ինձ կու գայ։

— Ամենք ընկերնե՛ր, մեր հիւրի չնորհաքեր գալուստի և նրա պատուական կենաց։

Բաժակները կը պարպուին. կը շարունակէ.

— Երբ վերադառնաք ձեր երկիրը, պատմեցէք ինչ որ տեսաք, թէ լաւը և թէ վատը։ Մենք կը ցանկանք որ արտասահմանի մեր բոլոր եղբայրները վերադառնան Մայր երկիր. խոմենք նրանց արեւշատութեան և կենաց։

կը փոխադարձեմ ու կը բարձրացնեմ գինիի բաժակս Հայ և Ռուս ժողովուրդներու յաւերժական բարեկամութեան, Յորդրդային Միութեան և Հայոց Աշխարհի անսասանութեան, Հայ կառավարութեան և Հայ եկեղեցւոյ պահերուն կենաց։ Հազիւ այս խօսքերը արտասանած՝ Հուռռա՛ կը պոռան և լիքը բաժակներ կը պարպուին։

Մեզ ընկերացող ուխտաւորներէն մին լուր կը բերէ թէ մեր ճանապարհորդակիցները պատրաստ են և ինձ կը սպասեն չուտով մեկնելու։ Ակամայ հրաժեշտ կ'առնեմ վարդավառեան տօնախմբութիւններով ոգեւորուած մեր հայրենակիցներէն։ Երբ ձեռքս ինձ բարովի նշան կու տամ անոնց. «մենք ձեզ չենք մոռանայ, դուք էլ մեզ մի՛ մոռանաք», կ'աղաղակեն։

Մոռնա՛լ զիրենք...։

Քայլերս արագ կ'ուղղեմ դէպի վանք...։ Ներս կը մտնեմ ու նորէն կը ծնրադրեմ անոր խնկաբոյր գմբէթին տակ։ Վերջին համբոյր մը՝ սրբազան քարերուն... դժնդա՛կ հրաժեշտ...։ Հազիւ վերամփոփուած իմ ներքին աշխարհի մէջ, «սպասուած են Հայր սուրբ Ջան, չուտ արի», կը ձայնէ Հայր Յորէն։ Բոլոր ջանքերս զինք համոզելու որ հոս մնամ և ուշ ատեն միւս ուխտաւորներուն հետ երեւան վերադառնամ՝ անօգուտ կը մնան։

Բակին մէջ՝ տաճարին դրան քով՝ երկու խոշոր խաչքա-

բերու մէջեւ՝ կանգնած կը տեսնեմ Քնարիկը, որ կը խնդրէ ինձմէ գինք այդ դիրքին մէջ լուսանկարել։ կը յարէ թէ չատ սիրեր է հայ արուեստի այդ կոթողները և կ՚ուզէ իր Գեղարդ ուխտագնացութենէն անոնց պատկերը յիշատակ ունենալ։ կը կա-

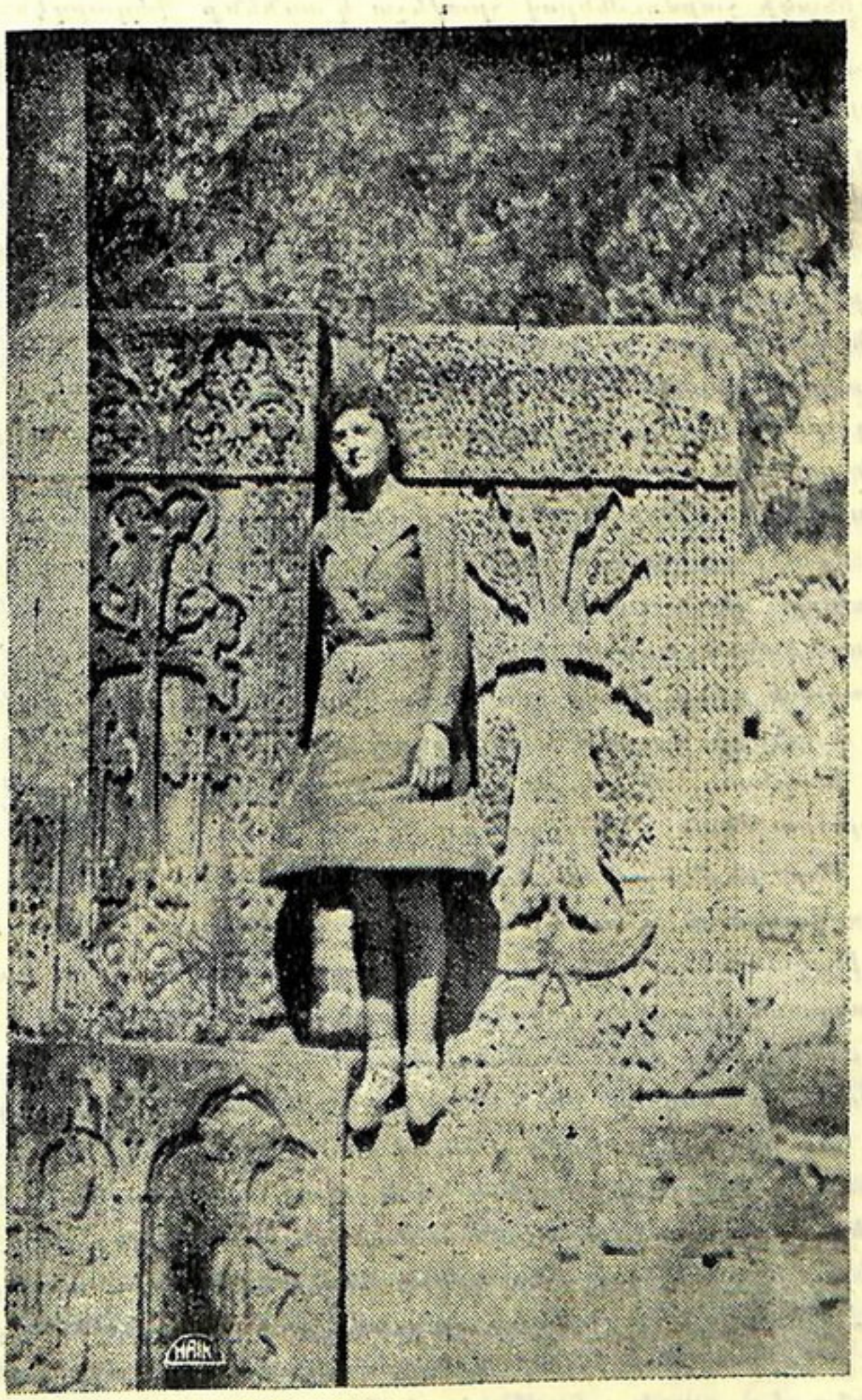

Քնարիկ Գեղարդի երկու խաչքարերուն միջեւ կանգնած

տարեմ իր խնդրանքը և փոխարէն իրմէ խօսք կ՚առնեմ թէ ամէն տարի, տաղաւար օրերուն ան ուխտի պիտի երթայ։

Կը վազենք դէպի բեռնատարձ կառքը։ Ճանապարհորդակիցներուս հետ կը կանգնիմ տախտակամածին վրայ։ Ձեռքի և թաշկինակի չարժուններով հրաժեշտ կ՚առնենք Գեղարդէն։

Ինքնաշարժը օձապտոյտ, անհարթ և ցից ճամբաներէ դանդաղօրէն կը վերելակէ։ Ուխտաւորներս վերջին ակնարկ մը կը պտոյտնենք Գեղարդաձորին, մերձակայ և հեռակայ կանանչ բլուրներուն և հանդերուն վրայ։

Գառնիէն երեք քիլոմեթր հեռաւորութեան վրայ՝ ինքնաշարժը՝ զառիվերէ մը վեր բարձրացած պահուն յանկարծ կեցաւ։ Խորէն վարդապետ թելադրեց որ բոլոր ճամբորդները վար իջնեն և հետիոտն բարձրանան բլրակին գագաթը, որովհետև «Մաչինը խանգարուել է»։ Ճանապարհի նեղ անցքին պատճառաւ մեր հետևէն եկող հինգ բեռնակառքերն ալ կեցան։ Թողուցինք որ խանգարուած «Մաչին»ը նորոգեն ու մենք սարսափելի մարմանդնեբուն վրայ, արեգակին տակ ընկողմանեցանք։ Այս բլուրին հանդիպակաց լեռնալանջին՝ Հաւուց Թառը կանգնած է. անկէ քիչ մը վար՝ կանանչազարդ ծառերու և կանանչաւէտ դաշտի մը վրայ Թրքաբնակ գիւղ մը կը տեսնուի։ Կ՚ափսոսանք որ այդպիսի սիրուն և բերրի վայր մը Թուրքերու վիճակուեր է։ Գիւղին տուները խարխուլ կ՚երեւին ու կը ցուցադրեն այդ ժողովուրդին չինարարութեան մակարդակը։

Մեր ինքնաշարժի նորոգութիւնը գրեթէ ժամ մը տեւեց։ Ծափողջոյններու և ուրախութեան աղաղակներու մէջ ան դարձեալ «յաղթականօրէն» ճամբայ ելաւ և բարձրացաւ բլուրին կատարը։ Վերագրաւեցինք մեր տեղերը. երդելով և սրախօսութիւններով շարունակեցինք մեր ճանապարհը։ Երբ Գառնի հասանք, մեր շարժավարը կեցուց բեռնակառքը և էջմիածնի վարդապետներուն հետ սկսաւ ռուսերէն լեզուով խօսիլ։ Իմացանք որ քարիւղը հատնելու մօտ է և կարելի չէ ճամբան շարունակել։ Ուխտաւորներս՝ մեր սովորութեան համաձայն ցրուեցանք ամէն կողմ պիտակելու և վայելելու մեր երկրի հնութիւններն ու տեսարանները։ Հայր Խորէն հրահանգեց որ շատ հեռուները չերթանք, որովհետև «էս րոպէիա» պիտի գանէր «կոլխոզներու տիրեկտոր»ը և անմիջապէս քարիւղ ճարելով պիտի շարունակէինք մեր ճամբան։

Կ՚այցելենք Գառնիի Ս. կարապետ եկեղեցին, որուն պատե-

րը ճեղքուտուած են։ Ներս չենք կրնար մտնել, քանզի քանի մը տարիէ ի վեր չանճարանի վերածուած է։ Դուռը «կողպ» է և բանալին պարենաւորման «տիրեկատր»ի քով կը գտնուի և ասալ Գեղարդ գացած է ուխտի և չատ ուշ պիտի գայ։ կը պատմենք եկեղեցւոյ բակին մէջ. հոս կան հին գերեզմաններու և խաչքարերու հետաքրքիր։ Ի տես Գառնիի և իր եկեղեցիին այս անփառունակ վիճակին՝ մխիթ Ինքնաբերաբար կ'երթայ անոր հին փառահեղ պատմութեան։

Գառնի Արտաշեսեան Նահանգի նշանաւոր ամրոցներէն մին էր։ Եղիշէ «Անմատոյց ամուրց» կոչած է զայն։ Հին գարերէն սկսեալ ան եղած է նշանաւոր քաղաք և մեծ եկեղեցական աթոռ. ունեցած է չքեղ եկեղեցիներ։ Սողոմոն Ա. (791—792) և Գէորգ Բ. (877—897) կաթողիկոսներ Գառնեցի էին։ Մաշտոց Ա. Եղիվարդեցի (897—898), կը գրէ Կիրակոս Պատմիչ, թաղուեցաւ «ի Գառնի հուպ առ զարմանալի թախտն Տրդատայ եւ շինեցին ի վերայ նորա վայելուչ եկեղեցի» (Կիրակոս Պատմիչ, էջ 45—46)։ ԺԱ. դարուն հայոց ամենէն նշանաւոր վարդապետներէն մին Գառնեցին էր, որուն առաջին անունը դժբախտաբար չենք գիտեր։ Վերև յիշեցինք արդէն Գառնեցի Յովհաննէս վարդապետը, որ ԺԳ. դարուն ապրեցաւ և Գեղարդի մատուռը վերջքին տաստարեց։ Գառնի այժմ գիւղ մըն է, փոզացները՝ ազատ, տուներըր՝ անհրապոյր. միայն մէկ կանգուն եկեղեցի ունի, որուն դռները փակ և պատերը՝ հերձուած են։

* * *

«Էս րոպէիս»ը տեւեց կէս ժամ, ապա՝ մէկ ժամ, երկու և աւելի և տակաւին ոչ քարիւղ եկաւ և ոչ ալ կոլխոզներու «տիրեկտոր»ը երեւցաւ։

Վերջալոյսի ցոլքերը երանգ-երանգ բլուրներուն վրայ խաղալով յամրօրէն անհետացան։ Օրը տարաժամեցաւ. տուներուն պատեցին մեր բոլորտիքը։ Ձանապարհորդներէն ամանք յուսահատեցան կարծելով որ քարիւղ կարելի պիտի չըլլայ գտնել և ուզեցին Գառնի գիշերել։ Բայց ինչո՞ւ. չէ՞ որ մենք ուխտաւորներ ենք. «քունն ի՛նչ անենք». եթէ կէս գիշեր իսկ ըլլայ, նորէն երեւան կ'երթանք։ Մինչ այս մտածումները կ'ունենայինք՝ լուր

բերուեցաւ որ կարելի եղած է քարիւղ ճարել և ինքնաշարժը պատրաստ է մեկնելու։

Բեռնակառքի տախտակամածին վրայ նորէն գրաւեցինք մեր տեղերը միշտ ուրախ տրամադրութիւնով։ «Մաշին»ը անվերջ ցնցուումներով չարունակեց իր ճամբան։ Այս տաժանելի ճամբորդութիւնը հաճելի անցուցինք՝ ծիծաղ ու ցնծութիւն, երգ ու կատակ իրար խառնելով։ Ֆաշչուքներու և երդիծանքի առատ նիւթ հայթայթեցին մեզ քարիւղի սպառումը, ինքնաշարժին խանգարումը և մա՛նաւանդ մեր ճանապարհորդակիցներէն երկուքի դինովութիւնը։ Անոնք այնքան հարբած էին որ կորընցուցած էին ամէն հակակշիռ իրենց խօսքին վրայ ու դուրս կու տային ամէն ինչ որ կ՚անցնէր իրենց մտքէն...։ Անոնցմէ մէկը՝ յոգնաբեկ՝ ինկաւ տախտակամածին վրայ և սկսաւ խռնփալ։ Մեր բոլոր ջանքերը՝ բեռնով, ձեռքով կամ դուռազանով զայն լռեցնելու, ի զերև եղան։ Մեր խումբին ամենէն երջանիկ մարդն էր ան։

Ինքնաշարժը իր անխնայութիւնը իւրացնելէ ետք թաւալումին՝ փոչիի խաչող ամպեր կը թողուր իր ետին. հովը զանոնք ետ կը բերէր մեր վրայ. այնպէս որ անճանաչելի ըլլալու չափ ճերմկեցանք։ Այս փոչեթաթաւ վիճակին մէջ անգամ ուրախ և զուարթ էինք։ Մեր վրայի փոչին չէինք թօթուեր. հայատառնին էր և ուստի՝ քաղցր մեզ համար։ Պիտի ուզէինք զայն մեզ հետ տանիլ մինչև այն հեռաւոր ափերը ուրկէ եկած էինք։

Ողջոյնների մօտ՝ զառիվերէ մը բարձրացած միջոցին՝ նորէն մեր բեռնակառքը կեցաւ։ Շարժավարն ու Հայր Յորէն դուրս ցատկեցին։

—Ի՞նչ պատահեցաւ, հարցուց մեզմէ մէկը։

—Մաշինը խանգարուել է, էս րոպէիս կը նորոգենք։

կատակերգութիւնը կատարեալ էր։

Բլուրին վրայ՝ մութ գիշերին և խորհրդաւոր լռութեան մէջ՝ մենք չարունակեցինք մեր զուարթաբանութիւնները որովհետև ուրիշ ընելիք ոչինչ ունէինք։ Թէպէտ քանի մը անգամ դուրս եկանք օդ առնելու և ինքնաշարժի նորոգման մասին տեղեկութիւններ բերելու ուխտաւորներուն, սակայն չուտով ներս մտանք, որովհետև ցուրտ կ՚ընէր և մենք ամառնային թեթև հագուստներ միայն կը կրէինք։

«Մաշին»ին նորոգումը երկար տեւեց։ Տիքան Սրբազան, որ

ձայնարձակի նման միշտ կ'ընդունէր և կը հաղորդէր լուրերը, իր «վերջին հաւատաի աղբիւրին» համեմատ ծանոյց թէ քարիւղը հատած էր։ Ամէնքս սկսանք Հայր Խորէնը մեղադրել որ ժամանակին պէտք եղած կարգադրութիւնները չէր ըրած քարիւղի համար։ Այս անգամ Խորէն վարդապետ պատասխան չտուաւ.

—Հա՛յր Խորէն, ձայնեց Սիոն Սրբազան, «էս բոպէիս» ըսիր մարչինը կը նորոգուի, երկու ժամ անցաւ և տակաւին հոս ենք.

—Աղբեր, համբերիր մի քիչ, վրայ բերաւ Խորէն հայր սուրբ, հէնց էս բոպէիս կ'աւարտի։

Ճամբորդներս կուշտ ու կուռ խնդացինք։ Ամէն անկիւնէ սկսան գանգատներ տեղալ Հայր Խորէնի վրայ, որ չուարած՝ ցաւակից բեռնակառքէն և չարժաւարին քով գնաց որը իր՛գ,իր՛գ, անընդհատ օձոյի նորոգութեամբ կը զբաղէր։

Քանի մը վայրկեան վերջ՝ Հայր Խորէն ուխտաւորները սփոփելու մտքով, դրացին՝ բարձրահաձայն պոռաց, ըսելով որ երեւանէն մասնաւոր ինքնաշարժ կը գրկեն հիմա, երբ մեր ուշացումը նկատանն։ Արդէն կէս գիշերը մօտեցած էր և ոեւէ ճամբորդ չէր կրնար հաւատալ իր խօսքին։

Կ'ուզէինք քնանալ. բայց ի՞նչպէս։ Ինքնաշարժին մէջ հագիւ նստելու տեղ կար։ Մեր ոտքերուն առջեւ եղած միջոցը երկու դինուիները գրաւած էին արդէն։ Շատեր ճամբորդութենէն խանդած՝ կծկուած և գլխահակ՝ չէին կրնար վանել թմբիրը իրենց աչքերէն։ Ոմանք՝ երերալով յանկարծ կ'իյնային խուճացողներուն վրայ։ Ո՛չ ինկողները և ոչ ալ խռնվռացողները կ'արթննային։ Դիտել կու տայի որ «Ուխտաւորն քունն ի՛նչ անէ», բայց հիմա ալ այս խօսքին մարիկ ընող չկար...։

Մեր վրանաձեւ կառքին մէջ միայն պլպլացող փոքր մոմ մը ունէինք, զոր կը գործածէինք թանձր մթութեան մէջ զիրար նչմարելու։ Մեր մէջէն ճարպիկներ քանի մը անգամ մտրեցին զայն։ Տէր Գրիգոր, որ անոր պահապանն էր, դիտել կու տար որ խելօք կենանք, որովհետեւ մոմը նորէն վառելու համար իր լուցկիները կը հատնէին։ Գառնիէն մեզ ընկերացող երիտասարդ մը երբ փորձեց մոմը վերստին մարել, Տէր Գրիգոր «էս ջահելները խօսք չեն հասկանում» ըսելով դուրս նետեց զայն։ Մենք մնացինք խաւարի մէջ։ Չէինք կրնար մեր տեղէն չարժիլ, կառակաբանութիւններն ալ չարունակել կարելի չէր, քանզի գրեթէ ամէնքը կը մրափէին։

Յանկարծ Հայր Խորէն հաղորդեց թէ «Մաչին»ը՝ որուն քաբիւղի ընդունարանը խանգարուած էր՝ նորոգուած է և թէ չուստով ճամբայ պիտի ելլենք։ Այս բախտաբեր լուրը քնաթաթախ ճամբորդներուն վրայ ոեւէ տպաւորութիւն չգործեց։ Անոնցմէ մէկը միայն ձայնը բարձրացնելով ըսաւ.

— Հա՛յր սուրբ, ինչո՞ւ «հէնց էս րոպէիս» չէք ըսեր։

— Ուզուամ եմ ասել «հէնց էս րոպէիս», եղաւ պատասխանը։

Բեռնակառքը չարժեցաւ. անոր ցնցող թաւալումը օրօրի մը պէս կու գար ոչխարներու նման մսակուած ուխտաւորներուն։

Առաւօտեան ժամը երկուքն էր երբ հասանք Երևան։

Յոգնած էինք, սպառած. բայց ինչ անպատում քաղցրութիւն մեր ուխտաւորի հոգիներուն մէջ։ Անոր յիշատակը անմոռ պիտի մնայ ու ծխայ ներսս ընդ միշտ...։

ԱՅՑ ՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻՆ

Խորհրդային Հայաստանի պատմական թանգարանը հաստատուած է 1921-ին։ Հոն ամփոփուած են և կը ցուցադրուին հայ ժողովուրդի անցեալ մշակոյթի վերաբերեալ ստեղծագործութիւնները։ Թէպէտ թանգարանը միայն քառորդ դարու գոյութիւն մը ունի, սակայն իր ճոխ և պէսպիսի հաւաքածոներով կը գերազանցէ նոյնիսկ եւրոպական փոքր ազգերու թանգարանները, քանզի Հայաստան ի հնուէն ունեցած է բարձր մշակոյթ։ Թանգարանի այժմու տնօրէնն է Տիար կարօ Ղաֆադարեան, որ ուժը տարիներէ ի վեր կը վարէ այս հաստատութիւնը։ Ան քառասուն տարեկան գիտնական մըն է։ Գրած է կարեւոր թիւով պատմա-հնագիտական բրոշիւրներ *և յօդուածներ։*

Թանգարանը բաժնուած է քանի մը մասերու։ Առաջինը նախապատմական *բաժնի ցուցասրահն է։ Հոս կը տեսնուին ամենէն հին դարերու պատկանող իրեր — քարէ մուրճեր, դանակներ, սղոցներ եւայլն — որոնք գտնուած են Արզնիի բարձրավանդակի վրայէն և որ երկրաբաններու կողմէ Սովետ Միութեան հնագոյն վայրը նկատուած է՝ հին քարէ դարու չրջանէն մնացած։*

Խորհրդային Միութեան ամէնէն հին բնակավայրերը, որոնք նոր քարէ դարուն (neolithic age) *կը պատկանին — ինչ որ ըսել է թէ տասը հազար տարուան հնութիւն ունին — Հայաստանի մէջ երեւան եկան։ Ցուցասրահին կեդրոնը ի տես դրուած է Շէնգավիթ գիւղի պեղումներէն հանուած մէկ մեթր տրամագծով ջահ մը, որ գտնուեցաւ նոյն գիւղի կեդրոնին մէջ երեւան հանուած կլոր չէնքէ մը։ Հոս կը կատարուէին հեթանոսներու պոնաբերութեան ծէսերը։ Իսկ Շէնգավիթ երեւանի չրջանին մէջ է և կը պատկանի երրորդ հազարամեակին։*

Ցուցասրահին երկրորդ բաժինը յատկացուած է գունապարդ խեցեղէններու։ Ատոնք կու գան մշակութային չրջանէ մը, որ կը համապատասխանէ նախա-Համերեան ժամանակաշրջանի քաղաքակրթութեան։ Խեցեղէններ բազմազան են և լաւ պահպանուած՝ հակառակ անոր որ 3500 տարիներ անցած են։ Անոնց վրայ նկարուած են այծերու պատկերներու մօթիֆներ որ հին ատեն չատ տարածուած էին։ Հայկական մնհննագրութիւնները այծերու պատկերներ կը ներկայացնեն, որոնք կը կոչուին այծագիր։ Ատոնցմէ զատ կան նաեւ կարապներու և եղջերուներու պատկերներ։ Հնագոյն այդ մշակոյթի բեկորները երեւան բերուած են կարմիր վանքի չրջակայքէն՝ հին Նախիջեւանի մէջ։ Բայց Հայաստանի հնագէտներ ուրիշ վայրերու մէջ ալ՝ ինչպէս Արմաւիր, Շրէշ բլուր, գտած են մշակութային նոյն ժամանակաշրջանի պատկանող առարկաներ։

Առաջին հազարամեակի սկիզբէն կան իրեր հնագոյն դամբարաններու և բնակավայրերու պեղումներով դուրս բերուած։ Այս իրերուն մէջ կը գտնուին պրոնզէ կացիններ, քարէ կաղապարներ՝ ձուլելու յատուկ, որոնք ցոյց կուտան թէ այդ չրջա-

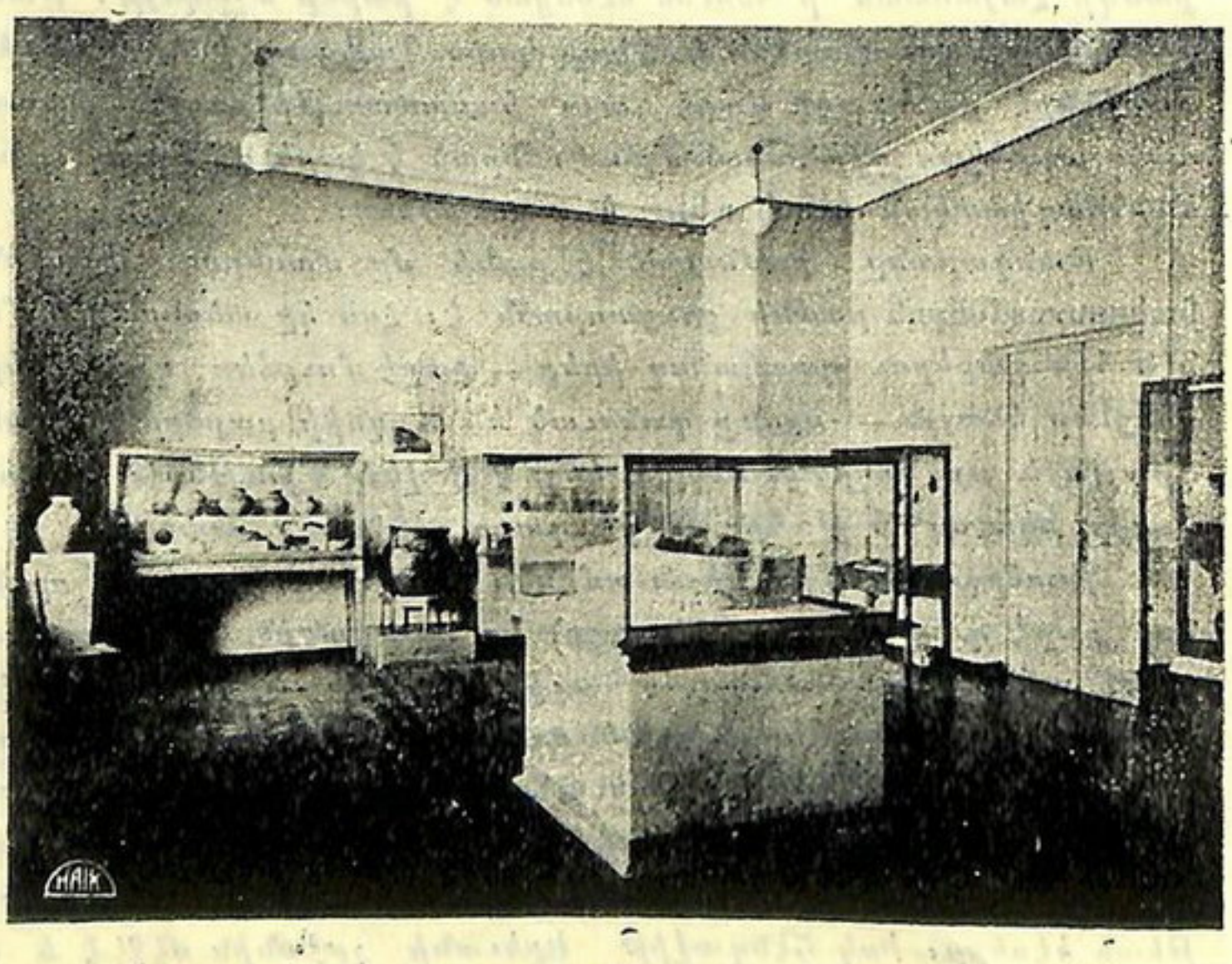

Նախապատմական առուեստի ցուցասրահին մէկ բաժինը

Ներին Հայաստանի մէջ ձուլածոյ առարկաներ պատրաստելու արհեստ գոյութիւն ունէր։ Լենինականի մօտ գտնուած է մետաղաձուլարան, ուրկէ երեւան եկած են կաղապարներ առաջին հազարամեակի չրջանէն՝ Ուրարտականէն քիչ առաջ։ Պրոնզէ դարու այս արուեստը կը տեսնուի գօտիներու վրայ, որոնք կը կրեն վիշապներու պատկերներ։

Այս ցուցասրահին մէջ ի տես դրուած են նաեւ իշխանական սայլի մնացորդներ, որոնք գտնուած են Նոր Բայազիտի հոլբլուր դամբարանին մէջ։ Սայլի փայտի մասերը քանդակուած են գեղեցիկ արուեստով։ Այս սայլը կը նմանի այժմեան Արարատեան դաշտի մէջ գործածուող գիւղական կառքերուն, միայն սա տարբերութեամբ որ երեք անիւ ունի և չատ կը նմանի Հիթիթական սայլերուն։ Կառքին վրայ քանդակուած է պառկած դիրքով ցեղապետը իր զէնքով և զարդարանքներով։ Այս օրինակ սայլերը կը քաշուէին երեք լուծ եզներէ։ Սոյն սայլի ատաղանատան առանձինն բաժանմունքի մէջ գտնուած տասնչորս գերիներու կամ ծառաներու մնացորդներ, որոնք ոեւէ զարդարանք չէին կրեր իրենց վրայ, կը թուին սպաննուած ըլլալ իրենց տիրոջը դամբանին առջեւ։

Առաջին հազարամեակի պատկանող հետաքրքրական զէնքեր ու նաեւ զարդարանքներ՝ թէ՛ արանց և թէ՛ կանանց համար՝ կան Հայաստանի բազմաթիւ դամբարաններէն բերուած։ Զէնքերուն կարեւորագոյնները են տուրը և դաշոյնները, դաշոյնի չեղքեր, երախակալներ։ Դամբարանները չատ հետաքրքրական են։ Անոնց մէջ կան անհատական, մօր և երախայի և բազմամարդ դամբարաններ։ Ամենայն հաւանականութեամբ ծծկեր մանկան մայրը երբ մեռնէր՝ երախան ալ կը մեռցնէին և մօրը հետ կը թաղէին, քանզի զինք խնամող մը պիտի չըլլար։ Այս սովորութիւնը յատուկ էր նախապատմական կենցաղով ապրող ժողովուրդներու համար։ Բազմամարդ դամբարանները կը վերաբերին իշխանական սերունդէ անձերու, որոնց մահուան առեն սպաննուած և անոնց հետ թաղուած են իրենց ճորտերը կամ ծառաները։ Հայերն ալ ունէին որոշ չափով այս սովորութիւնը իրենց հեթանոսական չրջանին։ Արտաշէս Հայոց թագաւորի ժամանակ Խորենացի կ'ըսէ. «Որչափ ամբոխութիւնք մեռան ի մահուան Արտաւազդայ, սիրելի կանայք եւ հարճք եւ մեծիմ ծառայք. եւ ետուր զգեռեզմանաւն լինելիս կամաւոր մահուամբ» (Գիրք Բ., Գլ. Կ.)։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՑՈՒՑԱՍՐԱՀ

կը ներկայացնէ Ուրարտացիներու մշակոյթի բաժինը, որ մեծ մասով կարմիր Բլուրի պեղումով գտնուած առարկաներ կը պարունակէ։ Կարմիր Բլուրը կը գտնուի Երեւանէն եօթը քիլոմեթր հեռաւորութեան վրայ։ Ըստ երեւոյթին Ուրարտացիներու փոխարքայի բերդն է եղած։ Ամբողջ բերդի տարածութիւնը կը գրաւէ կէս միլիոն քառակուսի մեթր. հոս շինուած է Աստուածանեան ճոխ բարձրապարիսպ, անկիւնաւոր բուրգերով զարդարուած բերդը։ Այս հնութիւնը երկու մասերէ կը բաղկանայ։ Փոքր Բլուրին վրայ բերդին անտեսութեան յատուկ շինութիւնները կան։ Հոս գտնուեցան հացահատիկներու հնագոյն տեսակներու մնացորդներ, որոնք մեծ նիւթ հայթայթեցին հնագէտներուն՝ Հայաստանի բոյսերու ուսումնասիրութեան համար։ Նոր Բլուրին վրայ երեւան հանուած է նաև տեսակ մը գործարան, որ կը թուի գարեջուրի պատրաստութեան յատուկ եղած ըլլալ։

Մեծ Բլուրի վրայ կառուցուած են պալատներ, զինուորական դասի բնակարաններ և զօրանոցը, ուր մեծ մասամբ գտնուեցան տարբեր տեսակ զէնքեր — պրոնզէ վահաններ, կապարճներ, դաշոյններ, կաւէ ամաններ և զինուորական զարդարանքներ։ Նոյն Բլուրի վրայ երեւան հանուած է նաև պրոնզէ արձանիկ մը, որ պատերազմի Աստուածոյն (Թէշէպայի) կերպարանքը կը ներկայացնէ։ Գտնուած է նոյնպէս սեպագիր մեծ արձանագրութեան մը փոքր բեկորները, որուն մէկուն վրայ կը կարդացուի Ռուսաս Բ. (Արգիշտիսի որդին) թագաւորին անունը, որով կը պարզուի կարմիր Բլուրին ճիշդ ժամանակը՝ այսինքն 685—640 Ն.Ք.։ Այս արձանագրութիւնը առաջին անգամ կարդացած է թանգարանի այժմու տնօրէնը՝ Տիար Կարօ Ղաֆադարեան։ Արձանագրութիւնը Ուրարտերէն է և սեպագիր։

Նոյն ցուցասրահին մէջ ի տես դրուած են նաև Ուրարտական սեպագիր արձանագրութեանց գլխագրեր Սրմաւիրի չրջանէն։ Նաև Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեանի ի յայտ բերած Արուճի սեպագիրը և Նոր Բայազիտի սեպագիր արձանագրութիւնը՝ գրտնուած 1930-ին։

Կարմիր Բլուրի մօտ պեղումներով երեւան հանուած է Ուրարտացիներու գերեզմանոցը, որուն դամբարանները քարէ արկղներու ձեւն ունին։ Այս պեղումներէն առաջ հնագէտներուն յայտնի չէր թէ Հայաստանի ուրիշ վայրերուն մէջ տեսնուած

քարէ արկղեայ դամբարանները ո՛ր ժողովուրդին կը պատկանէին։ Հետեւաբար այս գիւտով պարզուեցաւ որ Ուրարտացիներուն քարէ դամբարաններն են։ Ուրարտական չաստուածութեան երկրորդ արձանը՝ Խարբասու, որ գիրի եւ դպրութեան չաստուածն էր,

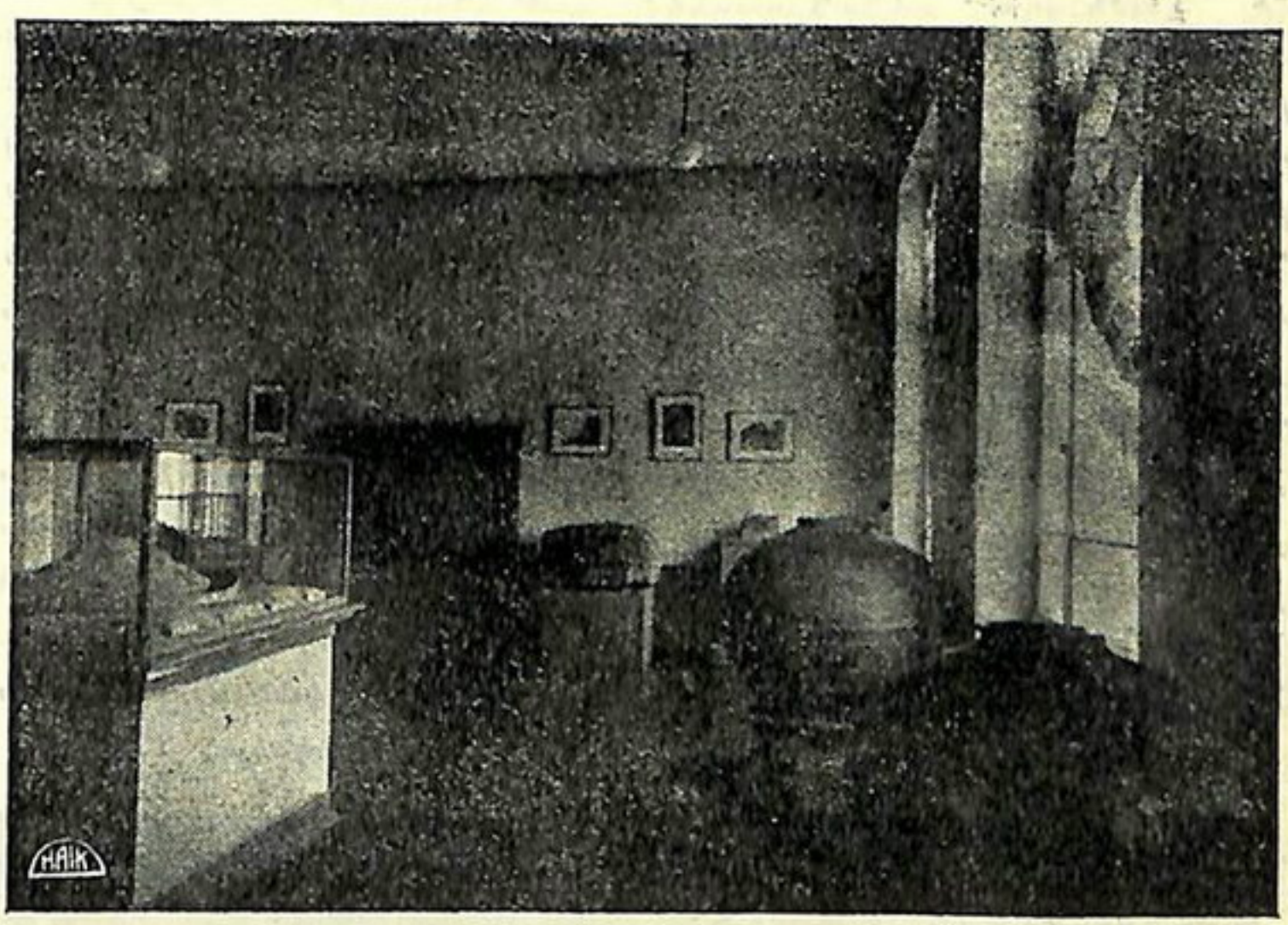

Ուրարտական ցուցասրահ

երեւան եկաւ Հայոստանի մէջ։ Հայր չաստուծոյն արձանը գըտնուած չէ դեռ։ Դպրութեան չաստուծոյն պատկերը, զոր Լեման Հասւպա գտաւ, փորագրուած է մեսալիոնի վրայ եւ պերլինի թանգարանին մէջ է այժմ։ Աչխարհի վրայ Ուրարտական ամենէն մեծ հնութիւնները երեւանի պետական թանգարանին մէջ կը գտնուին։

ԵՐՐՈՐԴ ՅՈՒՑԱՍՐԱՀ

Հոս կը գտնուին Հայ Արուաշիսեան եւ Հայ Արշակունեաց հարստութիւններուն վերաբերեալ հնագիտական իրերը։ Այցելուն հոս կը տեսնէ Արտաշէս Ա. Թագաւորի արամերէն արձանագրութիւնը՝ (Ք. գար Ն. Ք.) որ Նոր Բայազիտի մէջ երեւան հանուած է։ Մովսէս Խորենացի (Գիրք Բ., Գլ. ԻԲ.) կ'ըսէ թէ Արտաշէս Ա. Հայոստանը ընդարձակեց եւ քարեր դրաւ սահմաններուն վրայ։ Այս քարերէն երկուքը գրուած արամերէն լեզուով եւ մի-

եւնոյն պարունակութեամբ կը գտնուին ցուցասրահին մէջ։ Քարերուն վրայ նշանակուած է Զարեհ, որ Արտաշէս Ա.ի հօր անունն է։ Առանց այս արձանագրութեան մենք չէինք գիտեր անոր հօր անունը։ Այս շրջանին պատկանող ոսկի զարդեր ալ կան։ Նշանակելի են գահի մը մասերը՝ ոսկիով զարդարուած։

Նոյն բաժնին մէջ կը ցուցադրուին Հռոմէական լեգէոններուն արձանագրութիւնները։ Հոս կան նաեւ Հռոմէական կայսրզօրի լատինական արձանագրութիւններ (175 և 185 Ց. Ք.), քերուած էջմիածնէն, և նաեւ տապանաքարեր՝ Ցունական տառերով, Դուին քաղաքի մէջ գտնուած, քարէ գլուխներ՝ Ա. դարէն, հեթանոսական դագաղներ՝ կարասի մէջ թաղուած, կաւէ դագաղներ, սաֆիւնապահ սափորներ, որոնք ցոյց կու տան ժամանակին թաղման ձեւերը։ Նոյնպէս հոս կը տեսնուին Ա. դարէն Ճնացած Գառնիի հեթանոսական տաճարի սիւնասրահին երկու խոյակները, գտնուած մասնաւորներու քով և Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի ձեռամբ ժամանակին փոխադրուած էջմիածին։ Լատինական արձանագրութիւններ կ'երեւին էջմիածնէն բերուած սիւներու բեկորներուն վրայ։ Ցուցափեղկերուն մէջ կան մատանիներ, արցունքի սրուակներ, ապարանջաններ, մանեակներ, եւայլն։

Հայ Բիւզանդական արուեստի հնագոյն գմոյշներու ցուցասրահ

ՔՈՐՈՒՐԴ ԳՈՒՅԱՍՐԱՀ

կը ներկայացնէ քրիստոնէութեան ամենահին չրջանի յուշարձաններու բեկորները։ Ռուսակուսի բարձրադանդակ պատկերներով կոթողներ կան հոս՝ քրիստոնէական չրջանի առաքեր պատկերացնող։ Մեր հայ քրիստոնէական արուեստի հնագոյն նմոյշներն են ասոնք։ Ոչ միայն երկրաչափական գծական մոթիֆներ կան քանդակուած անոնց վրայ, այլ նաեւ բուսական եւ մարդկային։ Ասոնք հայ պատկերագրութեան ամէնէն հին երեւոյթներն են, որ կապուած են Արեւելեան Քրիստոնէական արուեստի հետ։

Այս նոյն բաժնին մէջ ցուցադրուած են, հայկական ճարտարապետութեան հնագոյն նմոյշները, որպիսին է Տեկորի տաճարը՝ գծագրութեամբ եւ լուսանկարներով, Երերոյքը եւ մեր ճարտարապետութեան ամէնէն հոյակապ նմոյշներէն մէկը՝ Զուարթնոցը՝ որմէ կան բեկորներ եւ գծագրութիւններ։

Ցուցասրահին մէջ կը տեսնուին քանդակազարդ քարեր՝ զեղեցիկ չուշանուածազիկներով, խաղողի ողկոյզներով, տերեւներով եւ կենդանական պատկերներով։ կայ նաեւ կոթողի պատուանդան Թալինի գերեզմանէն (Ե-Է դար), որ պաշտամունքի քանդակներով զարդարուած է։ Հոս է նոյնպէս եղեր կոթողիկոսի (631-642) երկլեզուեան ծածկագիր արձանագրութիւնը՝ Աւանի տաճարին պատին վրայէն առնուած։ Ծածկագիր արձանագրութիւնը հետեւեալն է. «ՁՈՒԿԶ», որ կը կարդացուի, «Տէր եզր Հայոց կաթողիկոս եճարիս ծառայ Աստուծոյ»։ Աւել կ'ապացուցուի Հայաստանի մէջ ծածկագրի-գոյութիւնը է. դարուն։ Սոյն արձանագրութիւնը առաջին անգամ կարդացած է կարօ Ղաֆադարեան։

ԱՆԻՒ ԳՈՒՅԱՍՐԱՀ

Հոս կը գտնուին Անիի և Դուինի պեղումներէն բերուած հնագիտական գանազան իրեր։ Ցուցափեղկերուն մէջ կը տեսնուին Դուինի յախճապակի (Ժ-ԺԴ դար), Անիի մէջ պատրաստուած տեղական յախճապակիի նմոյշներ — փոքր կուժեր, պուկներ, ափսէներ և ուրիշ ամաններ, որոնց վրայի զարդարուեստը նուրբ է և գեղեցիկ։ Այս ընդարձակ սրահին մէջ կը գտնուին նաեւ Զինական խեցեղէն՝ Անիի պեղումներէն երեւան հանուած։ Տիար Գուրգէն Արեւշատեանի պատրաստած՝ «Անիի աւերակներու ընդհանուր տեսարանը», որ ցուցասրահին մէջ կը գտնուի՝ չատ գեղեցիկ է։ Գատմական Անիի մանրանկարն է ան, պարիսպներ եկեղեցի-

ներ, ճամբաններ, բերդեր, Ախուրեան գետը եւայլն, լուսագոյն կերպով գծագրուած են։

Ի տես դրուած են նաեւ Անիի նշանաւոր եկեղեցիներուն լուսանկարները — Ցէթվանճեանի նկարած Ամենափրկիչը, Մայր Տաճարը, պարիսպներու մէկ կարեւոր մասը, եւայլն։ Երեւանի՝ այժմ քանդուած և տեղը «Մոսկվա» սինեմա չինուած Պօղոս—Պետրոս եկեղեցիէն՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կեանքը ցուցնող պատկերներ։ Ցուցադրութեան դրուած են նոյնպէս Անիէն՝ անդիկի ամաններ, Դուինէն՝ խոշոր կարաս՝ ժ—ԺԴ դար, Երեւանէն՝ ջրատար խողովակներ՝ ԺԲ—ԺԴ դար, Բագրատունեաց Զինանշանը, որ վագր մըն է քարի վրայ քանդակուած և մանկական հագուստներ՝ Անիի պեղումներէն։ Վերջինս հաւանօրէն Տիգրան Հոնենցի աղջկանն է։

ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՀԱՑ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ՑՈՒՑԱՍՐԱՀ

Այս սրահը ուշագրաւ է իր նիւթերու զանազանութեամբ։ Հոս ցուցադրուած են բարձրաքանդակներ, Այգեկութքը — Դուինէն է. դար, կին մը խաղող կը հաւաքէ —, Սիրամարգ մը վայելչօրէն քանդակուած, կիւրիկէ և Սմբատ Բագրատունի թագաւորներու բարձրաքանդակին ձուլածոյ պատճենը Սանահինի վանքէն՝ Ժ. դար։ Զաքարէ Ամիրսպասալարի կանգնած յաղթութեան կոթողը՝ Ամբերդի մէջ՝ 1200 թուին, որ նոյնպէս ձուլածոյ է։ Ներքաքանդակ խաչքարեր 991 թուին և ԺԴ. դարէն. Մխիթար Գոշի ժանեկաձեւ հիւսուածքով խաչքարը, ԺԴ. դար՝ Նոր Գետեկի վանքէն (Գոշավանք) բերուած, երկու մեթր բարձրութեամբ և մէկ մեթր լայնքով։ Ցուցասրահին մէջ կայ նաեւ ԺԱ—Զ դարուն չինուած քառակուսի կոթողի պատուանդան՝ գտնուած փարոս գիւղին մէջ, որուն վրայ առիւծ քանդակուած է։ Նոյնպէս Հոնենց Ս. Գրիգորի որմանկարներու արտանկարութիւններ իսկական մեծութեամբ և գոյներով, զոր պատրաստել տուեր է Գաբրեգին կաթողիկոս, երբ ան Հնութեանց Պահպանութեան կոմիտէի անդամ էր։ Լուսաւորչի կեանքը ըստ Ագաթանգեղոսի՝ որմէ կարեւորագոյնն է Տրդատի ընդ առաջ գնալը Լուսաւորչի կեսարիայէն վերադարձին՝ դաշնակից վրաց և Աղուանից թագաւորներու և Հայ նախարարներու հետ։ Այստեղ է կեչառոյքէն բերուած արծուի քանդակը, որուն նմանը ունինք նաեւ ուրիշ վանքերու պատերուն վրայ։ Ժ-ԺԳ դարերէն Դուինի ջրատար խողովակներ, կտուրները ծածկելու համար կղմինար՝ Դուինի

կաթողիկոսարանէն և Զուարթնոցէն (է. դար)։ Այս կղմինտրներուն վրայ կան չեղագիր և ա՛չ թէ երկաթագիր, ինչ որ ցոյց կու տայ թէ է. դարուն չեղագիր դպրութիւն ունէր։ Պատերէն պատկերներ կախուած են, որոնք կը ներկայացնեն Դուինի կաթողիկոսարանը և բնակչութեան չէնքեր ԺԲ-ԺԳ. դարէն մնացած. նաեւ դինիի մատան և ուրիշ հնութիւններու տեսարաններ։ Լուսանկարներով ներկայացուած են Դուինի պեղումները՝ կատարուած 1937—39 թուականներուն։

Միջնադարեան ցուցասրահի կից սենեակին մէջ ի տես դրուած են Անիի պեղումներէն հանուած զանազան առարկաներ, փայտէ քանդակազարդ գրասեղներ (ԺԳ դարէն), որոնց վրայէ քանդակները խաչեր, բոյսեր և կենդանիներ են. Տաթեւի վանքին դուռը չինուած ԺԳ դարուն, և ուրիշ երիզաւոր դուռ մը. Արդնիէն ժանեկաձեւ խաչեր, Դուինի կաթողիկոսարանէն քանդակազարդ բեկորներ, նոյն քաղաքի չէնքերէն տնական յարդարանքի առարկաներ. կենցաղային իրեր— խոփ, կացին, պայտ, դամ, ածխացած հաց եւայլն. նկեղեցական զանազան սպասներ — աչառնակներ, բուրվառ, խաչ, կանթեղներ եւայլն։ Սեւանայ վանքէն փայտակերտ խոյակներ՝ Թռչուններու պատկերաքան-

Միջնադարեան հայ առուեստի ցուցասրահին մէկ բաժինը

դակներով չինուած 874 թուին և Ցովհաննավանքէն փորագիր պահակ։ Հրապուրիչ է Գեղարդայ վանքին մոտելը (model), զոր Գուրգէն Արեւչատեան յօրինած է։ Թանգարանի մէջ կայ նաեւ Մշոյ Ս. Առաքելոց վանքին փայտեայ դուռը, ճակատին պատերազմի տեսարան, և կողերը՝ կենդանիներու պատկերաքանդակներով և երկրաչափական զարդաքանդակներով չրջանակուած։ Շինուած է ժԲ. դարուն և հայ փորագրութեան արուեստի գլուխգործոցներէն մին է։

Այս բաժնին կը յաջորդէ ուրիշ սրահ մը, ուր ժԶ—ժԸ դարու հնութիւններ կը ցուցադրուին։ Առնցմէ կարեւորագոյնները են — հին և նոր կտակարաններու ձեռագիրները՝ ապակիէ ցուցափեղկերու մէջ, եկատարինէ Բ. կայսրուհիին հրովարտակը Նոր Նախիջեւանի հայաքաղաքի հիմնարկութեան համար գրուած. Սեւանայ վանքին երկու դռները, մին՝ 1176 թուին, իսկ միւսը՝ 1552ին. իւրաքանչիւրին վրայ քանդակուած է խաչոր զարդա-

Ուրիշ բաժին մը միջնադարեան հայ արուեստի ցուցասրահին մէջ

դիծ խաչ մը, որուն չուրջ կը տեսնուին Քրիստոսի, սուրբերու, առաքեալներու և Թուղթերու պատկերագրանդակներ։ Քարի մը վրայ քանդակուած է Իշխան Պռոշեան Ամիր Հասանը՝ որսի ժամանակ, ժդ դար։ Այս բաժնին մէջ ցուցադրուած են նաեւ Իշխան Երկայնաբազուկի թիկնաթոռը, Էջմիածնի տաճարին գոյգ սաւառնչէ դռները, չինուած 1721ին, Հայոց կաթողիկոսի գահը սաւառնով ընդհլուզուած՝ ժէ դար, Ատուածատուր կաթողիկոսի (1715—1725) սաւառնչէ «Զաքմաճան»։ Հոս նոյնպէս ի ցոյց դրուած են հայկական հին հրաատարակութեանց նմոյշներ — Ատուածաշունչի Ա. տպագրութիւնը 1666ին, Մխիթար Աբրահոր հրատարակած Ատուածաշունչը՝ 1733ին, Տպագիր Գիրք մագաղաթի վրայ՝ 1704ին, կաթողիկեայց ճօթը Թուղթերու մեկնութիւնը՝ 1744ին։ Առաջին տպագիր հայ գիրքը, որուն վերնագիրն է «Տաղտրան, Ուրբաթագիրք և Պարզատոմար», տպագրուած Վենետիկ 1512-13ին, Մովսէս Խորենացիի Հայոց Պատմութիւնը 1752ին տպուած, Պատմութիւն Տարօնոյ Զինոր Գլակի 1719 թուին, Պատմութիւն Ատաքել վարդապետ Դաւրիժեցւոյ 1669ին, Գրիգոր Նարեկացիի Գիրք Ազօթից 1701ին, Դաւիթ Անյաղթի Գիրք Սահմանաց 1731ին, Մովսէս Խորենացիի Աշխարհագրութիւնը 1668ին, Շարական 1669, հրատարակութիւն Ոսկան վարդապետի տպագրուած Ամսօրեայի մէջ։

ՄԻՋԱՆՑՔ — ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

Ազգագրական բաժինը ընդարձակ ցուցասրահի մը մէջ է, որ ունի 6700 տեսակ հետաքրքրական իրեր Արեւելահայ և Արեւմտահայ տնտեսութեան և արհեստներու վերաբերեալ։ Ատնք միւս կողմէ լրիւ պատկեր մը կու տան մեր ժողովուրդի կենցաղի և սովորոյթներու մասին։ Ցուցադրութեան դրուած են օղեր, տպարանջաններ, մատանիկներ, գլխի թասիկներ, խոչոր զարդարուն ճարմանդներ, գոյնզգոյն բանուածքներով գօտիներ և վզնոցներ, մանեակներ, մէջքի, գլխու և ճակատի պէսպիսի զարդարանքներ, արծաթէ հայելի և սանտր, գինիի ամաններ, եւայլն։ Նաև ծուր, չերեփ, սրճաման, ըմպակ, ժամացոյցի ամաններ, քսակներ, աչքերուն սուրմա դնելու գործիք, աղամանդ, արծաթէ տուփեր, դաւաթներ, բաժակակալներ, արքատուփեր եւայլն։ Այս իրերէն ոմանք համբաւաւոր արուեստագէտ վարպետ Բադամի ձեռքով չինուած են Շուշիի մէջ։ Բադամի արուեստը անզուգական է. դժբախտաբար իր մահով իր արուեստն ալ կորսուած է։

Ցուցադրուած են նաև Շատախի և կարս քաղաքի կանոնց նաշխուն մետաքսեայ գգեստները, որոնք իրենց գեղեցիկ բանուածքով եթէ չեն գերազանցեր Եւրոպայի և Ամերիկայի մէջ մեր տեսած կանացի զգեստներու զարդարանքի արուեստը, ասոնցմէ ալ ետ չեն մնար կարինի կիներու ասկեթել բանուածքներով բաճկոնակները և վանի ասեղնագործ ժանեակները քնքշութիւն և նրբօրէն բանուած՝ գեղեցիկ արուեստ մը կը ցուցադրեն։ Պատերէն կախուած են անդունի և պատի գոյնզգոյն ծածկոցներ, մէջքի շալեր, մետաքէ խալիներ; ձեռագործներ՝ ասկեթել և արծաթահիւս գանուսար թելերով բանուած՝ որոնց ծալքերը բնականի տպաւորութիւնը կը թողուն։ Մանուսար խնամքով կը պահուին Թանկագին եկեղեցական գգեստներ — չուքջուռ, վրուբար, համխորան, չոթալթոզ, բազպան, արծաթեայ թագեր և գոյնզգոյն բանուածքներով հազուածներ։ Հռիփսիմեայ վանքի եկեղեցական սպասներէն կան խաչ, սկիհ, բուրվառ եւայլն։ Խոշոր մետաքսեայ պատառի մը վրայ նկարագրուած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի երազը. բոլոր վանքերը ներկայացուած են պատառին վրայ. բանուածքը շատ նուրբ և գեղեցիկ է։

* * *

ԹԱՆԿԱՐԺԷՔ ԻՐԵՐ

Նբութերու առատութեան և տեղի անբաւականութեան պատճառաւ շատ թանկարժէք հնութիւններ և իրեր ցուցադրութեան դրուած չեն։ Ատնք մատնաւոր արկղներու և դարակներու մէջ առանձինն կը պահուին։ Տխուր կարօ Դաֆթարեան ազնիւ գրուեցաւ այս բաժինը նաև ինձ ցուցնելու և որոշ բացատրութիւններ տալու։ Թանգարանի այդ բաժանմանքը հարուստ է պատմագիտական մեծարժէք տոհմանիշերով, որոնցմէ դիւանը միայն կը պարունակէ մօտ հինգ հազար։ Ատնց մէջ կան Ռուս կայսրերու Հայոց տուած հրովարտակներ, յուշագրեր, քաղաքական և դիւանական գործերու։ կաթողիկոսներու և պատրիարքներու կոնդակներ և բարձրատոհմեան անձնաւորութեանց թուղթեր ու նամակներ։ Շատախի ապստամբութեան օրագրութիւնը՝ գրուած 1915-ին։ Ատնցմէ զատ կան նաև գիտական անտիպ աշխատութիւններ։

Թանգարանը ունի լուսանկարչատուն մը, ուր կը գտնուին տասնութ հազարէ աւելի սեւանկար ապակիներ (negatives)։ Ասոնք կը ներկայացնեն մեր պատմահնագիտական յուշարձաններու, պեղումներու, արձանագրութիւններու, զարդարանքներու, ազգագրական պոնտոսեան տեսակ իրերու վերարտադրութիւններ (reproduction)։ Հայաստանի հնութեան մշակոյթի վերաբերեալ ամենէն մեծ ժողովածուն է այս։

Ճոխ գրադարան մը՝ քսան հազար պատմական, հնագիտական և ազգագրական գիրքերով՝ Թանգարանի մաս կը կազմէ։ կան նաև ուսանձինն հայերէն հին հրատարակութիւններ մօտ հօթը հարիւր կտորներ։ Ասոնք կը ներկայացնեն մեր ամենէն հին տպագիր գիրքերը և կը հասնին մինչև 1850 թուականը։

Թանգարանի հին դրամներու ժողովածուն 34,000 կտորներէ բաղկացած է։ Այս դրամները 9000 տեսակներու կը բաժնուին։ Մեծ մասով գտնուած են Հայաստանի մէջ։ Հաւաքածոն կը պարունակէ հայկական, եգիպտական, ասղեւկեան, հռոմէական, յունական, պարսկական և արաբական դրամներ։ Հայկական բաժնին մէջ կան Արտաշիսեան հարստութեան վերաբերեալ չատ մը դրամներ, ինչպէս նաև կիլիկեան հայ թագաւորներու, և հայկական կիւրիկեան դրամներ։ Մեծն Տիգրանի ոսկեդրամը, որմէ միայն երեք հատ յայտնի են, մէկը կը գտնուի Լոնտոնի Բրիտանական Թանգարանին մէջ, երկրորդը՝ Էջմիածնի Թանգարանը իսկ երրորդը՝ այս դրամներու հաւաքածոյին մէջ։

Դուինի և Անիի պեղումներէն գտնուած բոլոր հնութիւնները Թանգարանի մէջ կը պահուին։ Մեր Միջնադարեան մշակոյթը մանաւանդ այս երկու քաղաքներէն յայտնի եղաւ։ Պեղումները հայ անցեալի մասին նոր յայտնութիւններ բերին և անոնք չատ բան լրացուցին, ուղղեցին և ճշդեցին։ Անոնցմէ յայտնի եղան չատ բաներ, որ մեր պատմագիրներով անծանօթ կը մնային։ Անիի և Ամբերդի մէջ գտնուեցան բաղնիքներ՝ տաք ջուր տանող երկաթէ խողովակներով։ Ասոնք այն ժամանակուան հայ քաղաքային շինարարութեանց մասին մեծ գաղափար կու տան։

Թանգարանի արժէքաւոր իրերուն մէջ կան նաև Լեւոն Գ. Թագաւորի թուրք. Լեւոն Դ. Թագաւորի դաշոյնը, որ «Լեւոն թագաւոր դասասցաւ» արձանագրութիւնը կը կրէ։ Ասիկա կը նշանակէ թէ Լեւոն Թագաւոր դատաստան կ'ընէ։ Ցիշենք նոյնպէս

Հաղարծին վանքի կաթսան, չինուած ԺԱ. դարուն, որ Միջնադարեան պղնձագործութեան լաւագոյն նմոյշներէն մին է. Ջուղայի վաճառականներէն՝ Խոճայ Միրաքի (ԺԶ. դար) պղնձեայ ափսէն, որ զարդարուած է նուրբ և գեղեցիկ քանդակներով։

* * *

Թանգարանի տնօրէնութիւնը հայ գիտնականներու հետ միեն տարի հնագիտական արշաւներ կը կատարէ և պեղումներ ընել կու տայ։ Ճարտարապետական չէնքեր կը չափագրէ և կը լուսանկարէ. ազգագրական նիւթեր և արձանագրութիւններ կը հաւաքէ և պահոնք հրատարակութեան համար կը պատրաստէ։ Այս տարի ապագրութեան յանձնուեցաւ Թանգարանի գիտական աշխատութիւններու մէկ ժողովածուն։ կարօ Ղաֆադարեանի առաջնորդութեամբ վեց հազարի չափ վիմական արձանագրութիւններ հաւաքուած են, որոնցմէ պիտի կազմուի լիակատար ժողովածու մը և քանի մը հատորով լոյս պիտի տեսնէ։ Շուտով պիտի հրատարակուի Թ. Թորամանեանի «Նիւթեր հայ ճարտարապետութեան պատմութեան» Բ. հատորը։ Իսկ Գ. հատորի համար ալ նախապատրաստութիւններ կը տեսնուին՝ կարօ Ղաֆադարեանի և Թորոս Թորամանեանի դասեր՝ Օր. Նազիկ Թորամանեանի առաջնորդութեամբ և չանքերով։ Տպագրութեան պիտի յանձնուի նոյնպէս Փրոֆ. Ս. Լիսիցեանի «Զանգեզուրի հայերը ազգագրական տեսակէտով» մեծածաւալ աշխատանքը։ կը պատրաստուի Հայաստանի պատմահնագիտական քարտէսը, որուն վրայ բոլոր վանքերը, եկեղեցիները և ուրիշ հնութիւններ — բերդ, պարիսպ, կամուրջ եւայլն — իրենց տեղով ճշգրիտ նշանակուած պիտի ըլլան։

* * *

Մեր աչքերը սովորած էին դիտել և վայելել օտար ազգերու մեծ ոստաններու մէջ գտնուող հսկայ թանգարաններու չէնքերը իրենց ճոխ և բազմապիսի հնութիւններով։ Մեր փոքրիկ երկրին Թանգարանը, որ միայն քառորդ դարու կեանք մը

ունի, իր հնութիւններու ճոխութեամբ ու զանազանութեամբ մեր սրտերը ազգային հպարտութեամբ կը համակէ։ Ցուցասրահներուն մէջ կը պատկերանայ Հայաստանը՝ իր անցեալով, մշակութային դարաւոր և հակայ նուաճումներով։ Հեռաւոր ափերէն եկող ուխտաւոր այցելուն հոգեկան անպատմելի վայելք և ապրում կ'ունենայ, զոր ո՛չ մէկ ուրիշ պետութեան անցեալի փառքը կրնայ իրեն տալ։

ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԷՍ

15 ՅՈՒՆԻՍ

Այսօր Փրոֆ. Աչոտ Աբրահամեանի հետ այցելեցի Երեւանի Պետական Համալսարանը։ Ներկայ եղայ դասաւանդութեանց եւ ուսանողներու բնալուծական աշխատանոցներու մէջ կատարած պիտական փորձերուն եւ հետազօտութեանց։ Ուսուցիչներ իրենք զիրենք սոսկ վարձուած պաշտօնեաներ չեն նկատեր հոս, այլ գործին բուն տէրը։ Մեծապէս տպաւորուեցայ անոնց եւ աշակերտներու լուրջ ու նուիրուած աշխատանքէն։ Յարատեւ սորվելու, որոնելու եւ ստեղծելու եռանդն ու ոգին ամէն քայլափոխիդ կը տեսնես ուսանողներու վրայ։

Շատ եմ տեսած Ամերիկեան համալսարաններու ընթերցասրահներն ու ուսանողները։ Բայց բնաւ չէի կրնար երեւակայել որ օր մը ես ալ բախտը պիտի ունենայի Հայաստանի մայրաքաղաքին համալսարանը տեսնելու, համալսարան՝ ուր այս անգամ ո՛չ թէ օտարներու հետ օտար լեզուով կը յարաբերիս, այլ հայերու հետ հայ լեզուով։ Թէ ո՛րքան ուրախութիւն կը պատճառէր այս պարագան երկար տաներն պանդխտութեան մէջ ապրած մէկու մը համար, միայն ես կը զգայի այդ պահուն։

Ուր որ կանգ կ՚առնենք, ուսանողներ կը շրջապատեն մեզ։ Փրոֆ. Աբրահամեան կը ծանօթացնէ զիս անոնց. չուտով կ՚ընտանենանք։ Երբ կ՚իմանան որ ես ալ մանկավարժական եւ փիլիսոփայական բարձրագոյն ուսում ստացած եմ, ամէն մէկուն մտքին մէջ հարցումներ կը ծագին ու չուտով մեր խօսակցութիւնը չատ հաճելի եւ հետաքրքրական կը դառնայ։

Պետական Համալսարանի ուսանողներեն խումբ մը

Տնօրէնն ու ուսուցիչները միշտ ժպտուն դէմքով կ'ընդունին մեզ իրենց աշխատանքի սենեակները։ Անոնց սիրալիր վարուեցողութիւնն ու կենցաղագիտութիւնը ինձ նորէն յիշեցնել կու տան Ամերիկան։ Շնորհակալութիւն կը յայտնեն ինձ՝ ըրած այցելութեանս համար և իւրաքանչիւրը իր աւանդած առարկաներուն մասին կու տայ բացատրութիւններ։ Յարգելի Տնօրէնը համալսարանի հրատարակած գիտական աշխատութեանց շարքը կը նուիրէ ինձ իբր յիշատակ, ինչ որ կ'ընդունիմ շնորհակալութեամբ։

Հրաժեշտ կ'առնեմ ամէնքէն յայտնելով կրած խոր տպաւորութիւնս և կու տամ վերատին այցելելու խոստումը։

Համալսարանի ծառաստանին մէջ ենք հիմա։ Ուսանողներ ծառերու հովանիին տակ մաս մաս դասով կը պատրաստուին։ Անոնցմէ ոմանք կ'աշխատին թաւուառներու քով դրուած նստարաններու վրայ նստած կամ ընկողմանած։ կը վերյիշեմ ուսանողական կեանքս, որ անցած է տակաւին օտար համալսարաններու մէջ, ու երանի՛ կու տամ ասոնց, որ հայրենիքի համալսարանի մէջ է որ կ'առնեն իրենց ուսումը։

—Սա համալսարանի աստղադիտարանն է, կ'ըսէ փրոֆ. Ա-չոտ Աբրահամեան։

կը հրճուիմ տեսնելով կանաչ ծառերով եզերուած փոքրիկ գմբէթը, որ օր մը, ես կը հաւատամ, մեր երկրի չինարարական և գիտական յառաջդիմութեանց չնորհիւ պիտի մեծնայ և յիշեցնէ Մաունթ Ուիլսընի և կամ Մաունթ Փալըմարի աստղադիտարանները։

Ջինչ մը անդին մարդերու մէջ երախաներ կը կայտառին։ «Այս ալ մեր մանկամսուրն է» կը յարէ ուղեկիցս։ կը ծանօթանանք դաստիարակին հետ, որ համեստ ու խելացի տիկին մըն է։ Փոքրիկներ կը շրջապատեն մեզ. գոնանք մեր գիրկերուն մէջ կ'առնենք. կը լուսանկարուինք։

Յետոյ կը մտնենք մատենադարանի ընդարձակ շէնքին մէջ։ Հոս կը գտնուին Հանրային Գրադարանը և Ձեռագրատունը։ Առաջինը մօտ երկու միլիոն գիրքեր կը պարունակէ. բոլորն ալ թուագրուած և նիւթի համաձայն դասաւորուած դարակներու մէջ։ Իսկ Ձեռագրատունը մեծ և թանկարժէք գանձ մըն է հին հայ մշակոյթի ուսումնասիրութեան համար։ Տասը հազարէ աւելի ձեռագիրներ՝ խոշոր սրահի մը դարակներուն մէջ մեծ խնամքով

կը պահուին։ Սրահին պատուհանները վարագուրուած են արեւին չոզևրէն ու ջերմութենէն ձեռագիրները զերծ պահելու համար։ Ուշադրութիւնս գրաւեցին այս բաժնին՝ ինչպէս նաև միւս բաժանմունքներուն մէջ տիրող կանոնաւորութիւնն ու մաքրութիւնը։

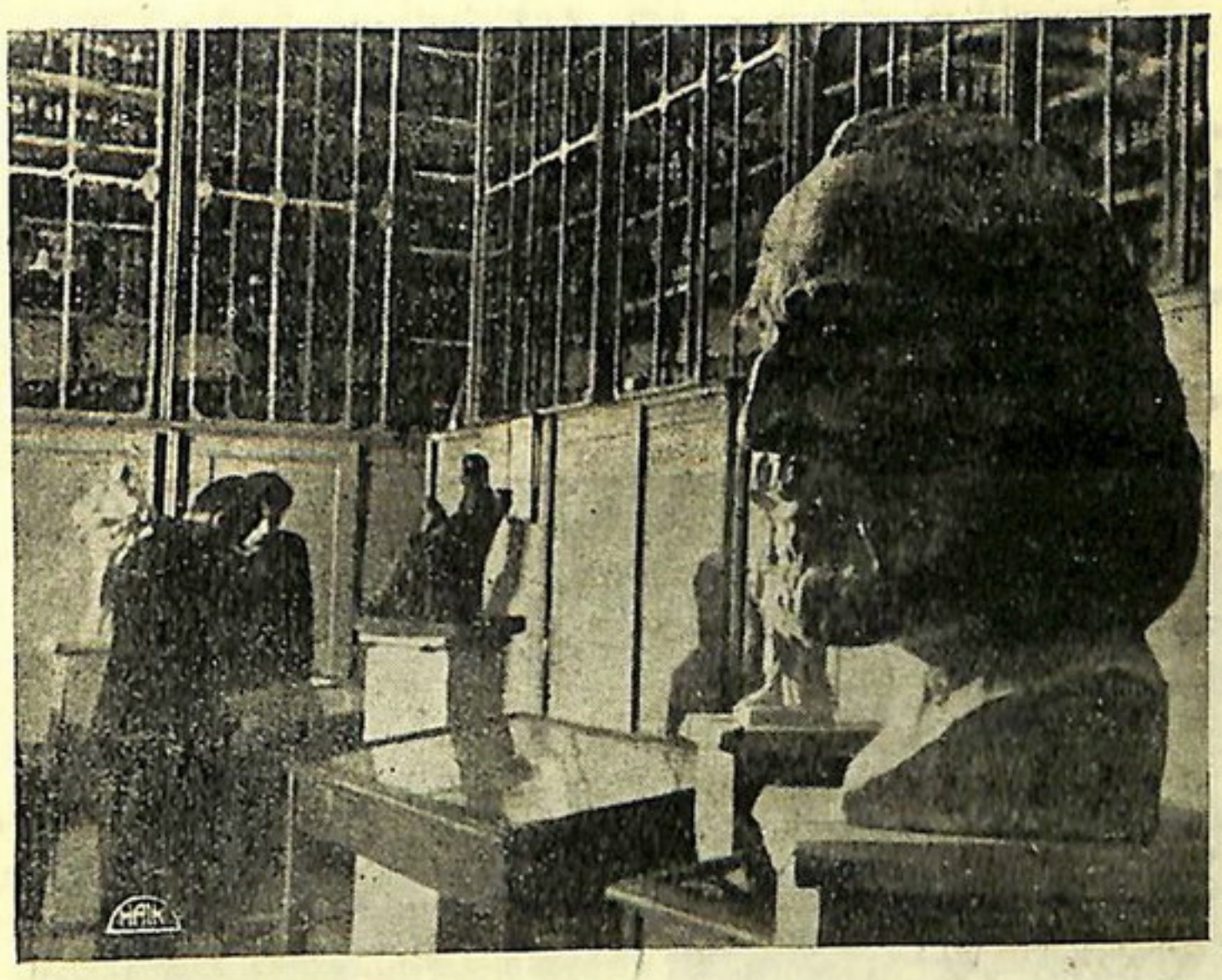

Սրահ մը մատենադարանին մէջ

Կ՚անցնինք ընթերցասրահներու մէջէն. գրասեղաններու չուրջ ուսուցիչներ և ուսանողներ կը պարապին իրենց յատուկ աշխատանքներով։ Ուսանողուհի մը խոր հետաքրքրութեամբ հասած է Այրիվանեցիի ձառընտիրի հաստատիր ձեռագրին վրայ ու գլուխը չի բարձրացներ։ Սեղանի միւս ծայրը ուսանող մը քանակը ձեռքը ձեռագիր Զայնքաղ չարականի մը մեծութիւնը կը չափէ և կը նօթագրէ։ Ջոլֆայի ընթերցասրահին մէջ քանի մը ուսանողներ մանկավարժական մասնագիտական գիրքեր կը թըղթատեն։ Ուրիշ սեղաններու չուրջ հայ և ընդհանուր ազգաց պատմութեանց վերլուծման և համեմատութեան աշխատանքներ կը տարուին։ Ուսանողներէն ոմանք այնքան խորասուզուած են իրենց աշխատանքին մէջ որ ընթերցասրահէն ներս մեր մուտքն

իսկ չեն նշմարեր։

—Անուն իմն է, կը հարցնեմ բազկաթոռի մը մէջ ընկողմանած ուսանողի մը։

—Ժիրայր, ընկեր պատգամաւոր, կը պատասխանէ։

—Ինչ կը կարդաս։

— Կ'ուսումնասիրեմ Բագրատունեաց շրջանը։

Ժիրայրին ի սրտէ յաջողութիւն կը մաղթեմ. ու երբ վարի յարկաբաժինը տանող մեծ սանդուխներուն վրայ եմ, վերէն՝ «Ատոմիկ» կը ձայնէ մէկը։ Հայ անունը կը դպի հոգիիս...։

Հոս Պէթի, Շուլի, Րոզ, Ճէք, Տիք, Ճոնի չկայ, այլ Քընարիկ, Շողիկ, Արփիկ, Հայկ, Վարդան, Ներսէս։

Խորապէս հրճուած և հոգիս ազգային հպարտութեամբ լեցուն կը մեկնիմ Մատենադարանէն՝ վերադառնալու հիւրանոց։

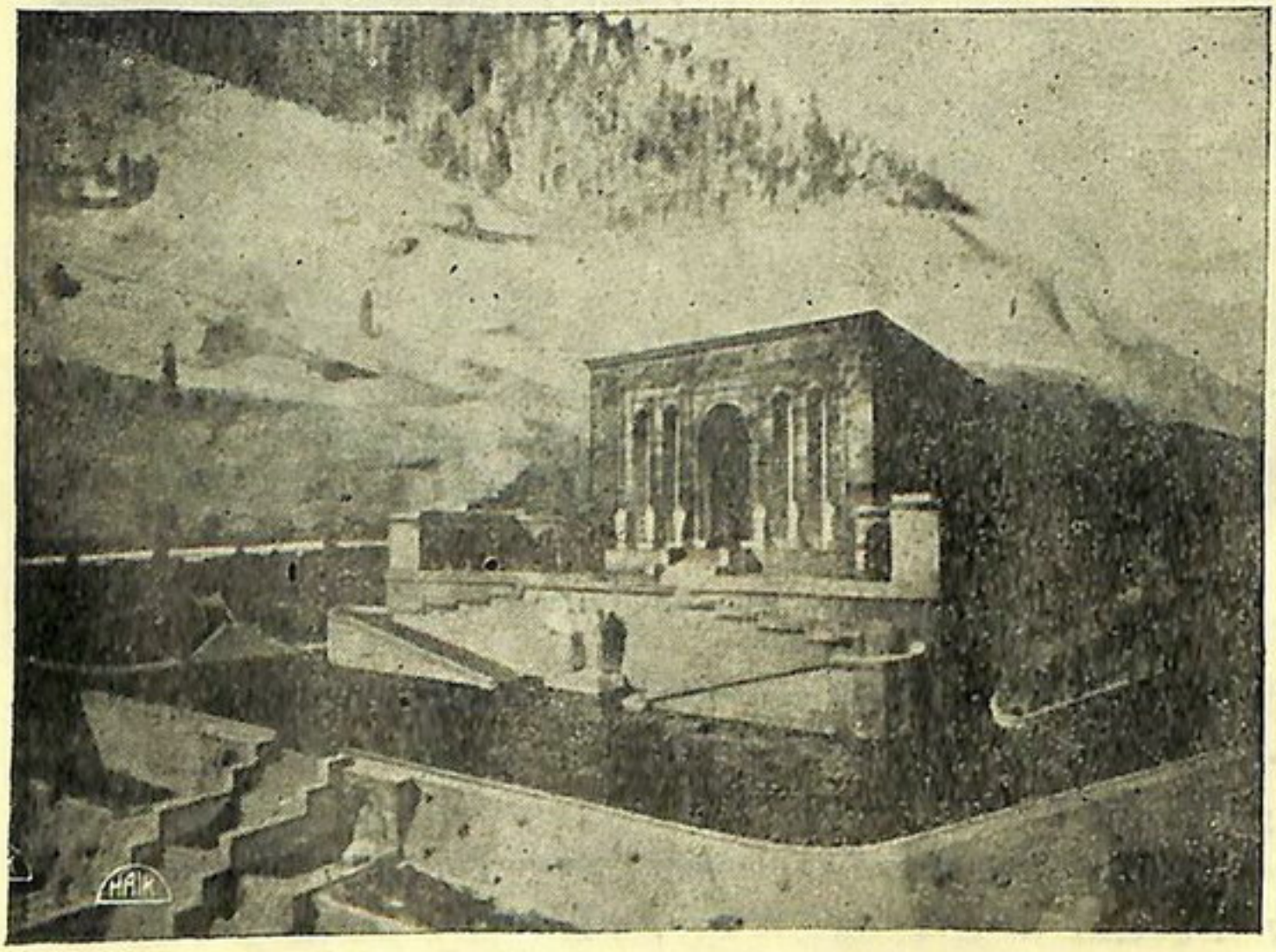

Մատենադարանի նոր շէնքին նախագիծը
(Ճարտարապետ՝ Մարկոս Գրիգորեան)

17 ՅՈՒՆԻՍ

Հակառակ չերմէ բռնուած ըլլալուս այսօր պատգամաւորներու հետ Օքերայի ու Բալէթի թատրոնը գացի «Անուշ»ը տեսնելու։ Մեր խումբը կը գլխաւորէին Գարնգին կաթողիկոս

Ծովսէփեան, Գէորգ Արքեպս. Չէօրէքճեան և երաւսազէմի պատրիարք Տ. կիւրեղ Ծ. վրդ. Իսրայէլեան։ Մեզ ընկերացած էր նաեւ Բէնթըրպըրիի աւագերէց Հիւլըթ Ճոնսըն։

Օպերայի շէնքը հոյակապ է, կառուցուած ամբողջովին տուֆ քարէ։ Ան հանճարեղ ճարտարապետ Ա. Թամանեանի ըստեղծագործութիւնն է, հայկական ոճի արդիական կիրարկութեան գլուխ գործոց մը։

Ներս կը մտնենք, մեզ կը դիմաւորեն Օպերայի-Տնօրէնը և «Անուշ»ի ղեկավարը։ Կ'առաջնորդուինք գեղեցիկ թիկնաթոռներով կահաւորուած և հայելիներով զարդարուած դահլիճ մը։ Գահ մը հանգստանալէ ետք, եկեղեցական չքախումբը Օպերայի թատերասրահէն ներս կը մտնէ, ժողովուրդը յոտնկայս և ծափահարութեամբ կ'ողջունէ զանոնք, կը գրաւենք մեզի յատկացուած պատուոյ տեղերը։

Ներկայացումը կը սկսի. կը տեւէ մօտ երեք ու կէս ժամ, ո'չ անոր համար որ Ցովհ. Թումանեանի բանաստեղծութենէն, Ա. Տիգրանեանի յօրինած այս օպերան ինքնին այնքան երկար է, այլ որովհետեւ միջնարարները կը տեւեն 25-30 վայրկեան։ Տեսարանները, բեմադրութիւնը, խաղարկութիւնը, նուագախումբը հրաշալի էին։ Աշխարհի զանազան կողմերէն եկած հայ պատգամաւորներ, որոնք չատ օպերաններ տեսած էին, չափազանց գոհ մնացին, ոչ միայն որովհետեւ հայ լեզուով օպերայի մը ներկայ կ'ըլլային առաջին անգամ, այլ որովհետեւ իրապէս արուեստի աքանչելի գործ մըն էր որ լաւագոյն կերպով կը ներկայացուէր։

Տօքթ. Ճոնսըն, որուն անգլերէն կը թարգմանէի բոլոր անցքերը, չատ գգացուեցաւ այս լիուսային սիրոյ ողբերգութենէն։ Դիտել տուաւ որ այսպիսի գեղեցիկ և յուզիչ օպերայի մը ներկայացումը Լոնտոնի մէջ իսկ մեծ հետաքրքրութիւն և խանդավառութիւն պիտի ստեղծէր։

Ներկայացումը աւարտեցաւ 12.45-ին։ Պատգամաւորներս և ամբողջ հասարակութիւնը խանդավառ ծափերով քանիցս բեմ հրաւիրեցինք գլխաւոր դերակատարները։ Կը մեկնինք թատրոնէն խոր տպաւորութեան տակ՝ գիշերով վերադառնալու էջմիածին։

* * *

Այլ առիթներով օպերայի և բալէթի նոյն թատերասրահին

մէջ տեսանք նաև Ա. Սպենդիարեանի «Ալմաստ» օպերան և «Խանդութ» բալէթը (Թատերապար)։ Իսկ Սունդուկեան Թատրոնին մէջ ներկայ եղանք չատ մը Թատերախաղերու ինչպէս «Պատուի Համար», «Համլէթ», «կարմիր Մանեակը» և «Երկիր Հայրենի»։ կարելի է երաժշտութիւնը, օպերան և Թատրոնը Հայաստանի մշակոյթին ամենէն զարգացած ճիւղերը համարել։ Ժողովուրդը ամէն երեկոյ կը լեցնէ երաժշտութեան և Թատրոնի սրահները։ Ասիկա կը ցուցնէ որ անոնք մեծապէս կը սիրեն ու կը վայելեն երաժշտութիւնը և բեմական արուեստը առհասարակ։

Հայաստանի ժողովուրդին ժամանցները նուիրուած են մասնաւորապէս արուեստին։ Սրճարաններ և խաղարաններ գոյութիւն չունին։ Ժողովուրդը իրական չահագրգռութեամբ կը հետեւի մշակութային բոլոր բաղմապիսի ձեռնարկներուն, ու այս Թերեւս գլխաւոր պատճառներէն մին է որ հայ մշակոյթը յարատեւ վերելք մը կ'իրագործէ մեր հայրենիքի մէջ։

Երեւանի Պետական Օպերան

19 ՅՈՒՆԻՍ

Այսօր երեկոյեան ժամը 8·30-ին Երեւանի համերգային դահլիճը գացի, «ՀՍՍՌ երաժշտական ուսումնական հաստատութիւնների ուսանողների և Աշակերտների» կողմէ սարքուած համերգը ունկնդրելու։ Ընտիր բազմութիւն մը լեցուցած էր սրահը, որուն առաջին աթոռները գրաւած էին Գարեգին Կաթողիկոս, Տեղակալ Գէորգ Սրբազան, եկեղեցական և աշխարհական պատգամաւորներ ինչպէս նաև Տոքթ. Հիւլըթ Ճոնսըն։

Մեզ համար բոլորովին անակնկալ մըն էր տեսնել փոքրիկ երաժիշտներու ճարտար նուագածութիւնը։ Անոնք կու գային Կիրովականի երաժշտական դպրոցէն, Երեւանի Զայքովսկիի անուան նուիրուած երաժշտական տասնամեայ դպրոցէն, Երեւանի Պետական երաժշտանոցէն, Լենինականի Երաժշտական Ուսումնարանէն, և Ալ. Սպենդիարովի անուան նուիրուած երաժշտական դպրոցէն։ Այս համերգը պիտի ուզէի նմանցնել ամաւերջի դպրոցական հանդէսի մը, ուր կարողագոյն աշակերտներ բեմ կու գան իրենց ընդունակութիւնները ու աշխատանքը ցոյց տալու համար։

Մեր սրահը անհունօրէն կը հրճուի երբ բեմի վրայ Հայաստանցի հայ փոքրիկներ — Սեդա, Անահիտ, Հուրիկ եւայլն — Ջութակի կամ դաշնամուրի վրայ Պեթովէնի «Մինուէթ»ը, Շոբէնի «Նոկթիւր»ներէն մին, Շուման«Ալբոմի թերթիկը» և Կրիկի «Բանաստեղծական պատկերները» կը նուագեն։ Ահա նորէն բեմ կու գան սիրուն աղուորիկ պարմանիներ ու արեաներ, պարերգներ, եռանուագներ, քոնչերթի կտորներ, ժողովրդական երգեր կը գործադրեն Յակոբեանէն, Մեհրաբեանէն, Վերդիէն, Վիվալդիէն, Շիպէրթէն, Ն. Տիգրանեանէն, Ռ. Մելիքեանէն, Ա. Խաչատուրեանէն, կոմիտաս Վարդապետէն, Ալ. Սպենդիարեանէն եւայլն։

Ֆէնթրպըրիի աւագերէց Ճոնսըն քովս նստած է. դարձեալ իմ թարգմանի դերիս մէջ եմ. կը բացատրեմ իրեն յայտագիրը։ Ամէն անգամ որ նուագ մը կ'աւարտի, յորգելի եկեղեցականը իր խոշոր ափերով երկար կը ծափահարէ ու կը բացագանչէ.

—This is wonderful, wonderful. *հրաշալի՛ է... հրաշալի։*

Այս անգամ բեմը կը գրաւուի Երեւանի Զայքովսքիի անուան նուիրուած երաժշտական տասնամեայ դպրոցի Ջութակահար աշակերտներու 24 հոգիէ բազկացած միանձնչիւն խումբէն. կը նուագեն Վիվալդիի քոնչերթին Ա. մասը։ Ֆէնթրպըրիի աւա-

գերէցը ինձ դառնալով կ'ըսէ.—

—Անգլիոյ մէջ իսկ դժուար է ասոնց նման նուագողներ գտնել։

Անգամ մը եւս ազգային հպարտանքի զգացումը կը գրաւէ հոգիս։

Ցիշողութիւնս ինձ կը տանի Նիւ Եորք՝ Քարնէկի Հօլ, ուր ուսանողութեանս չրջանին յաճախ կ'երթայի նուագահանդէսներու։ Ու ես ալ դառնալով կ'ըսեմ անգլիքան եկեղեցականին.

—Հեռու չէ այն օրը, երբ մեր ժողովուրդի զաւակները իրենց երաժշտական արուեստով Ամերիկայի և Եւրոպայի արուեստագէտներուն հասնին։ Եւ մտովի կ'ըսեմ ես ինծի. իրաւունք չունի՞մ խորհելու որ թերեւս զանոնք իսկ գերազանցեն։

Երրորդ բաժինը որ բոլորովին հայ երաժշտագէտներու հեղինակութիւններէն կը բաղկանար, սկսաւ «Ալագեազ»ով, զոր նուագեցին Երեւանի երաժշտական Ուսումնարանի, Զայքովսքիի անուան նուիրուած երաժշտական տասնամեայ դպրոցի և Ալ. Սպենդիարեանի անուան նուիրուած դպրոցի թաղջութակահար աշակերտ ուսանողները 24 հոգիէ բաղկացած միահնչիւն խումբով մը։ Ո՛չ մէկ ատեն «Ալագեազ»ը այդքան քաղցր և արտադրաւ թուած էր ինձ։

Գիտութեանց և արուեստներու համար լաւագոյն ձիրքերով օժտուած հայ ժողովուրդը գիտէ իւրացնել և ստեղծագործել երբ խաղաղ կ'ապրի ան և պատեհ առիթն ու միջոցը չնորհուած է իրեն։ Այս բոլորը հայ ժողովուրդը ունի այժմ Հայաստանի մէջ և կը մտածեմ թէ յիրաւի որքա՜ն երջանիկ է հոն ապրող մեր նոր սերունդը։ Արտեւանդն կը հաւատանք որ արուեստի լոյսին բացուող այս փոքրիկ իմացականութիւնները չուտով պիտի փթթին՝ ծաղկեցնելու հայ երաժշտութեան անդաստանը։

Ուշ գիշերին կ'աւարտի համերգը։ Հանդիսականներ լրանալէն ետք միայն կ'անդրադառնան թէ չորս ու կէս ժամ տեւած է ան։ Բայց մնծապէս գոհ են ամէնքը, մանաւանդ պատգամաւորները, որովհետև առաջին անգամ ըլլալով իրենց կեանքին մէջ հայ հողի վրայ հայ ուսանողներու կողմէ կազմակերպուած համերգի մը ներկայ կ'ըլլային, որ իրենց կու տար հոգեկան վայելքի այնքան լեցուն պահ մը։

Առաւօտեան ժամը 1–ին համերգային դահլիճէն կը մեկնինք էջմիածին։ Ու գիշերն ի բուն երազախառն քունիս մէջ հայ դե-

ռատի վարպետներուն երկնահամ նուագերգութեանց հետ էին։

29 ՅՈՒՆԻՍ

Սենեակիս դուռը կը զարնուի ու ներս կը մտնէ Տոքթ. Տիգրան Իւթիւճեան, Լոնտոնի հայոց պատգամաւորը, ուրինքնով չահեկան անձնաւորութիւն մը, որուն հետ առաջին հանդիպումիս իսկ մտերմացած էի։

—Հա՛յր սուրբ, ինքնաշարժները պատրաստ են, եկուր երթանք մխսին Ararաs գործարանը այցելելու և Հայաստանի գինի ու գոնեագ «տէկուսթացիա» ընելու։

—Այդ ո՛րքան չուտ ընտելացար Արեւելահայոց լեզուին, կը հարցնեմ, յարդելի քժիշկին։

—Ո՞նց չսովրիմ ընկեր Ջան, կը պատասխանէ ան, երբ չարունակ լսում եմ մեր եղբայրներին և քոյրերին քաղցր բարբառը։

Արագ կ՛իջնենք սանդուխներէն ու կը մխանանք մեծ պատգամաւորներուն, որոնց ամբողջ խօսակցութիւնը մեր հայրենիքի գինիին ու գոնեագին մասին է։

Քանի մը վայրկեան վերջ Ararաs գործատան երկաթեայ խոշոր դռնէն ներս կը մտնենք։ Մեզ կը դիմաւորեն հաստատութեան տնօրէնն ու օգնականը։ Կ՛առաջնորդուինք գրասենեակ. «տիրեկտոր»ը մեզ տեղեկութիւններ կու տայ գործատան հիմնարկութեան և այլատեսակ գինիներու պատրաստութեան մասին։ Մինչ կը խօսի՝ արդէն ըմպելիներու հառը կ՛առնէ մեր դլուխները։

Երբ կը լռացնէ յանախ յեղյեղելէն ալ գոց առլած իր ձայնը, «հետեւեցէ՛ք ինձ» կ՛ըսէ։ Հիմա ընդարձակ գինետան մէջ ենք... տակառներ՝ փոքր և մեծ տարողութեամբ, հարիւր կիլոգրամ մինչև հինգ հազար և աւելի, լիքը գինիով խոնաւ գետնի վրայ կանգուն են։ Նպաստակներու մէջէն գինին ուղխօրէն կը հոսի լեցնելով հատատփոր և վիթխարի փայտեղէն աւազանները։

Կ՛իջնենք չէնքին վարի յարկը. հոս եւս բազմաթիւ են գինիի տակառները։ կը մտարերեմ յանկարծ Գալիֆարնիոյ Առաքելեան գինիի գործատունը, որուն համբաւը մեծ է ամբողջ Միացեալ Նահանգաց մէջ։ Գինին՝ բարեկամութեան և ուրախութեան ըմպելին է. մեր ժողովուրդը կը սիրէ զայն, որովհետև գիտէ ըլլալ գեւարթ ու չէնչող՝ բարեկամական շրջանակով երբ խաղայ կեանք մ՛ունենայ ան։

Գինետան բոլոր բաժանմունքները չենք կրնար պտըտիլ, ո-

րովհետեւ ըմպելիին հոտը գլխու թալուկ կու տայ չատերուն։ Ու դուրս կ'ելլենք ընդարձակ բակին մէջ օդ առնելու համար։

—Ինձ թուում է թէ սրանք գինիից չեն ախորժում, կ'ըսէ Առաքսի գործաւորներէն մին իր ընկերոջ, որովհետեւ դեռ չխմած հարբել են արդէն։

—Այժմ պիտի գնանք գինու կոլեկցիայում կ'ըսէ, մեզ առաջնորդողը։

—Ի՞նչ կը նշանակէ կոլեկցիա, ընկեր «տիրեկտոր» կը հարցնէ պատգամաւորներէն մին։

—Մառան, ուզում եմ ասել, ընկեր ջան։

—Բայց ինչո՞ւ մառան բառը չէք գործածեր։

—Էհ, էապէս սովորել ենք, կ'ըլլայ պատասխանը։

կ'իջնենք առաջնակրեայ պահեստարանը. հոս գեղեցիկ չիշերու մէջ զանազան տեսակ գինիներ ի պահ դրուած են։ Մինչեւ յիսուն տարիով հին գինի ցոյց կու տան մեզ։

Մեր առաջնորդը կը չարունակէ իր ճառը. մեզ այնպէս կը թուի թէ այս անգամ թարգման մը անհրաժեշտ է իր տեկուսպացիա — համտեսել, օպերացիա — գործողութիւն, կոլեկցիա — գինիներու հաւաքածոյ, փլանբացիա — տնկարան, ռեսպուբլիկա — հանրապետութիւն բառերը հասկցնելու։ Մնաց որ պատգամաւորներուն համար առանցմէ առաջինին՝ տեկուսպացիային համապատասխանող գործողութիւնը միայն կարեւոր էր...։

Դուրս կ'ելլենք մառանէն. այս անգամ մեզ կ'առաջնորդեն լայնարձակ սրահ մը՝ կառուցուած Զանգու գետի ափին։ Հոս՝ յարդարուած մաքուր սեղաններու վրայ ամէն տեսակ գինիներ ու գոնեագներ սրուակներու մէջ մեզ կը սպասեն։ Ազանդերներ՝ երշիկ, ձուկ, խաւեար, պանիր, աղցան առատ են։

Ապակիէ սիրուն փոքրիկ բաժակներու մէջ հիմա կը հոսին ըմպելիները. բայց ըմպակները շուտով կը պարպուին ու նոյնքան շուտ կը լեցուին նորէն... ու այսպէս չարունակաբար։

— Կշտացայ։

— Ալ չեմ կրնար։

— Շնորհակալ եմ։

— Շատ խմելու վարժութիւն չունիմ, խօսքերը Հայաստանցի մեր եղբայրներուն խիստ տարօրինակ կը հնչեն։

Պէտք է խմել, ուտել և զուարճանալ, ահա՛ օրուան կարգախօսը։

Բաժակները կը պարպուին ի պատիւ Մարաջախտ Սթալինի, կարմիր Բանակի, Հայ և Ռուս ժողովուրդներու եղբայրակցութեան և Հայ կառավարութեան։ Սրտագին մաղթանքներ կ'ըլլան նաեւ մեր երկրի յառաջդիմութեան և մեծ նուաճումներուն համար։ Գինի, երգ, ճառ, գերազանցապէս խանդավառ մթնոլորտ մը կը գոյացնեն։

Երկու ժամ անցած է արդէն, բայց սեղանակիցներուն այնպէս կը թուի թէ դեռ նոր սկսած է ուրախութիւնը։

Ուշ ատեն կը վերադառնանք պանդոկ։ Հասկնալի է որ մեզմէ չատերուն դլուխը դեռ երկար ատեն ամպերու մէջ կը մնայ, Հայաստանի սիրուն գիւղերուն և ընտիր ըմպելիներուն սաեղծած աղուոր երազներուն մէջ։

Արարատի գինին յորհրդային Միութեան երկիրներուն մէջ լաւ հռչակ հանած է, պատգամաւորներ այդ համբաւը ամբողջ աշխարհի մէջ պիտի տարածեն։

12 ՅՈՒԼԻՍ

Հայ Գրողներու Տուն... Հայ Գրականութեան և Գեղարուեստի մշակներուն ժամադրավայրը... կը մտնեմ անոր սեմէն ներս ինչպէս ուխատաեղիէ մը։

Ջիս կը դիմաւորէ Գրողներու Տան քարտուղարը, քնքուշ ժպիտ մը դէմքին։

—Հրամմեցէ՛ք, հայր տուրը ջան։

Խօսքին չհչալը կը դպի հոգիիս։ կարծես վաղեմի բարեկամներ հաած ըլլայինք։ Ջիս կ'առաջնորդէ ընդարձակ սենեակ մը ուր մեծ սեղանի մը չուրջ բոլորուած է հայ գրագէտներու հոյլ մը։

Դիմացէն ձայն մը՝

—Հա՛յր Դերենիկ, եկէ՛ք, մօտս նստեցէք։

Խօսողը Հայաստանի վաստակաւոր բանաստեղծն է՝ Աւետիք Իսահակեան, մէկը՝ որուն հանդէպ սէրս և հիացումս պաշտելութեան հասած էին մանկութենես ի վեր։

Մայր Հայրենիքի մեծ բանաստեղծը պիտ կը ծանօթացնէ ներկաներուն՝ Ազատ Վշտունիի, Նայիրի Զարեանի, Արտիի, Գեղամ Սարեանի, Գուրգէն Բորեանի, Ս. Տարօնցիի և Սեփան Զօրեանի։

—կեանքիս մեծ մասը երեւանում եմ անցկացրել, վրայ բերաւ Աւետիք Իսահակեան, բայց Դերենիկ վարդապետը ինձանից լաւ ճանաչում է մեր Մայրաքաղաքը։ Նա ամէն տեղ պտում

է, ամէնքի հետ խօսում է, ամէնքի հետ բարեկամանում է։ կարծում եմ որ նա ասելի ճանչուորներ ունի Երեւանում քան ես։

—Շնորհակալ եմ վարպետ — այսպէս կ՚անուանեն Աւետիք Իսահակեանը Հայաստանի մէջ — յարեցի, բարեկամներուս թիւը չաւցուցիք, մանաւանդ ձեզ նման բանաստեղծ-դրագէտ բարեկամներուս։

Մեր խօսակցութեան նիւթը այնուհետեւ դարձաւ Սփիւռքի Հայ դրական մշակներուն և անոնց գործերուն մասին։ Նկատեցի

վարպետ՝ Աւ. Իսահակեան

որ Արտաստանի Հայ Գրականութիւնը իր ամբողջութեան մէջ ծանօթ չէր իրենց։ կը հաւատանք որ պատերազմական վիճակի դադարումէն ետք, երբ հաղորդակցութեան լաւ միջոցներ ստեղծուին, երկուստեք յարաբերութիւններ կը սերտանան և հայ Գիրի մշակներ մօտէն կը ծանօթանան իրարու։

Մինչ կը չարունակուին մեր գրական խորհրդածութիւնները սրտի հրճուանքով կը դիտեմ չուրջս լազմած գրողներէն սակաւաթիւներու դագաթնակէտն միայն իջած է ձիւնը։ Իրենց կեանքի բուն աշխոյժ ու կայտառ չրջանին հասած երիտասարդներ են շատերը, յառաջդիմելու, ստեղծագործելու վառ ախորժով լի։ Ասոնք և ասոնց չունչովն ու հոգւովը ներչնչուածներ պիտի ճոխացնեն մեր գրական անդաստանը։ Բայց ինչ պիտի ըլլայ ապագան ափիւռքի հայ մշակոյթին...։

Ու անդգալաբար միտքս կ'երթայ Հայ Գրողներու ուրիշ հաւաքոյթի մը։

1938 փետրուար ամսուն սկիզբն էր. հազիւ քսանչորս տարեկան էի. փարիզ կը գտնուի Ամերիկա իրը ուսանող ճամբորդութեան առթիւ։ Գայի Բարեգործականի Տունը. հոն սեղանի մը չուրջ հաւաքուած գտայ մեր մեծ մտաւորականներէն Արշակ Չօպանեան, վահան Մալէզեան, Տիգրան կամսարական, Լեւոն Բաչալեան, կարապետ Բասմաջեան և Տօքթ. վահրամ Թորգոմեան։ Անոնցմէ առաջին երկուքը ողջ են այժմ. մեռնողները բաժնուեցան, հեռացան Հայութեան հորիզոնէն։ Անոնց տեղը, ուր՞ղ, թափուր կը մնայ...։

Երբ այս իրապէս ախուր պատկերը կը ներկայացնէի Հայաստանի գրողներուն՝ անոնցմէ մին ըսաւ.

—Մայր Հայրենիքի մէջ, նորեր՝ հիներէն կ'առնեն լոյսի չափը զայն միշտ վառուած պահելու։

Տէ՛ր, թող Դիրի այդ չահը յաւէտ անմար մնայ հայ հորիզոնին վերև։

* * *

Հայ Գրողներու Տունը կը հրատարակէ Գրական Շաբաթաթերթ մը, որ լոյս ընծայուելէն քանի մը ժամ ետք՝ արդէն իսկ կը սպառի։ Ասոր պատճառը միայն պարբերաթերթին թովանդակութեան ճոխութիւնը չէ, այլ Հայ ժողովուրդի ընթերցա-

սիրուելիութիւնը։ Երբ Արտասահմանի Հայ Գրողներու երկերը տպարաններու անկիւնները կը փոշոտին և կը փճանան, Հայաստանի Հայ մտաւորականներու գործերը եղնիկներու ձեռքերուն մէջ կը մաշին։ Երբ մենք մեր հեղինակած գիրքերուն համար յաճախորդ կը փնտռենք, Հայաստանի մէջ յաճախորդն է որ գիրք կը փնտռէ, որովհետև գիրքը իր հացին չափ կենսական կը նկատէ իրեն համար։

Որքա՜ն երջանիկ է Հայ գրողը Մայր Երկրին մէջ. նիւթական բոլոր մտատանջութիւններէ ձերբազատուած է ան։ Իր բոլոր ժամանակը և ոյժերը կը տրամադրէ իր գրական ստեղծագործութեան։ Պետութիւնը պինք լաւագոյն կերպով կը վարձատրէ իր աշխատանքի համաձայն։

Հայաստան ունի նաև կին գրողներ.— Սիլվա Կապուտիկեան, Մարօ Մարգարեան, Արաքս, Ազատ, Մարիէտտա Շահինեան, Հռիփսիմէ Պօղոսեան, եւայլն։ Մենք տուիթ ունեցանք առնուազն ամանց հետ ծանօթանալու և իրենց հեղինակութիւնները կարդալու։

Որքա՜ն հպարտ ենք անոնցմով։

Հայ կինը բացի Գրականութեան ինչպէս և գեղարուեստի այլ ճիւղերուն մէջ հռչակ հանելէն, տիրացած է նաև բարձր պաշտօններու։

Հայաստանի մէջ ծաղկող նոր գրականութիւնը ուշագրաւ է ո՛չ միայն Սովետական գաղափարականին ջատագովութեամբը, հայրենասիրական վառ և զեղուն զգացումովը ու ազգական չունչովը, այլ նաև բնութենապաշտ և սիրային լարերով։ Մեր Երկրի խորհրդայնացումէն յետոյ գրական և կրօնական մշակոյթի հին գանձեր կարծես պահ մը մէկ կողմ նետուած էին։ Այժմ վերադարձ մը կը տեսնուի դէպի այդ հին աւանդական արժէքները։ Սուրբ Մեսրոպի կեանքը թատերդութեան նիւթ դարձած է։ Կը ծրագրուի Գրիգոր Նարեկացիի հազարամեակը տօնել, Նարեկը աշխարհաբարի թարգմանել և ուսուցանել։

Մենք կը հաւատանք որ անցեալ կրօնական մշակոյթի արժէքներուն այս վերաճանաչումը պիտի ունենայ իր կարեւոր բաժինը դարերու խորերէն եկող հայ ոգեկանութեան և ներկայի ստեղծագործութեան էական միութիւնը չեշտելու գործին մէջ։

14 ՅՈՒԼԻՍ

Հայը հիւրասէր ժողովուրդ է։ օտարներէն իսկ լսած ենք

այս վկայութիւնը։ Բայց հայուն ազնուական ապրելակերպութեան արժանայայտութիւնը մարդ հայ հոգի վրայ տեսնելու է։

Հայաստանի սահմաններուն դեռ հոգիս մօտեցած՝ արդէն զգացինք հայկական բնիկ այդ ոգին։ Մեր հայրենիքի նորաշէն ազանններուն մէջ հիւրասիրութեանք հայ գիւղացիներու կոզմէ։ Պիտի չմոռնանք բնաւ կերուխումի այն տաքուտ սեղանները՝ խորոված ու ըմպելիներով լեցուն՝ զորս անոնք կը սարքէին մեզ համար։ Երբ ալ կը յաղենայինք՝ անոնք կը խնդրէին որ դեռ ևս ուտէինք այս անգամ արտասահմանի մեր սիրելիներուն փոխարէն և ըմպէինք անոնց ալ կենացը։

Էջմիածին գտնուած միջոցիս յաճախ վաղարշապատցիներ կու գային և մեզ իրենց տունը այցի և ճաշի կը հրաւիրէին։ Պիտի չմոռնամ բնաւ Ս. Էջմիածնի դպիրներէն փոքրիկն տասներեք տարեկան Գէորգը, որ ամէն օր կը ջանար պատգամաւոր մը հիւրասիրել իրենց տունը։ Ինք և իր ծնողքը երջանիկ կը զգային այն օրը, երբ հիւր մը կ'ունենային իրենց սեղանակից, մա'նաւանդ եկեղեցական պատգամաւոր հիւր մը։ Անցեալ շաբաթ երբ Տիար Նազարէթ Եագուպեանի հետ երեւանէն կը վերադառնայինք Էջմիածին, մեր ճամբու վրայ հանդիպեցանք իրեն, չատ խնդրեց որ երթայինք իրենց տնակը։ Չկրցանք իր սրտաբուխ հրաւէրը մերժել։ Երբ ծառերով չրջապատուած հիւղէն ներս մտանք ու դեռ հազիւ բարի եկաք ըսած էին մեզ իր ծնողքն ու քոյրը, մէյ մըն ալ տեսանք որ սեղան կը յարդարէին։ Մեր առարկութիւնը թէ կուշտ ենք և ժամանակ չունէինք ճաշելու՝ անօգուտ եղաւ։ Քանի մը վայրկեանի մէջ՝ սեղանը զարդարուեցաւ գինիով, գոնեագով, մածունով, պանիրով, անուշեղէններով, լաւաշով և զանազան պտուղներով։

Երեւանի մէջ քանի մը հայ ընտանիքներու այցելեցի առանց նախապէս անոնց լուր տուած ըլլալու։ Ամէնքն ալ կ'ըսէին թէ ուրախ և պատուուած կը զգան իրենք զիրենք։ Ես ոեւէ մէկուն տունէն դուրս չելայ առանց վայելելու անոնց առատաբուխ հիւրասիրութիւնը, հիւրասիրութի՛ւն, որ պատշաճութեանց և քաղաքավարական ձեւ կամ սովորոյթ չէր միայն, այլ անոնց սրտէն, հոգիէն իսկ եկած արտայայտութիւն մը։

Օշական այցելութեանս ատեն աղքատիկ և չատ անչուք խրճիթէ մը ներս մտայ ջուր խմելու։ Այրի տանտիրուհին՝ երիք որբուկներու տէր՝ մնաք բարովի պահուն ընաւ ինձ. «ինչո՞վ

կրնամ հիւրասիրել ձեզ»։ Այս բառերը մեծապէս յուզեցին զիս։ Ամենաւին չէի կրնար երեւակայել որ այդ թշուառ ընտանիքին մէջ իսկ հայու ասպնջական ոգին դեռ այնքան վառ ճնցած կրնար ըլլալ։ Այդ ոգին ուխտաւորը կը գտնէ Հայաստանի ժողովուրդին բոլոր խաւերուն մէջ, ունեւորին ու չքաւորին, չինականին ու քաղաքացիին, մտաւորականին ու գործաւորին մօտ։

21 ՅՈՒԼԻՍ ՇԱԲԱԹ ԳԻՇԵՐ

Այսօր երեւանէն Ռուսական սաւառնակ առինք և Պաքուի ու կասպից ծովու վրայէն թռչելով հասանք Իրանի մայրաքաղաքը՝ Թեհրան։ Հետեւեալներ կը կազմէին մեր խումբը.— Դաբեգին կաթողիկոս Կիլիկիոյ, Կիւրեղ Պատրիարք Երուսաղէմի, Գարեգին Արքեպիսկոպոս Տրապիզոնի, Արտաւազդ և Եփրեմ Արքեպիսկոպոսներ, Տիրան, Սիմն և Վահան Եպիսկոպոսներ, Տիար Նազարէթ Եպտուպեան, Տոքթ. կարապետ Գարակէօզեան և ինքս՝ Դերենիկ Վարդապետ։ Մեր թռիչքը՝ մանաւանդ կասպից ծովու վրայէն չատ հաճելի անցաւ։

Հոգիս անասելի ախորժանքով մը համակուած է այս գիշեր։ Աչքիս առջեւէն համայնապատկերի մը նման անոնց կ'անցնի Հայոց Աշխարհը — Արարատեան դաշտը, Մասիսն ու Արագածը, Ս. Էջմիածինը, Գայիանէի ու Հռիփսիմէի վանքերը, Օշականն ու Երեւանը, Գառնին, Գեղարդայ վանքը, Ծաղկաձորն ու Սեւանը և նորակառոյց աւանները։ Որպիսի՛ հոգեկան խնդութեամբ կը յիշեմ ու արդէն կարօտով մը կը վերապրիմ այն պահերը, երբ Էջմիածնի Տաճարին Աւագ սեղանի վրայ Ս. Պատարագ մատուցի և հոգեհանգստեան պաշտօն կատարեցինք անմոռանալի ուսուցիչներուս՝ Բարգէն կաթողիկոսի և Շահէ Արքեպիսկոպոսի հոգիներու խաղաղութեան համար։ Հապա՛ այս վերջնոյս հոդակոյտին...։

Բայց մի՛թէ կարելի՞ է մոռնալ մեր պատուական ժողովուրդը՝ անոր հիւրասիրութիւնը, սէրն ու նուիրումը մեզ հանդէպ։ Ի՞նչպէս չյիշենք մեր նորահաստատ պետութեան պաշտօնեաներուն սիրալիր վերաբերմունքը, ազնուական վարուեցողութիւնն ու քաղաքավարութիւնը, և այն ճշդապահութիւնն ու կանոնաւորութիւնը որ բոլոր հիմնարկութեանց մէջ կը տիրեն։ Այս ապաքինութիւնները չե՞ն մի՛թէ որ միացած աննկուն աշխատասիրութեան և խոր հայրենասիրութեան՝ կը բարեացուցեն մեր ժողովուրդի այնքան սուղ ժամանակի մէջ իրագործած քաղաքակրթական վերելքի էական լծակները։

Հոգիս հայրենիքէն սա այնքան վաղ բաժանուելիս ցաւովը կը կոտտայ ուշ գիշերին մէջ։ Պիտի ուզէի ապրիլ իմ հայրենիքիս մէջ ու մեռնիլ, թաղուի՛լ նախնիքներուս նշխարներուն հետ։ Ներսէս ձայն մը սակայն, կ՚ըսէ ինձ թէ ժամանակաւոր է այս անջատումը. ու այս մտածումն է որ իմ բաժանման այս ցաւին մէջ մասամբ կը սփոփէ զիս։

Նկայ իբր ուխտաւոր. կը մեկնիմ որպէս ջերմեռանդ հաւատացող մեր հայրենի վերելքին յարատեւութեանը, մշակութային, չինարարական, արդիւնաբերական ու նաև հոգեւոր նորանոր նուաճումներուն. համոզուած որ Հայը՝ իբրև Հայ օտար երկնքի տակ իրական հոգեկան գոհացում պիտի չունենայ, այլ միայն Մայր Հայաստանի մէջ՝ մեր նախնիքներու հողին վրայ պիտի գտնէ իր վատրանդի և տատապած հոգւոյն ապաւէնը, և հո՛ն միայն պիտի վայելէ ազգային համաչնական ապրումի մը լիութեան երանութիւնը. որ Հայոց եկեղեցին ինչպէս ի հնումն, նոյնպէս և այժմ պիտի չարունակէ իր նուիրական կոչումին ծառայել, որ է հոգեւոր և բարոյական յաւերժական արժէքներու իրագործման առաջնորդել մեր ժողովուրդը։

ՎԵՐՋ

ՅԱՆԿ

	էջ
Ուղեւորութիւն Ս. Էջմիածին	9
Առաւօս մը Էջմիածնի մէջ	25
Ազգային Եկեղեցական Համագումար	35
Կաթողիկոսական Ընծրութիւն	50
Օծում Ամենայն Հայոց Հայրապետի	60
Այց Սեւանայ Կղզիին	72
Ուխտագնացութիւն ի Գեղարդ	88
Այց մը Հայասացի Պատմական Թանգարանին	131
Յուշատետրէս	146

ՎՐԻՊԱԿ

		ՍԽԱԼ	ՈՒՂԻՂ
էջ	18	Մոկսի	Մակուի
»	67	ցեաներ	ցեահր
»	74	Մայրավաճէ	Մաէրավաճէ
»	118	մամոնայի	մանանայի
»	138	Նոր Գեսեկի	Նոր Գեսիկի

ՀԱՅԿ ՍՍՌ ԳԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ

ՅԱՒՆՈՒԹ

Վեցապատ Տ. Գարեգին Կաթողիկոս դիտել կու տայ հետեւեալը.—

«էջ 76, արձանագրութեան ՆՁՒ (=1033) պէտ է լիներ ՆԾՒ (=1003), որով հետեւ 1033 թուին մեռած էին Գագիկ Ա.(+1019) եւ Սարգիս Կաթողիկոս (+1021), որոց կենդանութեան շինուած է եկեղեցին»:

Gesehen
Kreismedizinalrat
Tübingen — Stadt

ԳԱՌ Հիմնարար գիտ. գրադ
FL05688774

ԳԻՆԸ
ՀԱՀՊ
999

ԳԻՆ՝

Մուրիա - Լիբանան 5 Լիբ. Ոսկի
Արտասահման 3 Տոլար